

Bijlage: Sectorale analyses Veldtekening Internationaal Cultuurbeleid

Bijlage | 19 januari 2024

In opdracht van

Departement Cultuur, Jeugd en Media

member of

IDEA GROUP

Deze studie werd uitgevoerd door:

Joris Janssens & Inez Boogaarts

M.m.v. Arnout De Vleeschouwer, Tille
Peters, Carlo Vuijsteke, Isabelle De
Voldere

Jozef II-straat 40 B1
1000 Brussel

T: +32 2 282 17 10
info@ideaconsult.be

www.ideaconsult.be

B.1 / Leeswijzer	3
B.2 / Circuskunsten	4
B.3 / Amateurkunsten	12
B.4 / Muziek (professioneel segment)	19
B.5 / Architectuur(cultuur)	28
B.6 / Sociaal-cultureel werk	36
B.7 / Podiumkunsten	44
B.8 / Beeldende kunst	54
B.9 / Design	65
B.10 / Audiovisueel (inclusief film en games)	75
B.11 / Literatuur	88
B.12 / Cultureel Erfgoed	102
B.13 / Bronnenlijst	115

B.1 / Leeswijzer

Dit document bevat de annexen van het rapport Veldtekening Internationaal Cultuurbeleid. In deze bijlagen worden – naast een oplistings van geraadpleegde bronnen en gesprekspartners - de sectorale analyses toegevoegd die in de eerste fase van het onderzoek de basis vormen waarop de Veldtekening Internationaal Cultuurbeleid (hoofdrapport) verder bouwt. Volgende sectoren worden behandeld: circuskunsten, amateurkunsten, muziek, architectuur, sociaal-cultureel werk, podiumkunsten, beeldende kunst, design, audiovisueel, literatuur en cultureel erfgoed.

In deze sectorale annexen vindt de lezer een samenvatting van de onderzoeksresultaten per deelsector voor Onderzoeksvraag 1: Wat zijn de belangrijkste trends, ontwikkelingen, actoren en noden op het vlak van de internationalisering van de culturele en creatieve sectoren in Vlaanderen? Deze analyses bevatten een synthese van de desk research van het bestaande bronnenmateriaal en aanvullende inzichten uit gesprekken met de bovenbouw en één focusgroepgesprek per sector. De mate van uitwerking kan verschillen, naargelang van de bestaande kennisbasis. Die bevat voor de meeste deelsectoren ook belangrijke lacunes. De verschillende sectorale deelanalyses starten dan ook met een evaluatie van de kennisbasis, waarin deze lacunes worden geïdentificeerd. Inzichten hieruit worden eveneens meegenomen in de beleidsaanbevelingen.

Ieder hoofdstuk is gestructureerd volgens hetzelfde stramien, in zes subhoofdstukken. In het eerste subhoofdstuk wordt een beknopte situatieschets van de sector in kwestie uiteengezet, met oog voor het belang van internationalisering voor de ontwikkeling van die deelsectoren. In het tweede subhoofdstuk volgt de evaluatie van de kennisbasis, waarin de beschikbaarheid van empirische informatie omtrent de internationale dimensie in die sector beschreven wordt en de voornaamste bronnen gesitueerd en gecontextualiseerd. De voornaamste actoren, factoren en geografische spreiding van de activiteiten in kwestie worden behandeld in het derde subhoofdstuk "Wie, wat en waar?" In het vierde subhoofdstuk wordt dieper ingegaan op motieven m.b.t. internationalisering. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op de sectorale trends en ontwikkelingen m.b.t. internationalisering in subhoofdstuk vijf. Om te eindigen met een uiteenzetting van de voornaamste noden en drempels tot internationalisering in subhoofdstuk zes.

Aansluitend vindt de lezer een overzicht van de respondenten en de geraadpleegde bronnen per deelsector.

B.2 / Circuskunsten

2.1. Beknopte situatieschets

Tegenwoordig vormt het circus in Vlaanderen een dynamisch en gevarieerd landschap met een breed scala aan praktijken. Binnen deze sector bevinden zich niet alleen familiecircussen, maar ook talloze individuele circusartiesten, collectieven en gezelschappen en projectmatige samenwerkingsverbanden. Sommigen van hen bieden entertainment voor een breed publiek, terwijl anderen doelbewust de grenzen van het circus verkennen en artistieke samenwerkingen aangaan met andere disciplines of juist een rol opnemen om circustradities verder te zetten en door te geven. Vele artiesten en gezelschappen zijn internationaal actief, en vele producties hebben uitgebreide internationale tournees. Deze tournees kunnen verschillende vormen aannemen, zoals voorstellingen in een circustent, optredens op uitnodiging of als gastvoorstelling, en zijn zowel openlucht- als binnenvoorstellingen (op de vele festivals, in cultuur- en kunstcentra...). Circusproducties hebben vaak een langere levensduur dan die in theater of dans, mede door de soms uitgebreide internationale tournees. Lange tournees zijn voor velen een belangrijk onderdeel van het zakelijk model, aangezien vele producties zonder subsidies of coproductiesteun tot stand komen.

Hoewel de verschillende segmenten binnen het circusveld heel verschillende organisatiemodellen kennen (er zijn familiecircussen, vaste gezelschappen, naast lossere productiestructuren en projectmatige samenwerkingen,...) zijn ze allemaal sterk internationaal gericht. Traditionele familiecircussen waren bijvoorbeeld altijd (internationaal) reizende gezelschappen, terwijl hedendaagse circusartiesten vaak actief zijn op buitenlandse podia, festivals en conventies, en deel uitmaken van de Europese en zelfs wereldwijde circusgemeenschappen. Uit cijfers blijkt dat de meeste artiesten een internationale loopbaan ontplooiën.

Binnen het circuslandschap bestaan [tal van internationale netwerken](#) die zich richten op verschillende functies binnen het ecosysteem. Voorbeelden zijn Circostrada (producenten, speellocaties, en andere posities in het brede ecosysteem), FEDEC voor circusopleidingen, EYCO voor circusateliers, het onderzoeksplatform CARP en INCAM voor circustijdschriften,... Kortom, de meeste schakels in de keten zijn sterk internationaal georiënteerd, en dat geldt ook voor de vele actoren binnen het Vlaamse circuslandschap. Het geldt voor professionals, maar ook voor de circusateliers, die internationale docenten uitnodigen, en waarbinnen productiegroepen van jongeren hun werk delen op festivals in binnen- en buitenland.

De sterke internationale verankering van het circus is van onderuit (de sector) ontstaan. De ontwikkeling van internationale en Europese netwerken wordt soms toegeschreven aan het feit dat er in vele landen van een circusbeleid (en middelen hiervoor) nauwelijks sprake is. Dit stimuleerde de ontwikkeling van internationale netwerken, die gericht zijn op het delen van contacten en netwerken. Maar terwijl specifiek circusbeleid nog steeds ontbreekt in veel andere regio's en landen, heeft Vlaanderen juist in de afgelopen decennia een sterk circusbeleid ontwikkeld. De voorbije vijftien jaar heeft het Circusdecreet aan de sector in Vlaanderen sterke impulsen gegeven, en internationaal fungeert het Vlaamse circusbeleid als een positief voorbeeld. Festivals en werkplaatsen zijn sterk internationaal georiënteerd.

Voortgezette circusopleidingen bevinden zich buiten Vlaanderen. Wie een hogere circusopleiding wil volgen, moet terecht in Brussel of het buitenland. Vlaamse studenten hebben toegang tot die opleidingen in het buitenland. Ook dit geeft impulsen aan de ontwikkeling van hun internationale netwerken. Vele starters in het circus zijn al onmiddellijk internationaal actief.

2.2. Evaluatie van de kennisbasis

Circuscentrum levert al vele jaren inspanningen om het circuslandschap in Vlaanderen in kaart te brengen, binnen de opdracht omtrent beeldvorming en internationale promotie. Met enige regelmaat worden ook facts en figures over de internationalisering van het circus uit Vlaanderen verzameld en gepubliceerd in Circusmagazine en overzichtspublicaties. In het verleden heeft Circuscentrum herhaaldelijk de internationale spreiding van circusproducties en -voorstellingen in kaart gebracht¹. Deze gegevens hebben een bredere scope dan alleen de gesubsidieerde gezelschappen. Recente cijfers zijn slechts in beperkte mate voorhanden. Voorlopig ontbreken cijfers na de coronaperiode (en de lopende subsidieperiode in het nieuwe Circusdecreet). Deze gegevens worden bijgewerkt in het kader van de nieuwe Landschapstekening, in samenwerking met DCJM. De hieronder aangehaalde cijfers zijn afkomstig uit *Cirq'onstances II* en hebben betrekking op de periode 2009-2017.

Recente cijfermatige informatie over de internationalisering van loopbanen is te vinden in [de studie van IDEA Consult in opdracht van DCJM over duurzame loopbaanontwikkeling](#). Deze studie omvat tevens een schematische weergave van de belangrijkste actoren binnen het ecosysteem, naast ook empirische inzichten over het belang van internationalisering voor de duurzame loopbaanontwikkeling van circusartiesten en de noden en drempels die artiesten ervaren. In de studie van IDEA over loopbaanontwikkeling komen ook andere aspecten aan bod, zoals het belang van opleidingen voor de internationalisering van loopbanen, creatieprocessen, netwerkontwikkelingen etc. Vooral de noden en drempels vanuit het perspectief van de artiesten zijn in kaart gebracht, andere posities in de sector komen slechts indirect aan bod.

Op Europees niveau is er een toenemende interesse voor circus. Dat resulteerde in een studie van Panteia [omtrent de situatie van circus in de lidstaten](#) van de EU (2020) en de studie met onderzoeksresultaten van Perform Europe ([Research Results of Perform Europe | IETM, 2022](#)). De eerste studie is een van de weinige bronnen die naast het hedendaagse ook het traditionele circus in kaart brengt. De tweede biedt op basis van een grootschalige survey inzicht in het belang van internationalisering voor circusgezelschappen, naast opnieuw de noden en drempels.

Het is nog te vroeg om (cijfermatig, onderzoeksmatig) de impact van het nieuwe Circusdecreet in te schatten (dit is van kracht sinds 2019, met meerjarige werkingen voor werkplaatsen en gezelschappen sinds 2021). Allicht brengt de eerste *Landschapstekening Circuskunsten* (ontwikkeld door Circuscentrum en voorzien voor 2025) uitsluitel.

¹ Zie [Circus in Vlaanderen | Circuscentrum](#) en de hier gelinkte bronnen. In mei 2011 verscheen een speciale editie van het tijdschrift *Courant*: 'Cirq'onstances. Over circus in Vlaanderen'. Voor dit nummer schakelde het Vlaams Theater Instituut het Circuscentrum in. 'Cirq'onstances' werd een uitgebreid overzicht van een sector in beweging met de nodige kritische reflectie. In mei 2018 bracht Circuscentrum de publicatie 'Cirq'onstances II - 10 jaar Circusdecreet in Vlaanderen' uit. Een boeiend boek met interviews, analyses, cijfers en essays.

2.3. Wie, wat en waar?

.2.3.1. Wie

- ▶ De **meerderheid van circusartiesten en -gezelschappen** ontwikkelt een internationale loopbaan, waarbij 70,6 procent actief is zowel binnen als buiten Vlaanderen en Brussel (IDEA 2023). Structureel erkende gezelschappen hebben het voordeel dat ze ondersteuning en omkadering op het gebied van internationalisering binnen hun organisatie kunnen integreren.
- ▶ **Traditionele circussen** opereren zowel nationaal als internationaal (Panteia 2020).
- ▶ **Circusfestivals** hebben doorgaans een sterk internationale programmering, wat artiesten kans geeft hun werk te presenteren aan (internationale) programmatoren. Dit is een hefboom voor langere tournees zowel nationaal als internationaal.
- ▶ **Werkplaatsen** in het Circusdecreet worden beleidsmatig verondersteld een internationale voortrekkersrol op zich te nemen, hetgeen ze ook doen. Ze dragen bij aan de internationalisering van Vlaams werk door toonmomenten te organiseren waarop buitenlandse presentatoren worden uitgenodigd. Werkplaatsen vervullen via het Circusdecreet de rol van internationale voortrekkers door middel van internationale presentaties, coproducties en residenties. Soms nemen ze ook een bredere sectorondersteunende rol op zich via sectorontmoetingen, bezoekersprogramma's, enzovoort.
- ▶ **Circusateliers** hebben hoofdzakelijk een (boven)lokale focus, maar participeren zelf in internationale netwerkactiviteiten met uitwisselingen. Ze ontvangen ook internationale docenten, programmeren internationale acts op toonmomenten en bieden ruimte aan productiegroepen die hun werk ook op buitenlandse festivals presenteren.
- ▶ **Managementbureaus** en boekingskantoren ondersteunen circusartiesten op zakelijk en organisatorisch gebied. Boekingskantoren streven naar het creëren van speelkansen en presentatiemogelijkheden, soms gericht op werk met een specifiek profiel in bepaalde circuits. Het aanbod aan spreidings- en managementbureaus is echter beperkt in eigen land, ondanks de sterke professionalisering van het landschap onder invloed van het decreet. Dit blijft een aandachtspunt en een significante lacune. Om deze reden werken Vlaamse gezelschappen soms samen met internationale boekingskantoren, bijvoorbeeld in Nederland.
- ▶ **Andere presentatieplekken**, zoals cultuurcentra, hebben doorgaans een voornamelijk lokaal tot landelijk bereik, terwijl kunstencentra die op circus inzetten vaak een sterker internationaal profiel hebben (bijvoorbeeld VIERNULVIER dat samen met [MiraMiro Smells like Circus organiseert](#)). Interessant is dat cultuurcentra met een focus op circus en straattheater zich recentelijk hebben georganiseerd in een circuit genaamd Circ-Uit, een informeel netwerk met zowel Vlaamse als Franstalige partners.
- ▶ **Internationale partners** spelen een cruciale rol voor circusartiesten en gezelschappen die op zoek zijn naar speelkansen en coproductiemogelijkheden, met een specifieke focus op Frankrijk, het land met het sterkst uitgebouwde institutionele netwerk voor circuskunsten. Momenteel is Frankrijk tevens de [focusregio](#) voor het internationale circusbeleid in Vlaanderen tot eind 2023.

.2.3.2. Wat?

- ▶ **Ontwikkelingsgerichte activiteiten: residenties en conventies**

- Residenties bij werkplaatsen, circusateliers,... stimuleren uitwisselingen tussen Vlaamse artiesten en docenten in het buitenland en vice versa.
- Conventies zijn internationale bijeenkomsten van circusartiesten met mogelijkheden voor artistiek-technische ontwikkeling, onder meer via workshops en masterclasses.
- ▶ **Deelname aan internationale netwerken**
 - Vlaamse circusspelers zijn actieve leden van verschillende Europese netwerken, waaronder Circostrada, Circusnext, CARP, INCAM, FEDEC, en anderen. Deze diverse netwerken vervullen uiteenlopende functies en schakels binnen het circus-ecosysteem.
- ▶ **Internationale coproductie en creatie**
 - Talloze gezelschappen hebben een internationale dimensie doordat artiesten van verschillende nationaliteiten samenwerken aan creaties en producties. Zie [HOME | Sinking Sideways](#), [ACCUEIL - Collectif Malunés \(collectifmalunes.be\)](#) etc.
 - Veel producties zijn het resultaat van coproducties tussen partners uit verschillende landen. Er is een groeiende trend van internationale financiële coproducties tussen festivals, kunstencentra en gezelschappen om hedendaagse circusproducties te faciliteren. Zoals IDEA (2023, 18) aangeeft: "Het (internationale) netwerk van organisaties dat zich bezighoudt met de (co-)productie en presentatie van hedendaagse circusproducties is de afgelopen jaren sterk gegroeid. Dit opent mogelijkheden voor de duurzame ontwikkeling van circusorganisaties en de loopbanen van circusartiesten."
- ▶ **Internationale spreiding en tournees**
 - Circusproducties kennen vaak uitgebreide internationale tournees. Uit eerdere gegevens blijkt dat succesvolle Vlaamse circusproducties soms jarenlang uitgebreid toeren in het buitenland (*Cirq'onstances* I en II). Vooral kortere acts (die meerdere keren per dag worden opgevoerd op festivals) en openluchtvoorstellingen genieten van aanzienlijke populariteit en houden langdurige tournees.
- ▶ **Opleidingen in het buitenland**
 - In Vlaanderen zijn er geen professionele bachelor- en masteropleidingen in circuskunsten. Veel studenten volgen daarom hun opleiding in het buitenland, wat hun internationale netwerk versterkt vanaf het begin van hun loopbaan. Het onderzoek van IDEA Consult toont aan dat veel beginnende circusartiesten direct internationaal aan de slag gaan en soms pas later weer in Vlaanderen actief worden, vaak via de circusateliers waar ze hun eerste ervaring met circus opdeden.
- ▶ **Reflectie en onderzoek:** we wijzen op de internationale vernetwerking van circusmagazines (INCAM) en [CARP](#), het platform voor circusonderzoek.

.2.3.3. Waar?

- ▶ De spreiding van circusvoorstellingen voor gezelschappen is over het algemeen 40% nationaal en 60% internationaal, hoewel deze verhoudingen variëren tussen verschillende gezelschappen (bron: *Cirq'onstances* II).
- ▶ Frankrijk vormt de belangrijkste buitenlandse afzetmarkt voor de spreiding van circusvoorstellingen, 27% van het totale aantal voorstellingen plaatsvindt. Dit betekent dat ongeveer tweederde van de Vlaamse circusvoorstellingen in het buitenland in Frankrijk plaatsvindt. Respondenten merken op dat dit tegelijkertijd een sterk competitieve markt is en dat het moeilijk is om voet aan de grond te krijgen, zowel voor gevorderde gezelschappen als voor starters.

- ▶ De overige landen in de top tien zijn allemaal Europees: Nederland, Duitsland, Spanje, Australië, Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zwitserland.
- ▶ Hoewel deze landen als interessante markten worden beschouwd op het gebied van presentatiemogelijkheden, wordt er binnen het circus ook om andere redenen dan marktontwikkeling intensief samengewerkt met regio's, zowel binnen als buiten Europa. De samenwerking met het Verenigd Koninkrijk in het kader van de BAR-regeling richt zich minder op speelkansen en bijvoorbeeld meer op praktijkontwikkeling (over inclusie en meerstemmigheid) en dit wordt als verrijkend ervaren (bron: Circuscentrum).
- ▶ In de sector is een grote wens om meer samen te werken met Franstalig België (interview, focusgroep). In de sector worden initiatieven genomen om de wisselwerking te versterken (zie boven, Circ-Uit). Sommige Vlaamse artiesten zijn aangesloten bij Aires Libres, de Franstalige belangenbehartiger, waarbij ook individuele leden zich kunnen aansluiten.

2.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

▶ Economische motieven

- Het economisch belang van internationale speelmogelijkheden is evident, aangezien de afzetmarkt in eigen land voor de meeste gezelschappen en acts te beperkt is om voldoende continuïteit in de activiteiten te waarborgen en daarmee een duurzame loopbaan of organisatie te ontwikkelen. Vele producties komen immers tot stand zonder subsidies of coproductiesteun.
- Het profileren en zichtbaar worden op belangrijke circusfestivals en showcases fungeert als een springplank om vaste grond te krijgen in nieuwe circuits of regio's, en biedt kans op meer speelmogelijkheden en ook coproductiesteun.

▶ Artistieke motieven

- Internationale activiteiten spelen een cruciale rol in de artistieke ontwikkeling van circusartiesten, met name door residenties in binnen- en buitenland (voor het ontwikkelen van nieuwe producties) en conventies (waar artistieke en technische vaardigheden worden aangescherpt tijdens workshops en toonmomenten). Een voorbeeld hiervan is de sterke internationale samenwerking van circusateliers, die internationale docenten uitnodigen en soms residentieplekken aanbieden.
- Internationalisering draagt ook bij aan talentontwikkeling, professionalisering en praktijkontwikkeling door kennisdeling en netwerkactiviteiten voor professionals en organisaties, bijvoorbeeld op het gebied van duurzaam en inclusief werken (cf. de uitwisseling inzake de BAR-regeling).

▶ Netwerkgerelateerde motieven

- De internationale circusgemeenschap toont een sterke samenhang en solidariteit, zowel binnen Europa als wereldwijd. Netwerken streven naar samenwerking met minder bevoorrechte contexten, ook buiten Europa, zoals bijvoorbeeld Circostrada's project *Global crossing*, waarbij samenwerkingen met Chili en [Zuid-Afrika](#) worden ontwikkeld om buiten Europa andere contexten te verkennen.

- De interactie met nieuwe publieken en diverse contexten is uiteraard van belang voor reizende gezelschappen, vooral voor werk in de openlucht of de publieke ruimte, waar makers streven naar onverwachte ontmoetingen met een gevarieerd publiek.²
 - Uitwisseling met collega's en professionals is stimulerend en van groot belang binnen de internationale circusgemeenschap, die als hecht wordt omschreven.
- ▶ **Ecologische motieven**
- Circusartiesten tonen een groeiende betrokkenheid bij ecologische duurzaamheid. Ze streven naar een loopbaan met beperkte CO2-impact en benadrukken het belang van sterke lokale verankering naast duurzame internationale mobiliteit.
 - De realiteit is echter dat circus een internationale context vereist. Subsidiekaders zoals Culture Moves Europe en Perform Europe stimuleren en faciliteren ecologisch duurzaam werken, terwijl festivals steeds meer aandacht besteden aan een uitgebreid ecologisch beleid voor het organiseren van events.
- ▶ **Persoonsgebonden motieven: zorgzaam internationaal werken**
- Internationaal werken draagt bij aan de persoonlijke ontwikkeling en groei van circusartiesten. De versterking van individuen door internationaal werken vereist specifieke randvoorwaarden, zoals eerlijke vergoeding ('fair pay'), duidelijke arbeidsvoorwaarden ('fair practice'). Aandacht voor veiligheid, een essentieel thema in de discipline van circus, die gepaard gaat met fysieke en mentale risico's.
 - Al met al is er een sterke behoefte aan 'zorgzaam internationaal werken', zoals benadrukt door Circuscentrum. Op dit gebied worden steeds meer relevante beleidsinitiatieven ontplooid, zoals bijvoorbeeld het mobiliteitsprogramma Culture Moves Europe, dat ook 'top-ups' (extra steun) biedt voor artiesten die een babysit/familie meenemen in het kader van internationale mobiliteit. Circuscentrum lanceert ook een traject rond veiligheid met de ateliers en organiseert hierover een internationale conferentie.

2.5. Trends en ontwikkelingen

- ▶ **Politieke ontwikkelingen**
- De totstandkoming van een circusbeleid in Vlaanderen heeft aanzienlijke impulsen gegeven aan de professionalisering van de sector, waarbij zowel de internationalisering als de groeiende mogelijkheden voor Vlaamse artiesten om zich lokaal te verankeren en meer activiteiten in Vlaanderen te ontplooiën, gestimuleerd werden. Deze ontwikkeling stelt de Vlaamse sector ook in staat om impact te hebben op internationale netwerken. (Bijvoorbeeld houdt Circostrada bij de opstelling van het meerjarenplan als EU-netwerk rekening met de input van nationale expertisecentra en circuits.)
- ▶ **Ecologische duurzaamheid**
- Bij artiesten is er een toenemende bewustwording met betrekking tot ecologische thema's. Bij sommigen leidt dit tot een bewuste keuze om minder te reizen en meer activiteiten te ontplooiën in een lokale context (bv. ook les geven).

² Zie Patrick De Groot, [In Situ. Voyages d'artistes européens.](#)

- Het EU-beleid stimuleert experimenten met meer duurzame en inclusieve internationale tournees (Perform Europe) en integreert duurzaamheid in subsidiekaders (Culture Moves Europe).
- ▶ **Economische druk en antwoorden**
- De impact van de coronapandemie en lockdowns werd sterk gevoeld in de circussector (zoals aangegeven in een interview met Circuscentrum). Tijdens de lockdowns waren de mogelijkheden om internationaal te touren en te tonen beperkt.
 - Naast de coronapandemie zetten diverse andere ontwikkelingen toenemende druk op internationale speelmogelijkheden, vooral de toenemende inflatie en de energiecrisis die internationaal werken kostbaar heeft gemaakt, met stijgende uitkoopsommen en beperkte budgetten voor presentatieplekken die de druk doen toenemen.
 - Internationaal zoekt de sector naar een meer duurzame aanpak op het vlak van internationale tournees, zowel vanuit ecologisch als economisch perspectief. Er zijn initiatieven om meer 'compacte' tournees te organiseren, waarbij speeldata sneller op elkaar volgen en tournees minder versnipperd zijn. [CircusLink](#) is een digitaal platform dat gezelschappen de mogelijkheid biedt om zulke compacte tournees te organiseren. De tweede editie van Perform Europe biedt een matchmaking platform voor gezelschappen en presentatieplekken.
- ▶ **Technologisch**
- Hoewel nieuwe technologische mogelijkheden mogelijk minder relevant lijken voor circus als een 'live' en fysieke kunstvorm, zijn gezelschappen betrokken bij kennisdeling en matchmaking via sociale netwerken, zoals bijvoorbeeld Facebookgroepen. Daarnaast zien we de opkomst van digitale platformen, zoals CircusLink en Perform Europe, die organisatorische processen versterken op een digitale manier.

2.6. Voornaamste noden en drempels

De onderzoeken betreffende duurzame loopbaanontwikkeling van circusartiesten (IDEA 2023) en de onderzoeksresultaten van Perform Europe werpen licht op de voornaamste behoeften en obstakels voor internationalisering binnen de circuskunsten, ten minste vanuit het perspectief van artiesten en producenten.

- ▶ **Financiële noden en drempels.**
- Inkomsten uit internationale activiteiten zijn belangrijk. Maar vergoedingen via uitkoopsommen en coproductiebijdragen staan vaak niet in verhouding tot de bestede tijd (bijvoorbeeld vergoeding voor reisdagen).
 - Er is een groeiende druk op gezelschappen om extra activiteiten te ontwikkelen binnen hetzelfde budget, zoals omkaderende activiteiten en het organiseren van workshops.
- ▶ **Nood aan kennis, vaardigheden, skills & welzijn.**

- Artistiek-technische vaardigheden vormen een belangrijke hefboom voor internationalisering en duurzame loopbaanontwikkeling.
 - Er is behoefte aan kennis over internationale circuits en presentatieplekken, wat moeilijk op te bouwen is aan het begin van een loopbaan. De complexiteit van de wetgeving vormt een drempel bij internationaal werken. Er is behoefte aan terreinkennis, vaardigheden (en tijd/capaciteit) om internationaal actief te zijn, waaronder artistieke skills, ondernemersvaardigheden, kennis van de internationale circuscontext, digitale skills, enzovoort. Weinig circusartiesten kunnen terugvallen op professionele ondersteuning. Het combineren van artistieke en zakelijke/administratieve activiteiten weegt sterk door.
 - Er is een grote behoefte aan capaciteit voor ondersteuning en omkadering van de praktijk van circusartiesten (productie en coproductie, spreiding, enzovoort). Er zijn weinig managementbureaus en boekingskantoren voor circus die kunnen helpen bij een duurzame internationaliseringsstrategie.
 - Het Erasmus+ programma vereist aanzienlijke administratieve inspanningen. Vooral organisaties met voldoende capaciteit en reeds gevestigde netwerken hebben de meeste mogelijkheden om hiervan te profiteren.
- ▶ **Welzijn en veiligheid.**
- Circus is zowel mentaal als fysiek veeleisend. Veelvuldig reizen voor langere periodes heeft ook een menselijke tol, met name voor mid-career circusartiesten. Binnen het traditionele maar ook het hedendaagse segment zijn er gezinnen en artiesten-koppels, wat specifieke behoeften met zich meebrengt op het gebied van kinderopvang en opleiding voor kinderen, vergelijkbaar met andere reizende beroepen.
- ▶ **Nood aan visibiliteit.**
- Er is behoefte aan speelkansen als hefboom voor duurzame economische activiteiten en inkomsten. Circus is een zeer universele en toegankelijke kunstvorm, wat internationalisering vergemakkelijkt, maar de stereotype beeldvorming over circus wordt in de sector als een probleem ervaren. Er is te weinig bekendheid met de diversiteit van het hedendaags circus.
- ▶ **Nood aan netwerkontwikkeling: toegang en duurzaam perspectief.**
- Er is behoefte aan tijd, ruimte en middelen voor de ontwikkeling van internationale netwerken. Internationaal voet aan grond krijgen is niet eenvoudig. Voldoende tijd om netwerken te ontwikkelen is belangrijk. Dit geldt bij uitstek voor opkomende makers/gezelschappen: voor hen is zichtbaarheid belangrijk om hun werk internationaal te kunnen lanceren.
 - Er is een gebrek aan toegang tot internationaal werken voor mensen met een beperking (fysiek, neurodivergentie) en een gebrek aan reflex en kennis over inclusief werken.

B.3 / Amateurkunsten

3.1. Beknopte situatieschets

De 'sector' van de [amateurkunsten](#) is een divers lappendeken dat heel diverse praktijken omvat. Er zijn verschillende sectoren en disciplines. Binnen de scope van het amateurkunstendecreet zijn er negen landelijke amateurkunstenkoepels erkend, die een werking ontplooiën binnen verschillende disciplines. In toenemende mate is de praktijk interdisciplinair en divers en is er kruisbestuiving met andere beleidsdomeinen zoals jeugd, onderwijs en welzijn. De koepels vertegenwoordigen [meer dan 6.000](#) groepen en beoefenaars. Daarbinnen is er het hele spectrum van beoefenaars en groepen met louter vrijetijdsambities, tot anderen met een semiprofessionele tot professionele praktijk en ambities. Amateurkunstenaars zijn ook in diverse mate internationaal actief. Er is het hele spectrum van beoefenaars en groepen met louter lokale ambities en bereik (ze zijn 'onder de kerktoeren' actief) tot beoefenaars en groepen met sterk internationale activiteiten en aspiraties. Beoefenaars in deze diverse sector worden dus ondersteund door negen koepelorganisaties, elk met een complementaire disciplinaire scope. Het beleidskader omtrent de amateurkunsten stimuleert nadrukkelijk dat deze koepels een internationale rol opnemen. Dit wordt steeds sterker benadrukt in het decretale kader en aan een recente financiële subsidie-injectie worden ook verwachtingen gekoppeld op het vlak van internationalisering. Met de World Choir Games werd in het kader van het Vlaamse eventbeleid ook een internationaal topevenement binnen de amateurkunsten naar Vlaanderen gehaald.

Vandaag maakt de internationale dimensie bij alle koepels deel uit van hun opdracht en beleidsdoelstellingen. Internationale uitwisseling gaat daarbij in twee richtingen: internationale expertise naar Vlaanderen halen, en de internationale vernetwerking van Vlaamse amateurkunstenbeoefenaars bevorderen. In de praktijk verschilt de internationale vernetwerking en historiek van die koepels sterk. Sommigen zitten in de cockpit van Europese netwerken, anderen zitten nog in de exploratiefase. De verwachtingen van de beoefenaars verschillen ook sterk, vooral binnen de muziek en fotografie is er een sterke drang om professionaliseren, en internationale kansen kunnen daartoe bijdragen.

3.2. Evaluatie kennisbasis

De voornaamste bronnen op het vlak van de amateurkunsten zijn enerzijds een grootschalig onderzoek dat een paar jaar geleden door de UGent werd uitgevoerd (www.amateurkunsten.be), anderzijds de meest recente beleidsplannen van de negen amateurkunstenkoepelorganisaties. De beleidsplannen van de amateurkunstenkoepels verschaffen een overzicht van de internationale doelstellingen, de netwerkvorming en activiteiten van de amateurkunstenkoepels zelf. Ze bevatten ook omgevingsanalyses waarin trends en ontwikkelingen in sector en samenleving worden geduid. Internationalisering is daarbij in beperkte mate een thema.

Documentatie van De Federatie – belangenbehartiger voor sociaal-cultureel werk die ook als koepel van de amateurkunstenkoepels fungeert – biedt inzicht in het toekomstpotentieel met betrekking tot de

internationalisering van de werking van de amateurkunstenkoepels ([Richtingaanwijzers voor een ambitieus amateurkunstenbeleid](#)), terwijl [visitaties](#) van het Departement Cultuur, Jeugd en Media (DCJM) verduidelijken in welke mate de amateurkunstenkoepels dit potentieel momenteel benutten, voor het laatst in 2019.

Vanuit de deskresearch is er weinig tot geen empirische informatie beschikbaar over de internationale activiteiten van de praktijkbeoefenaars zelf (wie, wat en waar). In de studies van de Universiteit Gent, waarin de praktijk wordt geanalyseerd via een ledenenquête van de koepels en een bevolkingsonderzoek, komt internationalisering nauwelijks aan bod. Hierdoor ontbreekt informatie over in welke mate de ambities en activiteiten van de beoefenaars een internationale dimensie hebben. Dit betekent niet dat internationaal werken voor amateurkunsten niet belangrijk is. Adviezen van SARC en belangenbehartigers pleiten al jaren voor een grotere erkenning van de meerwaarde van de amateurkunsten op het vlak van internationalisering, zie bijvoorbeeld [hier](#), een verzuchting waaraan het nieuwe amateurkunstendecreet en de beleidsplannen van de amateurkunstenkoepels dus deels tegemoet komen.

3.3. Wie, wat en waar?

.3.3.1. Wie?

De negen landelijke organisaties voor amateurkunsten richten zich op de ondersteuning van amateurkunstbeoefenaars binnen diverse, duidelijk afgebakende disciplines, en tonen tevens interesse in nieuwe kunstvormen en interdisciplinariteit. Binnen de respectieve sectoren staan hoofdzakelijk de beoefenaars centraal, die zowel individueel als in groepsverband actief zijn. 'Groepsverband' omvat zowel projectmatige samenwerkingen als structurele samenwerkingsvormen, zoals theater- of dansgezelschappen, koren, fanfares, enzovoort. Eerder in beperkte mate richten de organisaties voor amateurkunsten zich op andere profielen, zoals vrijwilligers en bestuurders van organisaties, docenten, en passieve liefhebbers/toeschouwers.

Uit de beschikbare bronnen blijkt dat er binnen alle deelsectoren een breed spectrum is van lokaal tot internationaal, maar er ontbreken concrete cijfers over het aandeel van internationale activiteiten binnen de deelsectoren en de manier waarop deze worden uitgevoerd. Men kan veronderstellen dat de ambitie om te internationaliseren deels overeenkomt met het spectrum van amateur tot (semi-)professioneel. Wie wil professionaliseren, is uiteraard gebaat bij internationale kansen. Tegelijk biedt internationaal werken ook meerwaarde voor wie die geen professionele loopbaan nastreeft (zie verder).

De internationale dimensie komt nauwelijks aan bod in de studies van de Universiteit Gent over de participatie aan amateurkunsten. Uit een [ledenbevraging](#) van de amateurkunstenkoepels (2019) blijkt dat er tussen de sectoren/koepels wel zeer verschillende verwachtingen bestaan met betrekking tot de ondersteuning voor het creëren van internationale kansen. Deze verwachtingen zijn het hoogst bij de leden van VI.BE (voorheen Poppunt, meer dan de helft vraagt ondersteuning op dit vlak) en Kunstwerkt (2 op de 5).

.3.3.2. Wat?

Internationalisering in de amateurkunsten krijgt vorm via initiatieven gericht op internationale uitwisseling van beoefenaars via stages, leerweken, kampen, studiereizen,... De initiatieven zijn primair gericht op uitgaande activiteiten, maar er zijn ook gevallen waarin er aandacht is voor inkomende activiteiten, zoals het uitnodigen van buitenlandse docenten en het organiseren van bezoekersprogramma's voor buitenlandse professionals en programmatoren.

Elke landelijke organisatie voor amateurkunsten participeert in internationale netwerken binnen hun respectievelijke discipline of verkent de mogelijkheid om dit te doen. In de praktijk varieert de situatie. Sommige organisaties hebben al tientallen jaren ervaring en vervullen hierbinnen ook zeer actieve rollen, zoals het opnemen van bestuursmandaten en het leiden van internationale projecten. Anderen bevinden zich eerder in een verkennende fase. Ook wordt soms deelgenomen aan internationale beurzen zoals WOMEX, Jazzahead en de World Jazz Conference.

Er zijn zeer diverse types van zichtbare initiatieven die gericht zijn op presentatie (tonen, speelkansen) en/of talentontwikkeling en/of samen creëren:

- ▶ Grote, zichtbare internationale evenementen in Vlaanderen of buitenland (Bv. World Choir Games).
- ▶ Evenementen of initiatieven van amateurkunstenkoepels gericht op showcasing en talentontwikkeling, met een internationale dimensie. Deze zijn vaak gericht op presentatie/tonen/speelkansen in binnen- en of buitenland, maar vaak ook op samen creëren, talentontwikkeling, bezoekersprogramma's.
- ▶ De amateurkunstenkoepels ontwikkelen deze doorgaans in samenwerking: als Vlaamse partner binnen internationale samenwerkingsverbanden, samenwerking met Vlaamse organisaties,... De koepels verwijzen beoefenaars ook door naar initiatieven van derden (internationale wedstrijden en festivals), waarvoor ze zich op eigen initiatief kandidaat kunnen stellen.

Onderzoek en reflectie:

- ▶ Verspreiding van kennis door middel van (internationale) onderzoekspublicaties of conferenties.
- ▶ Het Forum voor Amateurkunsten was destijds stichtend lid van de Europese koepel Amateo, zie [Amateo – The European Network for Active Participation in Cultural Activities](#)

Educatie

- ▶ In bepaalde disciplines, zoals jazz, fungeren opleidingen als een krachtige stimulans voor internationalisering, wat resulteert in internationaal samengestelde bands, ensembles, of projecten.

.3.3.3. Waar?

Er is geen empirisch informatie of onderzoek met betrekking tot de geografische spreiding van activiteiten binnen de amateurkunsten. De screening van beleidsplannen van en het focusgesprek met de koepels geeft aan dat de

reikwijdte van deze netwerken in eerste instantie Europees is (hoewel er ook globale activiteiten worden ontplooid, zoals de World Choir Games). Samenwerkingen doen zich vooral binnen (West-)Europese landen voor: Nederland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Italië, Spanje, enzovoort. De internationaliseringsdoelstellingen van de AK's zijn nauwelijks verbonden aan specifieke focusgebieden of regio's, hoewel er in deelsectoren betekenisvolle evenementen kunnen zijn.

Uit het focusgesprek komt naar voren dat internationale verbindingen vooral voortkomen uit opgebouwde persoonlijke relaties. Partnerships komen gemakkelijker tot stand in contexten waar vergelijkbare organisaties met overeenkomstige doelstellingen te vinden zijn. Voor de amateurkunsten is dat niet overal het geval en dat verhindert internationaal uitwisselen. Als dat wel het geval is, dan kunnen internationale samenwerkingen organisch groeien op basis van een gedeelde visie en leiden tot gezamenlijke initiatieven bijvoorbeeld op het gebied van talentontwikkeling, en met organisaties die op een vergelijkbaar professioneel niveau opereren.

3.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

'Eigen aan de amateurkunsten is het samengaan van een artistieke, sociale en educatieve component', lezen we op amateurkunsten.be. Internationalisering draagt bij aan deze (decretaal verankerde) doelstellingen. Bijna per definitie is internationaal werken binnen de amateurkunsten niet gericht op een businessmodel. Het gaat erom dit artistieke, sociale en educatieve potentieel aan te boren. Volgende bouwstenen distilleren we uit het bronnenonderzoek en het focusgesprek.

Inhoudelijke, artistieke motieven

- ▶ Inspiratie, talentontwikkeling en innovatie vormen kernmotieven van internationalisering: internationaal werken draagt bij aan artistieke inspiratie, verrijking en groei van beoefenaars in de diverse disciplines én de professionalisering van personeel actief in de koepels.
- ▶ Internationale uitwisseling reikt nieuwe inzichten en perspectieven aan zowel deelnemers als toeschouwers en bezoekers.
- ▶ Internationale uitwisseling faciliteert benchmarking en draagt bij aan de bevordering van kwaliteit doordat het mogelijk wordt het eigen werk te meten aan internationale standaarden.
- ▶ Op het niveau van ondersteunende koepelorganisaties draagt internationale uitwisseling bij aan kwaliteitsverbetering door middel van kennisdeling en bevordering van kwaliteitsstandaarden.

Educatieve motieven, persoonlijke groei en ontplooiing

- ▶ Het vergroten van speelkansen, inclusief het streven naar aanwezigheid op internationale podia, wordt doorgaans meer ingezet als middel voor talent- en netwerkontwikkeling dan als een strategie voor de uitbreiding van de afzetmarkt, zoals vaak het geval is bij het professionele kunstensegment.
- ▶ Internationale uitwisseling draagt bij aan de versterking van de expertise van de medewerkers van de amateurkunstenorganisaties.

Sociale motieven.

- ▶ Sociale motieven spelen een belangrijke rol voor beoefenaars, die het als verrijkend ervaren om met *peers* te connecteren over de landsgrenzen heen. Amateurkunstenorganisaties streven ernaar om beoefenaars in staat te stellen die verbinding te leggen met een internationale gemeenschap van beoefenaars. Hiertoe ontwikkelen ze eigen netwerken met gelijksoortige organisaties.

Economische motieven

- ▶ Binnen de amateurkunsten spelen bedrijfsmatige logica's een ondergeschikte rol. Beoefenaars en groepen halen geen inkomsten uit internationale activiteiten, ze hebben wel financiële middelen nodig om internationale activiteiten te ontplooien.
- ▶ Op de volgende manier spelen economische motieven alsnog mee:
 - Docenten en begeleiders zijn wel soms internationaal actief om continuïteit in hun activiteiten te waarborgen.
 - Het aantonen van een internationale werking versterkt de reputatie van beoefenaars in eigen land en vergroot de mogelijkheid om aanspraak te maken op ondersteuning.
 - Voor bepaalde AK-organisaties, zoals BREEDBEELD en VI.BE, is het streven naar professionalisering van hun doelgroep, inclusief doorstroming naar professionele activiteiten, een doelstelling bij hun internationale activiteiten.
 - Europese projecten dienen soms als middel om extra inkomsten te genereren. Enkele amateurkunstenkoepels hebben succesvol EU-subsidies verworven, waarbij VI.BE gebruikmaakt van het Creative Europe-programma en Kunstwerkt deelneemt aan Erasmus+ (jobshadowing). Internationalisering fungeert als een strategie om financiële middelen te verwerven.
 - Specifiek voor VI.BE is de uitbreiding van het VI.BE-platform naar Nederland een strategie om de doelgroep te ondersteunen bij het diversifiëren van inkomstenbronnen.

3.5. Trends en ontwikkelingen

Sociaal-culturele ontwikkelingen

- ▶ Het bevolkingsonderzoek van de Universiteit Gent en DESTEP-analyses van Amateurkunstenorganisaties benadrukken de impact van individualisering, veranderende leefstijlen, en de afname van het traditionele middenveld en verenigingsleven op de creatie en het delen van amateurkunsten. Dit is een thema in de beleidsplannen van de meeste koepels. De toenemende internationalisering en diversiteit van beoefenaars van amateurkunsten worden aangehaald als belangrijke factoren, evenals de groeiende 'superdiversiteit' van de samenleving. Het veld van niet-professionele kunstbeoefenaars in Vlaanderen wordt steeds diverser en internationaler. Niettemin vertaalt deze internationalisering zich (nog) niet altijd direct in de werking van de amateurkunstenkoepels, die weliswaar allemaal het streven naar versterkte aandacht voor diversiteit benadrukken en initiatieven in die richting ontplooien. Vele koepels halen aan dat hun achterban te weinig etnisch-cultureel divers is.

Klimaatverandering

- ▶ Enkele amateurkunstenorganisaties zien klimaatverandering als een omgevingsfactor die vraagt om een meer duurzame benadering van internationalisering. Zeker binnen de muzieksector groeit de aandacht voor een duurzamere internationale praktijk, met bijvoorbeeld internationale mobiliteit en 'slow touring' als aandachtspunt.

Economische ontwikkelingen

- ▶ Reizen werd meer betaalbaar door de opkomst van low-cost vervoersmogelijkheden.
- ▶ Aan de andere kant leidt de stijgende levensduurte tot een verhoogde prijs van internationaal werken (reis, verblijfs- en transportkosten).

Technologische ontwikkelingen worden in sommige amateurkunstdisciplines beschouwd als een belangrijke factor met impact op de internationalisering van de praktijk.

- ▶ Met name binnen de muzieksector bestaan digitale platformen, zoals [Bandcamp](#), die niet-professionele beoefenaars in staat stellen een internationaal publiek te bereiken, soms in zeer specifieke niches. Dit heeft geleid tot een versnelling, zowel op het gebied van internationalisering als professionalisering.
- ▶ De coronapandemie heeft in veel sectoren zeker als versneller gefungeerd, waarbij nieuwe mogelijkheden zijn onderzocht voor diverse activiteiten, waaronder kennisdeling, uitwisseling van goede praktijken, presentaties, gezamenlijke creatie en netwerking. De vraag is echter wat blijvende impact zal hebben, vooral in sectoren waar het live-aspect essentieel is. "Men is van mening dat de live-beleving de core-business moet en zal blijven van cultuur, en dat technologie niet mag dienen om die livebeleving te vervangen. Het aantrekken en bereiken van een breder publiek (bv. virtual reality), het verrijken van repetities (bv. internationale coach die online werkt), verbeteren van de beleving voor het publiek (bv. volgen van teksten van liederen, aria's, ... op gsm), het verbeteren van de zangervaring (bv. akoestische technologie), het inzetten op personalisering, ... zijn enkele voorbeelden van hoe technologie live-beleving kan verbreden en verrijken" (Beleidsplan Koor&Stem, 10-11)
- ▶ Reeds voor de coronaperiode waren er echter al experimenten met digitale toepassingen en live streaming, ook voor een internationaal publiek: "Het gaf een extra laag en een groter bereik aan onze grote wedstrijden" (Beleidsplan VLAMO, 32).
- ▶ In die zin is de impact van internationalisering er wel in vele disciplines: er ontstonden nieuwe mogelijkheden om te zoeken naar good practices, contacten te leggen, uitwisseling en kennisdeling... Anderzijds is het niet evident om digitaal een netwerk uit te bouwen, zo blijft fysieke uitwisseling met internationale partners belangrijk.

Beleidsmatige ontwikkelingen

- ▶ Er zijn toenemende beleidsmatige impulsen voor de internationalisering en professionalisering van de ondersteuning in de amateurkunstensector. Het Decreet betreffende de Amateurkunsten (2000) speelde al een cruciale rol bij het bevorderen van de professionalisering van de sector, en in de loop der jaren zijn er verschillende beleidsmaatregelen genomen om de internationalisering van de amateurkunstensectoren te stimuleren. Zo werd internationalisering een erkenningscriterium binnen het decreet dat de amateurkunstenkoepels aanmoedigt om hun internationale activiteiten te intensiveren.

- ▶ In de recente subsidiebeslissingen (2022-2026) ontvingen de amateurkunstenkoepels een financiële injectie, waarbij sommige deze middelen benutten om hun internationale activiteiten verder te verkennen en te verduurzamen. Het nieuwe amateurkunstendecreet, momenteel in ontwikkeling, zal bijkomende impulsen bieden voor internationalisering door de uitbreiding van het instrumentarium, met onder andere projectsubsidies voor internationale initiatieven. Een beperkt aantal actoren zal ook erkend worden als 'ambassadeur' van de amateurkunsten uit Vlaanderen. De lancering van de meeste subsidielijnen staat gepland voor 2024, met de kanttekening dat de financiële middelen nog moeten worden gevonden bij de volgende Vlaamse Regering ([De Federatie | Ambitieuw amateurkunstendecreet op komst. What's in it...](#)).

3.6. Voornaamste noden en drempels

Persoonsgebonden noden

- ▶ Bij beoefenaars is nood aan informatie met betrekking tot de mogelijkheden voor speelkansen en presentatiemogelijkheden in het buitenland, waaronder open oproepen en subsidiemogelijkheden. Verder is er behoefte aan voldoende tijd, capaciteit en vaardigheden om te investeren in subsidieaanvragen voor de ontwikkeling van internationale projecten.
- ▶ Om de toegang tot EU-financiering te verbeteren, is er vraag naar betere begeleiding en ondersteuning bij het opstellen van dossiers.
- ▶ Taalbarrières vormen eveneens een aandachtspunt.
- ▶ Het belang van mentaal welzijn en ecologische duurzaamheid komt naar voren vanuit muziek, met de vraag of het de moeite waard is om voor een kortstondig optreden naar het buitenland te reizen. Mentaal welzijn en burn-outs worden in de muzieksector als een problematisch aspect benoemd. Er is behoefte aan tijd en ruimte om op een gezonde en doordachte manier te internationaliseren.

(Middelen) Nood aan (financiële) middelen en tijd

- ▶ Voor beoefenaars is het heel moeilijk om structureel deel te nemen aan internationale netwerken, omdat tijd en budget om naar het buitenland te reizen vaak niet aanwezig is.
- ▶ Ook amateurkunstenkoepels hebben een financiële impuls nodig om hun internationalisering mogelijk te maken.
- ▶ Men geeft aan dat het huidige subsidie-instrumentarium niet aangepast is aan het concept van "slow touring".

Netwerken

- ▶ Bij beoefenaars, maar ook koepels, is er vraag naar matchmaking en een juiste context om de juiste contacten te leggen. Beoefenaars ervaren moeilijkheden bij het vinden van geschikte contacten in het buitenland, terwijl amateurkunstenkoepels niet in alle landen vergelijkbare organisaties met vergelijkbare doelstellingen vinden, en dus geen geschikte partners vinden voor uitwisseling.

B.4 / Muziek (professioneel segment)

4.1. Beknopte situatieschets

Voor het (professionele) muziekveld is internationaal werken erg belangrijk. De Vlaamse markt is relatief beperkt. Internationaal werken is cruciaal voor de continuïteit van de activiteiten, voor duurzame zakelijke en organisatiemodellen en voor de langetermijntwikkeling van loopbanen.... Dit geldt voor de verschillende circuits en sectoren binnen het muzieklandschap, waaronder zowel klassieke als niet-klassieke muziek, en ook voor de diverse "circuits" zoals dat van de opgenomen muziek, het live circuit en het circuit van publishing en rechtenbeheer (bv. muziek voor films, games, advertenties,...).

Het brede muzieklandschap omvat zeer diverse genres, disciplines en deelsectoren, elk met hun eigen specifieke circuits, logica en patronen met betrekking tot internationalisering. Er bestaan dan ook uiteenlopende benaderingen en modellen voor internationale samenwerking binnen de muziekindustrie, afhankelijk van het genre, de discipline, de niche, ... Daarmee kunnen ook processen, circuits en waardenkaders onderling sterk verschillen. Het pop- en rocksegment is een sterk competitieve en marktgerichte omgeving, waarin velen geroepen maar weinigen uitverkoren zijn om een internationale doorbraak te realiseren, eerst in eigen land, en vervolgens stapsgewijs op andere markten. Elektronische muzikartiesten (producers en dj's) zijn internationaal en mondiaal actief, deels omdat ze vaak individueel werken en relatief licht reizen. Specifieke DIY-niches, zoals metal, punkrock en vele elektronische subgenres, bestaan eveneens uit sterk internationale en soms wereldwijd verspreide gemeenschappen. Soms zal men eerst bekendheid opbouwen in internationale niches, om pas later breder voet aan grond te krijgen in eigen land.

Klassieke muziek – zeker grotere ensembles – heeft het moeilijker in een profit marktomgeving en zeker het live segment vertoont zekere overeenkomsten met andere vormen van podiumkunsten wat betreft processen van (internationale) creatie en spreiding. Jazz, folk en wereldmuziek vertonen op verschillende vlakken gelijkenissen met klassieke muziek en podiumkunsten. Binnen de jazzsector zijn er veel internationale samenwerkingen, zowel binnen ensembles als in de vorm van ad-hocsamenwerkingen, waarbij eerste internationale netwerken van muzikanten vaak al tijdens de opleiding ontstaan.

Kortom, de modellen voor de internationale ontwikkeling van loopbanen in de brede muzieksector kunnen dus aanzienlijk variëren. In mainstream genres binnen pop en rock is er vaak sprake van een 'inside-out'-model, waarbij het opbouwen van een lokale basis van essentieel belang is voordat men zich stapsgewijs richt op internationale expansie, markt per markt, mogelijk eerst in de buurlanden. In niches wordt vaker een 'outside-in'-benadering gehanteerd, waarbij eerst een reputatie wordt opgebouwd binnen internationale of mondiale niches voordat men doorbreekt op de binnenlandse markt (bijvoorbeeld metal, punk, elektronische subgenres...).

Het live segment in Vlaanderen, waaronder de vele festivals en clubs, geniet internationaal gezien relatief veel aanzien. In mindere mate zijn er sterke internationale spelers actief op het gebied van platenmaatschappijen, managers en uitgevers.

Het internationale muzieklandschap heeft de afgelopen decennia ingrijpende veranderingen ondergaan, voornamelijk gedreven door technologische ontwikkelingen, die aanzienlijke invloed hebben gehad op productie- en consumptiepatronen en zakelijke modellen. De opkomst van downloads en later streaming heeft geleid tot

een verschuiving binnen de sector van verdienmodellen die voornamelijk gebaseerd waren op de verkoop en distributie van opgenomen muziek naar modellen waarin liveoptredens centraal staan. De afgelopen jaren is vooral het livecircuit echter onder toenemende druk komen te staan, vanwege factoren zoals de COVID-19-pandemie en stijgende kosten van levensonderhoud.

Binnen de verschillende segmenten en circuits van het muzieklandschap is een dubbel beeld waarneembaar. Enerzijds is er sprake van een sterk disruptieve en competitieve omgeving, waar schaalvergroting, monopolievorming, hardere onderhandelingsposities, economisch protectionisme en versnelling binnen de aandachtseconomie (de druk om steeds aanwezig te zijn op platformen en sociale media, waar de aandachtspanne zeer kort is) aan de orde van de dag zijn. Dit zorgt ervoor dat diverse actoren binnen het muzieklandschap voortdurend op zoek zijn naar nieuwe en innovatieve manieren om te overleven, zich te profileren en mogelijk door te breken. In deze context is de vraag om meer exportsteun te situeren. Anderzijds is er in de sector groeiende aandacht voor duurzaamheid, zoals milieubewust toeren, mentale gezondheid, gendergelijkheid en meer. Deze factoren vragen om innovatie en ontwikkeling, zowel op het gebied van zakelijke modellen als op het gebied van artistieke benaderingen en productiemethoden.

4.2. Evaluatie van de kennisbasis

Beschikbare bronnen over de internationalisering van muziek worden vooral ontwikkeld door Kunstenpunt en VI.BE. Deze bovenbouworganisaties zetten beide vanuit hun missie – Kunstenpunt als steunpunt voor de kunsten, inclusief klassieke muziek en VI.BE als sectororganisatie voor de niet-klassieke muziek - in op het opbouwen van kennis met betrekking tot de internationalisering van muziek, waarbij Kunstenpunt zich dus richt op de klassieke muziek en VI.BE op de niet-klassieke muziek. Beide organisaties werken ook nauw samen op het gebied van gegevensverzameling en ontsluiting.

- ▶ De [Landschapstekening Kunsten 2019](#) biedt een uitgebreide analyse van het 'ecosysteem' binnen de muzieksector, met een overzicht van de types spelers in de verschillende segmenten van het systeem. [Cijferboek Kunsten 2018](#) bevat gedetailleerde cijferanalyses van internationale concerten tot aan de coronapandemie en ook over concerten in Vlaanderen. De focus ligt hierbij op live muziek, en in mindere mate informatie over opgenomen muziek (en distributie, verkoop) of het circuit van rechtenexploitatie.
- ▶ VI.BE is in 2022 gestart met een traject voor internationaal beleid, gericht op het ontwikkelen van een 'gedragen strategie' voor de internationalisering van de muzieksector tegen 2025, vooral met focus op export. Dit omvat het verzamelen van informatie over trends, ontwikkelingen, behoeften, drempels en beleidsinstrumenten, in samenwerking met stakeholders in de sector. [Hier](#) staat het verslag van een sectorale reflectiedag over het thema, met aanbevelingen. VI.BE deed een benchmarking met exportbureaus in het buitenland.
- ▶ VI.BE-medewerkers volgen internationale ontwikkelingen op vanuit de kernmissie van de organisatie, VI.BE is tevens lid van EMEE en werkt nauw samen met exportbureaus in Europa.
- ▶ Kunstenpunt werkt aan een update van de Landschapstekening Kunsten, met cijfermatige analyses die mogelijk inzicht in de situatie na de coronapandemie voor wat betreft de spreiding van live muziek, hoewel er over klassieke muziek nauwelijks empirische bronnen zijn.

4.3. Wie, wat en waar?

.4.3.1. Wie?

De [Landschapstekening Kunsten 2019](#) biedt een helder overzicht van de verschillende types spelers die actief zijn in het muzikale 'ecosysteem'. In de muzieksector zijn verschillende actoren actief, waarbij onderscheid kan worden gemaakt tussen artiesten, het concertcircuit, het circuit van opgenomen muziek, en het circuit van auteursrechten en naburige rechten.

- ▶ **Artiesten:** Artiesten kunnen zowel scheppend als uitvoerend zijn, waaronder componisten, tekstschrijvers, en uitvoerende artiesten. Ze kunnen individueel werken of deel uitmaken van groepen, al dan niet gesubsidieerd door instanties zoals overheden of culturele instellingen.
- ▶ **Concertcircuit:** Het concertcircuit omvat concertorganisatoren, variërend van muziekclubs, concertzalen, cultuurcentra festivals, kunstinstellingen. Binnen dit circuit zijn er omkaderende partijen zoals promotoren, boekingskantoren, en agenten die artiesten vertegenwoordigen op regionaal niveau.
- ▶ **Circuit van opgenomen muziek:** In het circuit van opgenomen muziek zijn opnamestudio's en muziekproducers betrokken bij het creëren van muziek. Platenlabels, distributeurs en muziekuitgevers zorgen voor de verspreiding van opgenomen werken. Daarnaast zijn er muziekverkopers en streamingplatforms, zoals Spotify, Deezer en Apple Music, die dienen als distributiekanaalen. Radiozenders en televisie spelen ook een rol bij het promoten van muziek.
- ▶ **Circuit (de exploitatie) van auteursrechten en naburige rechten:** Dit circuit omvat beheersvennootschappen die auteursrechten en naburige rechten beheren. Auteursrechten omvatten vermogensrechten voor componisten, arrangeurs, tekstschrijvers en -bewerkers. Naburige rechten hebben betrekking op uitvoerende kunstenaars, producenten van fonogrammen en omroeporganisaties. De exploitatie van deze rechten is relevant bij internationaliseringstrategieën.
- ▶ **Andere actoren:** muziektijdschriften, participatieve muziekpraktijken en muziekonderwijs dragen echter bij aan de bredere muziekcultuur en kunnen ook indirect invloed hebben op de internationale perceptie en waardering van muziek.

.4.3.2. Wat?

- ▶ **Promotie en netwerkontwikkeling**
 - Binnen internationaliseringstrategieën ligt er een sterke nadruk op het opbouwen van netwerken, met deelname aan de belangrijkste sectorale beurzen (bv. Jazzahead, Womex,...), showcasefestivals (van groter belang in pop/rock/hiphop/elektronische muziek), netwerkbijeenkomsten, promotie-initiatieven..
 - Artistieke ontwikkeling wordt gestimuleerd door middel van werkplaatsen en residenties, waarbij in mindere mate een beroep wordt gedaan op ondersteuningsmogelijkheden in marktgerichte sectoren.
- ▶ **Creatie en productie:** opnames in internationale studio's, internationale samenstelling van bands/ensembles/projecten/opnameprojecten,... Er is toenemende aandacht voor songwriting camps, aangezien gezamenlijk schrijven een eerste stap kan zijn naar (internationale) co-producties en

samenwerkingsverbanden die in verschillende markten wortel schieten, zoals bijvoorbeeld de samenwerking tussen Vlaamse en Nederlandse artiesten.

- ▶ **Presentatie en distributie:** Concerten/live-circuit, met inbegrip van headlining, voorprogramma's en showcases.
- ▶ **Distributie van opgenomen muziek** (inclusief verkoop fysieke dragers, streaming en downloads).
- ▶ **Verkoop van rechten, met de nadruk op synchronisatie en licensing:** door rechten voor synchronisatie en licensing te verkopen, kunnen artiesten en platenlabels hun muziek toegankelijk maken voor internationale markten. Hun muziek kan dan gebruikt worden in verschillende media, zoals films, tv-shows, commercials en online content over de hele wereld. Het biedt artiesten en platenlabels de mogelijkheid om hun inkomsten te diversifiëren. Naast traditionele verkoop en streaming kunnen deze licentiedeals een waardevolle bron van inkomsten vormen, vooral wanneer de muziek wereldwijd wordt gebruikt.

.4.3.3. Waar

Een uitgebreide mapping van muziekexport is beschikbaar via het Cijferboek Kunsten 2018, o.a. de data-analyse '[Have Love, Will Travel](#)'. De geanalyseerde gegevens gaan over de spreiding van enkel live muziek in de periode 2013-2017. Wat we leren:

- ▶ Belgische artiesten treden wereldwijd op podia op (Have Love: 109 landen; gesubsidieerde ensembles speelden in 55 landen).
- ▶ De buurlanden worden het meest bezocht (57% van de optredens), waarbij Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk de belangrijkste exportmarkten zijn.
- ▶ Europa vertegenwoordigt 84% van de live-optredens (Have Love, Will Travel).
- ▶ De Verenigde Staten zijn de vierde belangrijkste exportmarkt, vooral voor elektronische muziek (dj's).
- ▶ De bovenstaande cijfers zijn afkomstig uit het Cijferboek Kunsten. Work-in-progress met betrekking tot de nieuwe, geactualiseerde cijfers geeft aan dat volumes en verhoudingen na de coronapandemie niet sterk zijn veranderd.

Enkele onderliggende logica's die deze bewegingen verklaren:

- ▶ De Angelsaksische markt is binnen pop en rock belangrijk, omwille van het prestige, en fungeert binnen als een poort naar de wereld.
- ▶ Buurlanden zijn binnen mainstream pop/rock belangrijk als opstap naar een internationaal verhaal. Zie: [Internationaal doorbreken for dummies \(deel 1: 'volgens het boekje'\) | Kunstenpunt](#)
- ▶ Aan de andere kant zijn genres/niches (bijvoorbeeld elektronica, maar ook specifieke niches binnen metal/punk/rock, enz.) sterk internationaal en wereldwijd georiënteerd, mede omdat de mogelijkheden binnen Vlaanderen om voortdurende activiteiten te ontplooiën beperkt zijn. Zie: [Internationaal doorbreken for dummies \(deel 2: 'leren van de ondergrond'\) | Kunstenpunt](#)
- ▶ VI.BE werkt aan de ondersteuning van de muzieksector met focus op specifieke regio's, vooral gericht op buurlanden en Europa in het algemeen (Bron: Kennes 2021).
- ▶ Binnen het globale muzieklandschap zijn Azië en Latijns-Amerika opkomende markten, maar het is voor Vlaamse spelers moeilijk en kostbaar om daarop in te zetten.

4.4. Waaron werken de actoren in deze sector internationaal?

Economische motieven

- ▶ Economische overwegingen vormen de voornaamste en meest expliciete motivatie voor internationalisering, met name vanuit de ontwikkeling van de markt. De kleine markt maakt het noodzakelijk om over de grenzen te kijken.
- ▶ Het belang van economische drijfveren kan aanzienlijk variëren afhankelijk van genres en niches: zeer prominent binnen pop & rock, minder binnen (gesubsidieerde) klassieke muziek of niches. Maar in alle sectoren blijkt een internationale oriëntatie noodzakelijk om op een consistente basis activiteiten te ontwikkelen en aldus een duurzame economische basis te creëren voor muzikale activiteiten.
- ▶ Fair pay / fair practice is een aandachtspunt dat meer aandacht krijgt, maar het is een complex vraagstuk binnen de waardeketens van de muziekindustrie. Vooral beginnende artiesten worden geacht zelf te investeren in speelkansen, waarbij de kosten niet volledig worden gedekt door uitkoopsommen. In de opstartfase worden speelkansen als een investering gezien. Zie bv. [Op Lowlands spelen! Voor 22 euro per uur... - De Groene Amsterdammer](#)

In bronnen en gesprekken werden volgende overwegingen opgetekend:

- ▶ Talentontwikkeling: Het belang van gezamenlijk musiceren en artistieke uitwisseling, in lijn met wat boven werd vermeld m.b.t. het niet-professionele segment (amateurkunsten).
- ▶ Uitwisseling tussen gelijken in (wereldwijde) niches en gemeenschappen.
- ▶ "Meten aan de internationale norm". Feedback in een internationale context geeft aan waar een artiest staat, en hoe onderscheidend die is.
- ▶ Muziek kan bruggen slaan tussen culturen, en een vehikel voor interculturele dialoog en uitwisseling, zowel in het buitenland als hier. Een bloeiende muzikale scene in Vlaanderen kan talent aantrekken van over de grenzen, wat ook het muzikale ecosysteem in Vlaanderen stimuleert en uitstraalt naar de bredere lokale maatschappelijke context.
- ▶ Daarnaast worden sociale en ecologische overwegingen benadrukt in een internationale context: er is toenemende aandacht om ecologisch duurzaam te werken, een toenemende aandacht voor gendergelijkheid,...

4.5. Trends en ontwikkelingen

Technologische ontwikkelingen

- ▶ Technologische ontwikkelingen hebben ingrijpende veranderingen teweeggebracht in de muziekindustrie.
- ▶ Streaming en digitalisering hebben gezorgd voor een ingrijpende verstoring van waardeketens en bedrijfsmodellen, waarbij live-optredens belangrijker zijn geworden vanwege beperkte inkomsten uit streaming en downloads. De opkomst van digitale platforms, zoals streamingdiensten, heeft het inkomstenmodel verschoven, waarbij tours nu de belangrijkste inkomstenbron zijn geworden, zowel nationaal als internationaal.

- ▶ Digitalisering heeft nieuwe kansen gecreëerd op internationaal niveau, met zeer diverse platforms als YouTube, TikTok, Bandcamp... en streamingdiensten (Spotify, Apple Music, Deezer) die zeer diverse mogelijkheden bieden voor internationalisering binnen of buiten de traditionele modellen van de muziekindustrie. Waar voorheen liveoptredens, radio of gedrukte media cruciaal waren, kunnen artiesten zich nu internationaal profileren en in korte tijd 'viraal' wereldwijde bekendheid verwerven. Tegelijkertijd heeft de toegenomen toegankelijkheid tot het maken en verspreiden van muziek geleid tot een overvloed aan aanbod, waardoor het moeilijker is om op te vallen en er steeds meer concurrentie is op zowel lokale als internationale markten. De toegenomen concurrentie en de druk om aandacht te krijgen in deze competitieve context heeft een impact op de mentale gezondheid van artiesten, een thema dat steeds minder taboe lijkt.
- ▶ Zowel artistiek-inhoudelijk als economisch kan de impact van technologische ontwikkelingen aanzienlijk zijn, met name op het gebied van XR, immersive technologie en de mogelijke invloed op live muziek, evenals op het gebied van muziek in games en AI. Internationaal gezien lijkt dit aspect in toenemende mate relevant, terwijl het potentieel volgens onze respondenten nog niet volledig wordt benut in Vlaanderen, ondanks toenemende interesse en experimenten. De impact van kunstmatige intelligentie (AI) op waardeketens blijft onduidelijk. Dat dit opnieuw erg disruptief zal blijken lijkt wel duidelijk, maar er zijn heel wat vragen, zowel op het vlak van artistiek-inhoudelijke integriteit, kwesties van rechten en eigenaarschap, en de doorvertaling van artistieke mogelijkheden naar inkomstenmodellen. Zie bv. [You can't call me AI | Features | VI.BE](#)

Economische ontwikkelingen

- ▶ Muzikale waardeketens en gangbare businessmodellen staan onder druk als gevolg van technologische ontwikkelingen en veranderende consumptiepatronen. Hierdoor wordt het (internationale) live-circuit en speelkansen belangrijker, maar juist hier doet zich een toenemende druk voor. Tijdens de corona periode was er sprake van een braindrain. Mensen zijn naar andere sectoren overgestapt waardoor het moeilijk is om (technisch) personeel (riggers, podiumbouwers, geluidstechnici, ...) te vinden. Het nog beschikbare personeel heeft zijn tarieven verhoogd. De stijgende energiefactuur en brandstofprijzen zorgen voor een verhoging van de tourkost.
- ▶ Het overaanbod aan tours maakt de competitie steeds uitdagender, vooral voor kleinere spelers die moeite hebben om impact te hebben en te overleven, mede als gevolg van toenemende kosten en aarzeling om internationaal te opereren.
- ▶ "Er is meer aandacht voor muziekexport op Europees vlak en er is een toename aan exportbureaus, showcasefestivals, beurzen, conferenties en/of andere ondersteunende initiatieven. Tegelijkertijd merken we dat showcase festivals steeds meer een business model worden waarbij landen zich moeten inkopen. In vergelijking met andere culturele sectoren is de popmuziek wat dat betreft meer gericht op een marktcontext en behoort ze tot het meer profit gerichte deel van de culturele en creatieve sectoren." (VI.BE)
- ▶ Er is een nog sterkere nadruk op exclusiviteit bij speelplekken en festivals. De opkomst van nieuwe markten in Azië en Latijns-Amerika biedt kansen, maar deze zijn moeilijk te benutten voor Vlaamse spelers vanwege beperkte budgetten om buiten de Europese Unie te spelen, zoals aangegeven in een interview met VI.BE.
- ▶ In de muziekindustrie is sprake van algehele groei, waarvan de verwachting is dat die zich in de komende jaren gaat voorzetten, voornamelijk als gevolg van schaalvergroting. Grotere spelers domineren de sector, waardoor kleinere spelers kwetsbaarder worden in een sterk competitieve omgeving. Binnen de live-industrie en de bredere muziekindustrie concentreert de macht zich steeds meer, waarbij internationale investeringsfondsen en bedrijven fusies en overnames aangaan. Hoewel dit mogelijkheden biedt, vormt het tegelijkertijd een bedreiging voor kleinere spelers.

Impact coronapandemie

- ▶ Het organiseren van tours is aanzienlijk uitdagender geworden in het post-coronatijdperk. Deze moeilijkheid wordt veroorzaakt door de zogenaamde "braindrain" tijdens de coronaperiode, waarbij mensen naar andere sectoren zijn overstapt. Hierdoor is het vinden van (technisch) personeel, zoals riggers, podiumbouwers en geluidstechnici, een complexe taak geworden. Het beschikbare personeel heeft zijn tarieven verhoogd, en de stijgende energiefactuur en brandstofprijzen dragen bij aan de algehele stijging van de tourkosten.
- ▶ Na de coronapandemie is het publiek teruggekeerd, maar concertzalen zijn voorzichtig en nemen minder risico's, wat druk uitoefent op talentontwikkeling (door een minder risicovolle programmering).
- ▶ Na de coronapandemie is er een influx van vele nieuwe muziekfestivals en festivalformules, soms vrij niche, maar de duurzaamheid van vele initiatieven blijft een vraag. Ook het festivallandschap is competitief geworden. De vraag is welke van de vele festivals zullen overleven.

Politieke ontwikkelingen

- ▶ Er is sprake van toenemend protectionisme op verschillende niveaus, wat resulteert in een toename van administratieve, juridische en diplomatieke hindernissen op strategisch belangrijke markten, zoals de Verenigde Staten en de gevolgen van de Brexit. De Brexit heeft geleid tot aanzienlijke stijgingen in kosten die het touren in het Verenigd Koninkrijk steeds moeilijker maken. Naast de administratieve last en extra werkuren, zijn er ook bijkomende kosten zoals het ATA-carnet en werkvergunningen. Ook de mogelijke stijging van de kosten voor werkvergunningen in de Verenigde Staten vormt een bedreiging voor de muzieksector (bron: Input VI.BE).
- ▶ Toenemend protectionisme manifesteert zich volgens respondenten in de focusgroep bij internationale speelplekken, waar eigen artiesten vaak voorrang krijgen voordat internationale artiesten de kans krijgen. Hierbij wordt aangegeven waarom eigen artiesten iets zouden kunnen doen dat internationale artiesten niet kunnen (bron: focusgroep).

Sociaal-culturele ontwikkelingen

- ▶ Er is een groeiende erkenning van het belang van inclusief werken binnen de muziekindustrie. De noodzaak om zich te richten op etnisch-culturele diversiteit en gendergelijkheid in de programmering wordt steeds meer erkend door presenterende organisaties, zoals muziekclubs en concertzalen. Het publiek in eigen land is veel diverser geworden, een ontwikkeling waarop concertorganisatoren willen inspelen. Het publiek heeft meer uitgesproken verwachtingen op dit vlak. De smaak van het publiek evolueert en wordt diverser. Deze bewustwording doet zich voor in eigen land en ook in het internationale circuit (showcases, beurzen, enzovoort).

Sociaalecologisch duurzaam werken

- ▶ Toenemende aandacht voor duurzaamheid (ecologisch, menselijk, sociaal), zowel op vlak van touren als in de muziekindustrie in het algemeen. "Duurzaamheid is een groeiende trend in de muziek- en live sector. Artiesten en professionals moeten zich richten op het verminderen van hun ecologische voetafdruk tijdens reizen en tours, om bij te dragen aan een duurzamere toekomst voor de muzieksector. Een aantal drempels zoals kosten die hiermee gepaard gaan en een gebrek aan (Europese) regelgeving bemoeilijken dit." (Input VI.BE) De toenemende sensibiliteit staat dus op gespannen voet met de economische realiteit.

- ▶ Daarnaast is er ook een toenemende aandacht voor [mentale gezondheid](#) op het vlak van touren en binnen de muziekindustrie in het algemeen. Dit taboe wordt meer bespreekbaar.

4.6. Voornaamste noden en drempels

Economische noden worden in de bronnen en gesprekken het meest uitgesproken en geëxpliciteerd:

- ▶ Het beeld ontstaat van een 'risico-averse markt', vooral voor live-optredens, in het licht van de toegenomen economische druk. Er bestaat een sterke vraag naar financiële ondersteuning voor de vereiste investeringen, waarbij speelplekken niet bereid zijn deze last te dragen.
- ▶ De lage vergoedingen en fees voor artiesten staan niet in verhouding tot de noodzakelijke investeringen.
- ▶ Binnen de bestaande ondersteuningsmogelijkheden is er beperkte toegang tot ondersteuning voor entourage (SABAM biedt dit aan, maar de bedragen zijn laag).
- ▶ Er is sprake van versnippering en beperkte toegang tot middelen en ondersteuning via verschillende beleidskaders. V.I.B.E voert een mapping uit in het kader van het huidige traject rond internationaliseringsstrategie.
- ▶ Beleidsinitiatieven richten zich op de 'humuslaag' (de zichtbaarheid van opkomende artiesten), maar er zijn weinig mogelijkheden om te investeren in de doorbraak van artiesten die al verder gevorderd zijn. Dit vereist andere budgetten voor marketing, live tour support, buitenlandse pr-kantoren, enzovoort.
- ▶ Kunstendecreetsubsidies zijn algemeen goed bekend, en de helft van de

Netwerknoden

- ▶ Er bestaat een sterke behoefte aan matchmaking, met het oog op de introductie van artiesten in nieuwe markten. Showcases, beurzen, prospecties, bezoekersprogramma's worden als nuttig ervaren en een collectieve aanwezigheid biedt meerwaarde. Daarbij wordt opgemerkt dat het belangrijk is acts te behoeden om er niet te vroeg te staan: eerst in België ervaring op doen en niet te snel willen schakelen. Ze zijn enkel zinvol op het juiste moment en met de juiste voorbereiding. Er is nood aan een meting van de resultaten.
- ▶ Er is behoefte aan de oprichting van een duurzaam netwerk van contacten. In de focusgroep wordt aangegeven dat het waardevol zou zijn om op strategische locaties contactpersonen/ankerpunten te hebben met de benodigde connecties en netwerken (bijvoorbeeld de buitenlandposten van FIT of culturele diplomatie, ambassades...).

Competenties en capaciteit

- ▶ De noden op vlak van kennis en vaardigheden zijn divers: kennis over beleidsinstrumenten en ondersteuningsmogelijkheden, een behoefte aan professionele en zakelijke vaardigheden en capaciteit om kansen te benutten, noodzaak van kennis over specifieke markten en circuits,...
- ▶ Algemeen is er een grote nood aan professionalisering van de sector, in het bijzonder op het vlak van internationalisering. Een bevraging van V.I.B.E bij muziekprofessionals legde volgende pijnpunten bloot (bron: intern document):

- de slagkracht van de (grote) labels beperkt zich vaak tot de Benelux. Toursupport is nog minimaal. Er zijn te weinig a&r managers. We lopen nog steeds achter qua digital marketing, streaming en qua streaming van lokaal talent. Welke rol moeten de media hierin spelen?
- er zijn te weinig publishers en publishing is een bedreigd vak in België. Catalogi worden opgekocht door grote spelers en er is minder nood aan sub publishing of het vertegenwoordigen van buitenlandse spelers in België en vice versa. Er is nood aan het opleiden van publishers.
- er is nood aan het ontwikkelen van songschrijverstalent, dit is de basis van alles. Nederland staat hier b.v. veel verder in met hun camps. Zowel op lokaal als internationaal niveau.
- Er is dus een duidelijk nood aan meer en betere educatie (web 3.0, Tik Tok, ...) . Er moet meer geïnvesteerd worden in een jonge generatie. Er wordt richting Pxl gekeken maar ook de industrie heeft hier een verantwoordelijkheid in te nemen. Sony denkt b.v. aan betaalde stages voor een langere termijn, het open stellen van de A&R academy voor young professionals,
- 'We zijn een starre sector', zegt een van de respondenten. Er is nood aan innovatie als sleutel tot economische ontwikkeling. Vergroening, digitalisering en maatschappelijk ondernemen zijn sleutelbegrippen.
- Binnen de klassieke muziek (en de bredere podiumkunstensector) wordt het beroep van zakelijk leider als knelpuntberoep ervaren.

Artistieke en inhoudelijke noden

- ▶ In een internationaal competitieve omgeving is er een noodzaak voor een sterke en onderscheidende artistieke basis. Dit geldt zowel binnen pop/rock ("niemand zit te wachten op epigonen van internationale sterren") als binnen de klassieke muziek ("het is belangrijk om op een onderscheidende manier om te gaan met bestaand repertoire", focusgroep).

Ecologische duurzaamheid

- ▶ Er is behoefte aan handvatten voor een meer ecologisch duurzame praktijk (live-optredens, evenementen, tours,...).

B.5 / Architectuur(cultuur)

5.1. Beknopte situatieschets

Architectuur is op verschillende vlakken een zeer internationaal domein. Het gaat niet alleen om architecten en bureaus die bouwprojecten in het buitenland realiseren, maar ook over tentoonstellingen en presentaties van projecten en oeuvres, reflectie over en aandacht voor het werk van architecten en hun projecten in buitenlandse tijdschriften, architecten die lesgeven aan vooraanstaande internationale instellingen, gezamenlijk onderzoek en debat... Architectuur opereert zo binnen een vanzelfsprekend internationale context, en binnen deze context is de positie van het Vlaamse architectuursysteem in de afgelopen decennia aanzienlijk geëvolueerd. Deze internationalisering is toegenomen in twee richtingen. Enerzijds is er een groeiende interesse van gerenommeerde en opkomende buitenlandse architecten om projecten in Vlaanderen te realiseren. Het instrument van de Open Oproep van de Vlaamse Bouwmeester heeft bijgedragen aan de betrokkenheid van sterke buitenlandse bureaus bij projecten in Vlaanderen. Anderzijds groeit ook de interesse in het buitenland voor Vlaamse architecten en architectuur. Dit uit zich vooral in de aanstelling van Vlaamse architecten en onderzoekers aan vooraanstaande universiteiten en hogescholen in het buitenland, evenals in artikelen in belangrijke tijdschriften, publicaties, nominaties, prijzen, selecties voor architectuurbiënnales, en de belangstelling voor archieven van Vlaamse architecten en architectuurprojecten. De internationalisering van de Vlaamse architectuur wordt beschreven als een 'Vlaamse golf', zoals beschreven in *The Guardian* ("[Flanders phenomenon: how Belgian buildings went from joke to genius.](#)")

De interesse in de architectuurpraktijk in Vlaanderen wordt volgens respondenten gevoed door specifieke kenmerken van die architectuur, zoals een innovatieve en duurzame benadering van complexe ruimtelijke vraagstukken. Het gaat daarbij niet om opzichtige spektakelarchitectuur, maar om vernieuwende aanpak, innovatie op kleinere schaal, experimenteren en creativiteit binnen beperkte budgetten. Architecten en bureaus in Vlaanderen blinken uit in het doeltreffend en creatief omgaan met ruimtelijke en ecologische uitdagingen, zoals beperkte ruimte, betaalbaar wonen, ecologische vraagstukken, hergebruik van materialen en circulair bouwen. Deze uitdagingen zijn bijzonder relevant in Vlaanderen, en met name is de interesse groot uit regio's die geconfronteerd worden met gelijksoortige ruimtelijke vraagstukken.

Het beleidsinstrumentarium speelt een cruciale rol in deze ontwikkelingen. Sinds de jaren 1990 zijn er in Vlaanderen diverse beleidsinitiatieven ontplooid die de kwaliteit van de internationale uitwisseling binnen het Vlaamse architectuurcultuurveld hebben beïnvloed. Het jaarlijkse Architectuurboek stimuleert internationale discussie en reflectie. Ook is er geïnvesteerd in de aanwezigheid van Vlaanderen op de Architectuurbiënnale in Venetië. Daarnaast heeft het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) zich ontwikkeld van een steunpunt tot een sectororganisatie. Architectuurcultuurorganisaties in Vlaanderen spelen een cruciale rol bij het voeren van architectuurdebatten op internationaal niveau, via discussies, publicaties en tentoonstellingen.

Weliswaar is de groeiende internationale reputatie voor een aanzienlijk deel ook te danken aan factoren buiten het beleid om. De creatieve en intellectuele kracht van de Vlaamse architectuurscene is in academische en universitaire contexten gegroeid, met onderzoeksgroepen die zich richten op complexe ruimtelijke en

maatschappelijke vraagstukken in een internationale context. Architecten en onderzoekers nemen deel aan internationale discussies, zelfs zonder financiële ondersteuning vanuit het cultuurbeleid.

Daarnaast speelt ook de veranderende maatschappelijke context een rol. Overal ter wereld, zowel binnen Europa als daarbuiten, doen zich steeds complexere ruimtelijke vraagstukken voor. Deze toenemende aandacht voor dergelijke vraagstukken leidt tot een verschuiving van de focus van opzichtige bouwprojecten naar gecureerde en onderzoeksgerichte projecten die aangeven hoe architectuur een bijdrage kan leveren aan de benadering van relevante maatschappelijke thema's, zoals wonen, zorg, circulariteit...

Kortom, de internationale architectuur uit Vlaanderen lijkt zich in een bloeiperiode te bevinden. De belangrijkste vraagstukken die volgens onze respondenten nu rijzen, betreffen de duurzaamheid van deze 'Vlaamse golf' op de langere termijn en de vertaling van discursieve aandacht en prestige naar meer grootschalige projectkansen voor architecten en bureaus uit Vlaanderen.

5.2. Evaluatie kennisbasis

In vergelijking met andere sectoren is er weinig onderzoek beschikbaar over de internationalisering van zowel de architectuursector als de architectuurcultuur. Vooral de empirische basis ontbreekt, zoals wie erbij betrokken is, wat er precies wordt onderzocht en waar deze onderzoeken plaatsvinden. Hoewel er een aanzienlijke hoeveelheid discours bestaat over architectuur uit Vlaanderen, richt dit zich voornamelijk op individuele werken, projecten en thema's in relatie tot relevante ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Er is echter opvallend weinig aandacht voor of reflectie over de internationalisering van de architectuursector zelf. De voorbije jaren zijn er wel opiniërende debatten gevoerd over de internationale dimensie van architectuur vanuit Vlaanderen (zoals opiniestukken in de krant De Standaard, de publicatie [Architectuurcultuur in Vlaanderen](#))....

Het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) fungeert niet als een steunpunt, maar eerder als een sectorinstituut. De opbouw van kennis met betrekking tot de sector is gericht op de kerntaken van het instituut. Het VAi bekijkt de architectuurwereld door een culturele bril, met een focus op kwalitatieve aspecten. De vraag die centraal staat, is waar zich nieuwe ontwikkelingen voordoen die van belang zijn voor het bevorderen van de architectuurcultuur. Het VAi speelt hierop in door middel van internationale promotie en communicatie, onder andere via nieuwsbrieven. De website, nieuwsbrief en persarchief van het VAi bieden potentieel voor verdere analyses, zoals het in kaart brengen van waar architecten actief zijn (zowel in projecten als opleidingen) en hoe hun werk in het buitenland wordt beoordeeld. Ook wordt er gekeken naar de beeldvorming van Vlaamse architectuur in het buitenland.

Hoewel kwantitatieve monitoring niet tot de opdracht behoort, hebben medewerkers van het VAi wel een goed overzicht van relevante ontwikkelingen. Door de werking van het VAi is er een waardevol corpus aan nieuwsitems en artikelen verzameld over de internationalisering van de architectuur in Vlaanderen, wat potentieel biedt voor verdere analyses en onderzoek.

5.3. Wie, wat en waar?

.5.3.1. Wie?

De betrokken partijen in de architectuurcultuur worden in de Landschapstekening Kunsten onderverdeeld in vier categorieën:

- ▶ **Architecten en bouwers:**
 - Opdrachtgevers, zowel publieke als private partijen, en bouwbedrijven.
 - Ontwerpers die niet alleen in opdracht werken, maar ook actief zijn in de zogenaamde 'ongevraagde praktijk'. Zij doen onderzoek en ontwikkeling rond relevante (ruimtelijke en maatschappelijke) thema's die de bouwpraktijk en het maatschappelijk debat voeden.
- ▶ **Architectuurorganisaties:**
 - Deze organisaties zijn verantwoordelijk voor de presentatie, reflectie en ontwikkeling van architectuur.
 - Ze spelen een belangrijke rol in de internationale presentatie, waaronder het tonen van internationale architecten en ontwikkelingen in België.
- ▶ **Kennisinstellingen:**
 - Hieronder vallen zowel onderwijs- en onderzoeksinstituten in publieke en academische context als private kennisontwikkelaars.
 - Ze dragen bij aan de internationalisering van de architectuursector door onderzoek en onderwijs.
- ▶ **Uitgeverijen en tijdschriften:**
 - Deze categorie omvat zowel binnenlandse als internationale uitgeverijen en tijdschriften.
 - Het betreft zowel de tijdschriften die in Vlaanderen circuleren als de meest invloedrijke internationale publicaties.

Overheidsinstanties die het architectuurbeleid vormgeven, zoals het instrument van de Vlaamse Bouwmeester, hebben een aanzienlijke impact op de internationalisering van de sector. Bijvoorbeeld, de Open Oproep van de Vlaamse Bouwmeester wordt tweemaal per jaar Europees gepubliceerd, waardoor Vlaanderen aantrekkelijk wordt voor buitenlandse architecten. Ook de aanwezigheid van Vlaanderen op de Architectuurbiënnale van Venetië speelt hierin een rol.

Elke van deze groepen heeft haar eigen beweegredenen en activiteiten die bijdragen aan de internationalisering van de Vlaamse architectuursector. Daarnaast speelt VAI, als een structureel gesubsidieerde sectororganisatie, een cruciale rol in het bevorderen van de internationale promotie van de architectuurcultuur in Vlaanderen en Brussel.

.5.3.2. Wat?

- ▶ Internationale betrokkenheid in de architectuurcultuur komt tot uiting in zowel binnenlandse als buitenlandse bouwprojecten. Vlaamse architectenbureaus zijn actief bezig met het realiseren van projecten in het buitenland. Veel projecten worden gerealiseerd door consortia en architectenbureaus hebben teams die internationaal samengesteld zijn.
- ▶ Naast projecten is er een sterke nadruk op onderzoek en reflectie, wat wordt aangeduid als de "ongevraagde praktijk", alle vormen van reflectie, onderzoek en ontwerp die buiten de context van opdrachten tot stand komt.
- ▶ Onderzoeksopdrachten worden uitgevoerd binnen academische contexten, vaak in onderzoekseenheden aan vooraanstaande universiteiten.
- ▶ De ontwikkeling en verspreiding van kennis en ideeën gebeurt via onderzoek, lezingen en publicaties, waaronder boekpublicaties en artikelen in zowel nationale als internationale tijdschriften. Bovendien zijn er in Vlaanderen uitgeverijen met internationale bekendheid die bijdragen aan deze verspreiding. Internationale conferenties, lezingen en masterclasses dienen als platformen voor kennisdeling en discussie.
- ▶ De presentatie en promotie van architectuur uit Vlaanderen is sterk gefocust op de Architectuur Biënnale van Venetië, waarbij VAI een coördinerende rol speelt.
- ▶ In het onderwijs spelen onderwijsinstellingen een essentiële rol in de internationalisering van de Vlaamse architectuurcultuur, doordat zij een divers netwerk van architectuuropleidingen aanbieden, dat internationale studenten aantrekt. Veel Vlaamse architecten geven les aan prestigieuze buitenlandse onderwijsinstellingen, zoals Harvard, ETH, Bartlett, TU Delft, Düsseldorf, Noord-Italië, enz. Deze lesopdrachten zijn vaak gekoppeld aan onderzoek en worden uitgevoerd in samenwerking met studenten. Grote onderwijsinstellingen willen getalenteerde architecten aantrekken, niet alleen voor prestige, maar ook om middelen te verkrijgen voor onderzoek. Voor architecten is dit inhoudelijk zeer en daarom aantrekkelijk is voor deze architecten. Er is ook een voorzichtig groeiende trend van buitenlandse docenten die lesgeven aan Vlaamse opleidingen.

.5.3.3. Waar?

Concrete cijfergegevens en -analyses met betrekking tot de internationalisering van architectuur(cultuur) ontbreken. Toch kunnen we uit bronnen en gesprekken de volgende strategische inzichten distilleren die kunnen helpen om de dynamiek achter bepaalde geografische flows te begrijpen.

- ▶ De internationale belangstelling voor de architectuurpraktijk in Vlaanderen komt deels voort uit regio's die soortgelijke ruimtelijke uitdagingen ervaren.
- ▶ Bepaalde locaties, netwerken en besluitvormers binnen het internationale ecosysteem spelen een cruciale rol. Naast Venetië vinden er wereldwijd belangrijke biënnales en architectuurfestivals plaats, zoals in Porto, Londen en New York, die fungeren als concentratiepunten. VAI en de Vlaamse Gemeenschap zijn dus vooral actief op de Architectuurbiënnale van Venetië en boekenbeurzen in Duitsland, waaronder Frankfurt en Leipzig. MIPIM is een grote vastgoedbeurs in Cannes, waar grote architectenbureaus aanwezig zijn voor netwerkontwikkeling, maar architectuurcultuurorganisaties doorgaans niet.
- ▶ Prestigieuze onderwijsinstellingen vormen aantrekkingspunten voor internationale betrokkenheid, op het vlak van onderzoek en ontwikkeling, die ook de ontwerppraktijk voeden.

- ▶ De internationale architectuurpers en tijdschriften spelen een cruciale rol in het verspreiden van kennis en informatie.
- ▶ Andere instellingen en musea, vooral in buurlanden zoals Nederland, Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland, werken samen aan gezamenlijke tentoonstellingen en kennisuitwisseling, bijvoorbeeld met veelbelovende jonge architecten.
- ▶ Relevante internationale netwerken, zoals ICAM (waar veel architectuurorganisaties lid van zijn) en European (waar jonge architecten ontwerponderzoek kunnen uitvoeren en deelnemen aan wedstrijden), dragen bij aan de internationalisering van de architectuurwereld.

5.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

Inhoudelijke en duurzaamheidsoverwegingen

- ▶ Architectuur(cultuur) als vrijhaven voor innovatieve en duurzame benadering van urgente maatschappelijke en ruimtelijke vraagstukken. Dit was het statement dat architectuurcultuurorganisaties een paar jaar geleden maakten in een gezamenlijke ambitienota, [Architectuurcultuur is vliegwiel voor maatschappelijke innovatie](#). Architectuur kan maatschappelijke vraagstukken vanuit een ruimtelijke invalshoek benaderen en speelt op dit vlak een domeinoverschrijdende R&D en platformfunctie (want het bevraagt heersende opvattingen, wakkert het publiek debat aan, evenals de politieke discussie over die thema's...). De maatschappelijke ontwikkelingen waar architectuurcultuur zich toe verhoudt, beperken zich niet tot één land, integendeel, voorbij de landsgrenzen wordt samen gewerkt aan dit soort van vraagstukken, in het bijzonder ook met actoren uit regio's waar zich gelijksoortige uitdagingen voordoen als in Vlaanderen.
- ▶ Onderzoek en ontwerp gebeurt, zoals boven aangegeven, nadrukkelijk binnen internationale teams, zowel binnen onderzoek en onderwijs als binnen ontwerp- en bouwprojecten.
- ▶ Niet alleen voorbij de grenzen van disciplines en ruimte wordt inspiratie gezocht, maar ook in de tijd. Erfgoedreflex speelt ook mee als dimensie van duurzaamheid: documentatie/archieven/onderzoek van bouwprojecten en het oeuvre van toonaangevende architecten zijn de humus voor de ontwerppraktijk van de toekomst. Ook architectuurarchieven zijn een internationaal speelveld: er is meer concurrentie tussen archiefinstellingen omtrent de acquisitie van belangwekkende architecturale archieven.

Persoonsgebonden dimensie: belang van educatie en kennisdeling

- ▶ Belang van internationale uitwisseling en kennisdeling voor professionalisering, kennisdeling, inhoudelijke uitwisseling voor architecten, onderzoekers,....

Economische overwegingen:

- ▶ Markuitbreiding: architecten en bureaus die zich begeven op de internationale markt kunnen in principe meer (en soms grootschaligere) projecten realiseren.
- ▶ Naast dergelijke vraaggerichte opdrachten is het veel moeilijker om financiële mogelijkheden te creëren voor de "ongevraagde praktijk": reflectie en ontwikkeling *buiten* bouwprojecten. Dit gebeurt via onderwijs- en onderzoekopdrachten; mogelijkheden worden soms ook gevonden aan buitenlandse kennisinstellingen, opdrachten voor architectuurorganisaties,...

- ▶ Fair pay is een belangrijk aandachtspunt, en een onderscheidende troef van de Open Oproep van de Vlaamse Bouwmeester. "Unlike the toxic culture of open international competitions, which see countless architects waste days of unpaid labour to compete in a beauty contest of novelty forms, the Open Call is focused – and paid." ([The Flanders phenomenon: how Belgian buildings went from joke to genius | Architecture | The Guardian](#))

5.5. Trends en ontwikkelingen

Er ontstond een meer wederzijdse internationalisering op het vlak van architectuur:

- ▶ De internationalisering van de Vlaamse architectuur is sterk vooruit gegaan in de laatste decennia en de wisselwerking werd ook meer wederzijds. 'Waar aanvankelijk vooral ideeën van buiten Vlaanderen werden binnen gehaald, kunnen we nu spreken van een volwaardig internationaal gesprek dat de Vlaamse architectuurcultuur zichtbaar verrijkt' (Landschapstekening Kunsten 2019, p. 87).
- ▶ Een instrument hiertoe is de Open Oproep van de Vlaamse Bouwmeester die tweemaal per jaar Europees gepubliceerd wordt en van Vlaanderen een aantrekkelijke markt voor buitenlandse architecten maakt. Dit zorgt voor een kwaliteitsinjectie.
- ▶ Architecten uit Vlaanderen en Brussel genieten naamsbekendheid in het buitenland en worden hoog aangeschreven: ze worden vaak in thematische tentoonstellingen, tijdschriften en publicaties opgenomen in het buitenland, en worden genomineerd voor internationale prijzen. Ook heeft de internationale kunstkritiek en architectuurpers toenemende aandacht voor de ontwikkelingen in Vlaanderen en Brussel.
- ▶ Veel toonaangevende architecten uit Vlaanderen en Brussel geven les aan buitenlandse instellingen, wat verrijkend werkt voor de internationalisering, maar tegelijk worden hierdoor ontwerppraktijken en -principes mogelijk niet meer op dezelfde intensieve wijze binnen Vlaanderen doorgegeven. Dit wordt als een bedreiging gezien.
- ▶ Ook komen meer internationale studenten in Vlaanderen en Brussel studeren. Er zijn meer internationale docenten bij Vlaamse opleidingen.
- ▶ Er is sprake van een snellere, meer vanzelfsprekende internationalisering. Het werk van jonge ontwerpers en architecten krijgt al sneller een internationale dimensie (presentatie, publicatie, onderzoek, reflectie...). VAI speelt hierop in bij het ondersteuningsbeleid.

Deze internationalisering gaat echter gepaard met spanningen en uitdagingen. Vooral doorstroming naar meer grootschalige projecten en verduurzaming van de 'Vlaamse golf' op de langere termijn zijn grote uitdagingen.

- ▶ Ook al is er meer wederzijdsheid in de internationale uitwisseling, op het internationale vlak is er nog steeds een "asymmetrische" relatie. Het is eenvoudiger voor internationale architecten om in Vlaanderen actief te zijn (Open Oproep), dan vice versa. Hoewel architecten uit Vlaanderen hoog aangeschreven staan, zou het aantal realisaties van buitenlandse projecten niet in relatie staan tot de reputatie. De 'export' ligt moeilijk omdat buitenlandse opdrachtgevers soms 'stringente procedures' hanteren, bv. met een streng systeem van referenties (men moet projecten van vergelijkbare schaal gerealiseerd hebben om te kunnen kandideren). Naar aanleiding van het Europees voorzitterschap van België, organiseert de Vlaamse Bouwmeester een driedaags congres met internationale architectuurorganisaties, opdrachtgevers, bouwmeesters, om te kijken hoe Europese regels minder strikt te maken om kleinere, jongere architecten kansen te geven om door te stromen.

- ▶ [Sofie De Caigny in De Standaard](#): "Als we de 'Vlaamse golf' willen bestendigen en de bloeiende architectuurcultuur die we de voorbije decennia opbouwden verder willen ontwikkelen, moet er ruimte zijn om talent te laten doorstromen, door het glazen plafond van de écht grote -opdrachten. Alleen zo kan de rijke -architectuurcultuur die internationaal in de kijker loopt, meer zijn dan een tijdelijk fenomeen."
- ▶ Wat de bestendiging en verduurzaming van de Vlaamse golf betreft zijn ook inclusiviteit en diversiteit een vraagstuk: een inclusievere sector in Vlaanderen is nodig, omdat de selectiecriteria veranderen in een internationale context (meerstemmigheid wordt belangrijker geacht en weerspiegeld zich in keuzes op internationale platformen).

Verschuivende aandacht van architecturale projecten/oeuvres/instellingen naar ruimtelijke/maatschappelijke vraagstukken.

- ▶ In de bredere samenleving en het architectuurveld is er een grote interesse voor de manier waarop er vanuit ruimtelijk ontwerp oplossingen kunnen gezocht worden voor complexe maatschappelijke vraagstukken.
- ▶ Die interesse doet zich voor in verschillende contexten: bij geëngageerde burgers, verenigingen, en bottom-up initiatieven, binnen de context van onderzoek en onderwijs, bij architectuurtijdschriften, architectuurcultuurorganisaties, tentoonstellingsplekken, biënnales,...
- ▶ Op het vlak van presentatie en promotie is een shift van een focus op projecten en oeuvres naar een benadering die vertrekt van onderzoeksvragen en naar mogelijke interessante benaderingen, oplossingen, tools, onderzoek en experiment....
- ▶ Ook binnen het Europees beleid is er een sterke verschuiving naar duurzaamheid én in de rol van architectuur om een bijdrage te leveren aan een meer duurzame samenleving, vanuit een ruimtelijke vraagstukken. New European Bauhaus zet in de rol van architectuur en ruimtelijk ontwerp in transitievraagstukken, in het bredere kader van de European Green Deal.

5.6. Voornaamste noden en drempels

Financiële drempels

- ▶ Respondenten ervaren een tekort aan financiële steun, vooral in vergelijking met Nederland (Stimuleringsfonds). De administratieve last is complex en te zwaar, met uitdagingen tussen kunst en economie. Bijvoorbeeld, sommigen vinden het zo moeilijk dat ze ervoor kiezen om zelf te betalen voor internationale activiteiten. Er is nood aan lichtere instrumenten. Een Stimuleringsfonds in Vlaanderen dat onderzoek ondersteunt en waardeert, zou aanzienlijke steun bieden.
- ▶ Vooral middelen voor de 'ongevraagde praktijk', onderzoek, reflectie, en ontwikkeling) zijn moeilijker aan te boren. Slechts in beperkte mate maken actoren gebruik van mogelijkheden via het Kunstendecreet, om diverse redenen. Architecten ervaren moeilijkheden bij het aanvragen van subsidies bij het Kunstendecreet vanwege de terminologie die vaak wordt gebruikt, zoals "kunstenaars" en "artistieke praktijken", die niet altijd vertrekken vanuit het discours en gebruiken in de architectuursector. Hier rijst de vraag of er meer mogelijkheden zijn voor ontwikkelingsgericht werk op het snijvlak van kunst en architectuur, met ondersteuning voor de 'ongevraagde' praktijk. [Internationale presentatieprojecten, tegemoetkomingen voor internationale presentatiemomenten; residentiebeurzen](#) De administratieve lasten voor internationale projectmatige subsidieaanvragen worden als zwaar en complex ervaren, waardoor de doelgroep eerder zelf de kosten draagt. Er is behoefte aan eenvoudigere instrumenten.

Beeldvorming en zichtbaarheid in eigen land en buitenland

- ▶ Architectuur is weinig zichtbaar in Vlaanderen, maar geniet meer bekendheid in het buitenland, zij het vaak in een beperkte vorm, gericht op design in plaats van ruimte of thema's.
- ▶ We noteren beleidssuggesties: de suggestie om architectuurcultuur in de beoordeling via het Kunstendecreet apart te plaatsen van vormgeving, zodat meer aandacht kan gaan naar de eigenheid van architectuur. We capteren ook een behoefte aan mogelijkheden om beleidsmakers meer inzicht te geven in de kwaliteit van architectuur uit Vlaanderen en de mogelijkheid om via architectuur maatschappelijke onderwerpen te benaderen.
- ▶ Er is gebrek aan zichtbaarheid van Vlaamse architectuur in het buitenland, en er zijn weinig structurele samenwerkingen op dat gebied met internationale partners. Er is behoefte aan meer actieve en structurele aanwezigheid op andere biënnales dan die van Venetië.

Capaciteit

- ▶ Er zijn te weinig kansen voor Vlaams architectuurtalent bij grote projecten in eigen land. De Open Oproep zorgt voor toegenomen competitiviteit. Er wordt gepleit voor meer toegankelijkheid van grote opdrachten voor lokale bureaus en samenwerkingsverbanden.

Verduurzaming

- ▶ Buitenlandse instituten, musea en private verzamelaars tonen actieve interesse in het verwerven van architectuurarchieven uit Vlaanderen en Brussel, wat het risico op het verdwijnen van kennis en geheugen rond de Vlaamse architectuurgeschiedenis met zich meebrengt.
- ▶ Hoewel Belgische architecten internationale erkenning genieten, wordt er volgens respondenten te weinig geïnvesteerd in de werking van ondersteunende architectuurcultuurorganisaties. Er bestaat angst dat de buitenlandse erkenning niet kan worden geconsolideerd voor de toekomst zonder investeringen in de professionalisering van de sector.
- ▶ Binnen de bovenbouw speelt het Vlaams Architectuurinstituut (VAI) een cruciale rol. Als structureel gesubsidieerde sectororganisatie richt het VAI zich op de internationale promotie van de architectuurcultuur in Vlaanderen en Brussel. Het organiseert evenementen zoals het Festival van de architectuur, publiceert het Architectuurboek Vlaanderen, dat ook in het Engels verschijnt, en fungeert als belangrijk internationaal communicatiemiddel over architectuur in de regio. Bovendien vertegenwoordigt het VAI Vlaanderen op internationale platforms zoals de Architectuurbiënnale in Venetië en maakt het deel uit van een wereldwijd netwerk van architectuurinstituten. De maandelijkse internationale nieuwsbrieven van het VAI bereiken Vlaamse vertegenwoordigers in het buitenland, buitenlandse architectuurinstituten, academici, journalisten en beleidsmakers. VAI is echter geen sectorsteunpunt en zet dus niet in op praktijkondersteuning en praktijkontwikkeling, monitoring of onderzoek.

B.6 / Sociaal-cultureel werk

6.1. Beknopte situatieschets

De sector van het sociaal-cultureel werk (SCW) bestaat uit 130 erkende organisaties (117 landelijke en 13 regionale). Er zijn drie types organisaties: regionale werkingen (Avansa's, doorontwikkeld uit de voormalige volkshogescholen), themaorganisaties en doelgroeporganisaties. Het zijn actoren in de civiele samenleving die burgers bij elkaar brengen rond maatschappelijke thema's, en worden gekenmerkt door een vrijwillige inzet. Actoren in de civiele samenleving zijn sterk lokaal verankerd, maar verhouden zich bijna per definitie tegen een internationale horizon. De kwesties waarrond burgers zich engageren gaan over maatschappelijke vraagstukken en trends die zich zowel in Vlaanderen als elders voordoen, soms in een Europese of zelfs mondiale context. In het licht van complexe, systemische uitdagingen willen ze werk maken van een duurzamere en rechtvaardigere samenleving. In de manier waarop ze dit doen, werken ze enerzijds sterk lokaal, anderzijds ook tegen een internationale (Europese, mondiale) achtergrond, via kennisuitwisseling, gezamenlijke visieontwikkeling en sensibilisering, opzetten van gezamenlijke projecten en experimenten, netwerkontwikkeling, samen leren,... Internationale allianties zijn dus belangrijk.

De facto betekent dit dat organisaties in sociaal-cultureel werk zich op heel diverse manieren internationaal organiseren. Soms zijn ze deel van transnationale netwerken en bewegingen; sommige gaan vanuit Vlaanderen internationale partnerships en samenwerkingsverbanden aan, waar ze inhoudelijke inspiratie zoeken en vinden met organisaties die inzetten op gelijksoortige thema's en doelgroepen.

In vergelijking met andere landen is de beleidsmatige context vrij specifiek. In alle landen en regio's zijn civiele actoren actief, maar niet altijd zijn ze een onderdeel van het bredere cultuurbeleid. Waar vroeger de klemtoon lag op (niet-formele) educatie, is er binnen het Vlaamse beleidskader (Decreet sociaal-cultureel werk van 2017) een herpositionering van het werkveld, en een toenemende focus op de sociaal-culturele actoren als actoren in de civiele samenleving. Die verschuiving is bepalend voor de manier waarop er naar de internationale horizon wordt gekeken, en welke verbindingen en initiatieven relevant zijn.

6.2. Evaluatie kennisbasis

De bestaande kennis over internationaal werken binnen het sociaal-culturele werkveld is sterk verbonden aan de manier waarop het sectorale steunpunt de beleids- en planningscyclus van de erkende organisaties monitort. Het onderzoek *Stromen in de civiele samenleving* is gebaseerd op een diepgaande discoursanalyse van de goedgekeurde subsidieaanvragen in de lopende decretale periode (131) organisaties. Het onderzoek biedt inzicht in de types van organisaties, de types van internationale activiteiten die zij ontplooiën, de motiveringen daarachter en de locaties waar zij actief zijn. Dit is dus een analyse van intenties, eerder dan een monitoring van internationale activiteiten. Socius plant wel een analyse van de voortgangsrapporten van deze gesubsidieerde organisaties. Op de website van Socius worden verder interessante praktijkvoorbeelden belicht van innovatief internationaal werken in het sociaal-cultureel werk (SCW). Socius legt thematische nadruk op internationalisering door internationale trends en goede praktijken in de civiele samenleving naar voren te brengen. Socius is

momenteel bezig met de ontwikkeling van een nieuwe Landschapstekening Sociaal-cultureel Werk. Deze landschapstekening omvat onder andere "informatie over de internationale ontwikkelingen op het gebied van de civiele samenleving en de vragen die deze ontwikkelingen oproepen."

Socius is niet de enige organisatie die meer aandacht vraagt voor het belang van internationaal werken voor het sociaal-culturele veld. Gedurende de afgelopen 15 jaar hebben SARC en belangenbehartigers uit het sociaal-culturele veld – ook jeugdwerk – diverse visieteksten ontwikkeld waarin wordt gepleit voor een krachtigere beleidsmatige erkenning van het belang van internationaal werken in het sociaal-culturele werkveld.

6.3. Wie, wat en waar?

.6.3.1. Wie

Voor zowel de huidige beleidsperiode als de voorgaande beleidsperiode heeft Socius geanalyseerd welke van de erkende sociaal-culturele volwassenenorganisaties in hun subsidieaanvragen verslag uitbrengen van hun voornemen om internationale samenwerkingen aan te gaan. Voor de beleidsperiode 2016-2020, op basis van informatie uit beleidsplannen, voortgangsrapporten en websites, blijkt dat 53 van de 124 gesubsidieerde organisaties dit voornemen hebben gerapporteerd (3 volkshogescholen, 25 bewegingen, 19 verenigingen en 6 vormingsinstellingen). Voor de beleidsperiode 2021-2025 (zie [Stromen in de civiele samenleving](#)) zijn er 68 van de 131 goedgekeurde subsidieaanvragen waarin Socius heeft vastgesteld dat er, verhoudingsgewijs:

- ▶ veel instromers zijn (13 van 18) die internationale activiteiten ontplooiën
- ▶ vooral bewegingen en verenigingen, meer dan vormingsinstellingen en Avansa's internationaal actief zijn
- ▶ Internationale werking los van samenwerking met buitenlandse organisaties gebeurt
- ▶ Internationale werking samen met buitenlandse organisaties (gezamenlijke activiteiten) gebeurt
- ▶ 48 van deze organisaties ook hun partners benoemen

Organisaties maken vaak deel uit van internationale netwerken op basis van een gedeeld engagement en thematiek (Bron: Socius, 'Veldtekening Internationaal Cultuurbeleid. Presentatie'. 27/03/2023)

- ▶ Thematische netwerken zoals 'Friends Of The Earth' (Climaxi), 'Commons Assembly' (CLA), 'Access To Land' (De Landgenoten), 'European Crowdfunding Network' (Growfunding), en European Network Against Racism (Kif Kif). Het valt op dat deze lijst hoofdzakelijk bestaat uit bewegingen, aangezien ze overwegend een thematische focus hebben.
- ▶ Een aantal netwerken legt de nadruk op een specifieke doelgroep, zoals 'European Union Of The Deaf' (Doof Vlaanderen), het ILGA-netwerk (KLIQ) en het European Disability Forum (Zicht Op Cultuur). In deze netwerken vormt de specifieke doelgroep de verbindende factor.

.6.3.2. Wat?

Socius onderscheidt 8 types van internationale (samen)werking (op basis van beleidsplannen, voortgangsrapporten en deskresearch websites van organisaties):

- ▶ Professionaliseren van beroepskrachten en vrijwilligers
- ▶ Praktijken uitwisselen
- ▶ Participeren aan en leveren van een concrete bijdrage aan internationale initiatieven
- ▶ Impact vergroten en gemeenschappelijk producten creëren
- ▶ Optreden als Europese en internationale middenveldactor
- ▶ Optreden als Europees kenniscentrum
- ▶ Integreren van internationaal onderzoek en literatuur in de werking
- ▶ Integreren van Europese en internationale thema's in het publieksaanbod

(Bron: Socius, 'Veldtekening Internationaal Cultuurbeleid. Presentatie'. 27/03/2023)

Welke types van activiteiten worden hiertoe opgezet?

- ▶ Netwerkgroepen. Enkele organisaties opereren binnen een inter- of multinational kader, zoals Amnesty International en Oxfam International, waarbij het gaat om Belgische afdelingen van multinationale organisaties.
- ▶ De nadruk ligt sterk op ontwikkelingsgerichte activiteiten, waaronder deelname aan netwerkevenementen en andere fysieke/digitale ontmoetingen, zoals gerichte werkbezoeken, in het buitenland, het uitnodigen van buitenlandse peers, expertise-uitwisseling, stages, mentorship, en de uitwisseling van personeelsleden en vrijwilligers, deelname aan congressen in het buitenland, panelgesprekken, en het uitnodigen van buitenlandse gasten en sprekers op conferenties en congressen in Vlaanderen....
- ▶ Dit gebeurt soms vanuit lidmaatschap van internationale netwerken en/of in het kader van internationale netwerkactiviteiten, zowel in thematische netwerken als in netwerken die zich richten op specifieke doelgroepen. Informele netwerkontwikkeling vindt plaats via digitale toepassingen en sociale netwerken, zoals bijvoorbeeld Instagram.
- ▶ Gezamenlijke projecten of beleidswerk gebeuren binnen het kader van Europese samenwerkingsverbanden. Er zijn activiteiten gericht op advocacy en agendasetting (soms ook of internationale wedstrijden voor landelijke campagnes).
- ▶ Civiele actoren positioneren zich in internationale debatten door middel van publicaties: op blogs, webplatformen, boeken en tijdschriften....

.6.3.3. Waar?

[Stromen in de civiele samenleving](#) bevat een discoursanalyse van alle geografische vermeldingen in de subsidieaanvragen. Daarbij is overwegend sprake van een Europees perspectief. Van de 131 organisaties vermelden 49 'Europa' zonder verdere specificatie van een specifiek land of regio, terwijl vijf organisaties spreken over 'wereldwijde' activiteiten. Andere organisaties noemen specifieke Europese landen en in sommige gevallen ook landen buiten Europa. De meest genoemde landen zijn Nederland (19 van de 131), het Verenigd Koninkrijk (11), Duitsland (9), Spanje en Frankrijk (elk 6).

Land of regio	Aantal cases	Land of regio	Aantal cases
Europa	49	Wereldwijd	5
Nederland	19	VS	6
Verenigd Koninkrijk	11	Indonesië	3
Duitsland	9	Azerbeidzjan	1
Spanje	8	Peru	1
Frankrijk	6	Bolivia	1
Roemenië	4	Ecuador	1
Italië	3	Colombia	1
Noorwegen	2	Brazilië	1
Bosnië-Herzegovina	2	Japan	1
Kroatië	2	Canada	1
India	2	Bangladesh	1
Zweden	2	Senegal	1
Polen	2	Guatemala	1
Portugal	1		
Hongarije	1		
Cyprus	1		

(Bron: Socius, 'Veldtekening Internationaal Cultuurbeleid. Presentatie'. 27/03/2023; Stromen in de civiele samenleving)

6.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

Het bronnenmateriaal, zowel de beleidsmonitoring door Socius als de beleidsadviezen, expliciteert het belang van internationaal werken binnen de sociaal-culturele context. *Stromen in de civiele samenleving* baseert zich daarbij op een nauwgezette screening van de motiveringen die de actoren zelf naar voren brengen in hun beleidsplannen. De verschillende motiveringen zijn uiteindelijk allemaal gerelateerd zijn aan de rollen binnen het Decreet Sociaal-Cultureel Werk: de verbindende, kritische en laboratoriumrol van het sociaal-culturele werk. In onderstaande oplijsting werden uiteraard ook inzichten uit de focusgroep met veldactoren uit het sociaal-cultureel werk verwerkt.

Inhoudelijk, maatschappelijk en culturele motiveringen

- ▶ Inzetten op systeemverandering en duurzaamheid: sociaal-culturele werkingen zijn sterk missie-gedreven organisaties die een significante rol willen spelen in een samenleving in verandering. Aangezien de kwesties waarop ze inspelen niet beperkt zijn tot nationale grenzen, is internationaal werken van essentieel belang. Er zijn geen pasklare recepten om de maatschappij van morgen vorm te geven. Mondiale uitdagingen zijn complexe systeemvraagstukken en die vragen om gezamenlijke visieontwikkeling, experimenten, kennisopbouw en netwerkontwikkeling in een internationale omgeving.
- ▶ Sensibilisering en agendasetting: Door thema's op de agenda te zetten streven civiele actoren naar maatschappelijke impact. Ze willen een breder publiek sensibiliseren en invloed uit te oefenen op beleidsniveaus, zowel in eigen land als internationaal. Ook hierrond wordt internationaal samengewerkt
- ▶ Kennisopbouw: sociaal-culturele organisaties fungeren als Europese kenniscentra rond specifieke thema's, waarbij internationaal onderzoek en literatuur geïntegreerd worden in hun werking.

Persoonlijke ontwikkeling

- ▶ Internationaal werken is belangrijk voor de professionalisering van beroepskrachten en de ontwikkeling van vrijwilligers. Buitenlandse praktijken en de daarbij behorende kennis, inzichten en methoden bieden ondersteuning en inspiratie.

Netwerkontwikkeling, cf. de 'verbindende rol' binnen het Decreet sociaal-cultureel werk

- ▶ Netwerkontwikkeling, de 'verbindende rol' binnen het Decreet sociaal-cultureel werk, omvat het optreden als Europese en internationale middenveldactor, evenals de rol van bemiddelaar tussen het lokale en het internationale en tussen lokale gemeenschappen en het bredere cultuurveld. Deze bemiddelende rol is cruciaal belang een superdiverse samenleving waar lokale en internationale aspecten onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Sociaal-culturele organisaties spelen kortom een bemiddelende rol tussen culturele gemeenschappen in eigen land en het buitenland, bijvoorbeeld organisaties die zich inzetten voor personen met een migratieachtergrond.

Financieel

- ▶ Economische argumenten spelen geen rol als drijfveer om te internationaliseren. Europese financiering kan wel deel uitmaken van de financieringsmix van sociaal-culturele organisaties. Samenwerking wordt gestimuleerd door de Europese overheid via Erasmus+, Creative Europe en het Europees Sociaal Fonds.

6.5. Trends en ontwikkelingen

De maatschappelijke context oefent vanzelfsprekend een aanzienlijke invloed uit op het sociaal-cultureel werk. Zowel wereldwijd als in onze eigen omgeving beïnvloeden maatschappelijke ontwikkelingen en context de motieven en benaderingen van burgerinitiatieven, verenigingen en andere sociaal-culturele actoren. Die organisaties zijn immers sterk missie-gedreven en streven naar een bijdrage aan een duurzamere samenleving. In het kader van de nieuwe Landschapstekening voert Socius een contextanalyse uit, bedoeld om sociaal-culturele werkorganisaties te ondersteunen bij het bepalen van hun positie ten opzichte van maatschappelijke

veranderingen die een invloed hebben op hun missie. "We hanteren hierbij een helikopter- of sectorperspectief en presenteren ontwikkelingen voor tien invalshoeken die prominent aanwezig waren in de subsidieaanvragen voor de periode 2021-2025 van de 131 sociaal-culturele volwassenenorganisaties die momenteel subsidies ontvangen." (Socius 2023, 'Civiel actorschap in een wereld in verandering. Voorzet voor de maatschappelijke contextanalyse van beleidsplannen SCvW 2026-2030').

Hierbij worden de volgende thema's behandeld: demografische verschuivingen, sociale ongelijkheid en uitsluiting, middenveld, markt, overheid, burgers en hun verhoudingen, polarisering, digitalisering, technologie en informatiesamenleving, milieu- en natuurrisico's en duurzame ontwikkeling, ruimte en ruimtegebruik op het platteland en in de stad, welbevinden en welzijn, verenigingen en vrijwillige inzet, vrije tijd. Een aantal van deze trends en ontwikkelingen kwamen al aan bod in eerdere contextverkenningen ([Toekomstverkenning eindrapport \(socius.be\)](#)).

Daarnaast capteren we via het bronnenonderzoek, interview en de focusgroep een aantal trends en ontwikkelingen.

Technologisch

- ▶ Technologische ontwikkelingen (sociale media, digitale platformen, allerlei tools voor internationale kennisdeling,...) maken internationale uitwisseling erg laagdrempelig. Binnen de specifieke context van projecten zijn er inspirerende praktijkvoorbeelden om internationaal te connecteren, zoals het voorbeeld van [Voem dat onder de noemer 'Diversity'](#) een virtuele community heeft gelanceerd met momenteel 1.500 leden.
- ▶ Sociale media fungeren als een katalysator voor de internationale netwerkontwikkeling van sociaal-culturele organisaties, bv. Via Instagram, Whatsapp, Facebook...
- ▶ De toename van online werk als gevolg van de coronapandemie heeft geleid tot een boost in internationale participatie in cursussen, waarbij het gemakkelijker is geworden om internationale expertise in te zetten via online werkvormen, zoals vastgesteld in een bevraging uitgevoerd door De Federatie.

Sociaal-cultureel

- ▶ Internationale netwerkgroepen die zich toeleggen op Noord-Zuidverhoudingen ontwikkelen alternatieve beheers- en organisatiemodellen gericht op het bevorderen van meer gelijkwaardigheid en wederzijdsheid in de internationale samenwerking.

Politiek

- ▶ Globalisering - en met name de versnelling van de manier waarop informatie circuleert via sociale en andere media - leidt tot gewijzigde verhoudingen tussen het lokale en het mondiale. Internationale politieke ontwikkelingen oefenen tevens invloed uit op lokale gemeenschappen in Vlaamse steden en gemeenten via de internationale connecties van burgers. Politieke ontwikkelingen in andere contexten en landen kunnen repercussies hebben op lokale gemeenschappen en dus ook op de internationaal georiënteerde sociaal-culturele verenigingen, die tevens als sterke tussenpersonen fungeren tussen de lokale en internationale context.

- ▶ Binnen de context van de Sustainable Development Goals (SDG's) worden pleidooien gehouden voor het formuleren van een achttiende doelstelling die zich richt op het belang en de invloed van cultuur op duurzame ontwikkeling.
- ▶ Bovenop het federale-, Vlaamse-, provinciale- en lokale niveau, komen sociaal-culturele organisaties steeds meer in contact met Europese regelgeving. De invloed van Europese maatregelen ondervindt de sector onder andere in de dossiers over fiscaliteit en BTW, vrijwilligersstatuten, het Koninklijk Besluit leenrecht. Europese thema's en beleidskaders hebben een impact op SCW, bv. Europees beleid rond doelgroepen of specifieke thema's.

Ecologische duurzaamheid

- ▶ Sociaal-culturele organisaties zijn actief betrokken bij het vraagstuk van ecologische duurzaamheid. Dit gaat zowel over het verminderen van CO2-impact van de eigen activiteiten, als het streven om vanuit de inhoudelijke werking bij te dragen aan een breder maatschappelijke transitie. Het cultuurveld kan hierin een rol spelen door alternatieve verhalen te ontwikkelen en de verbeelding te stimuleren over een gewenste, meer duurzame samenleving in de toekomst. Dergelijke toekomstbeelden kunnen richtinggevend zijn op het vlak van een breder maatschappelijke gedragsverandering op het vlak van ecologische duurzaamheid.

6.6. Voornaamste noden en drempels

Financiering

- ▶ Het ontbreekt aan zowel mankracht als middelen om zich volledig te wijden aan netwerkontwikkeling en internationale kennisdeling. "Meer ondersteuning om in te zetten op deze steeds groter wordende internationale dynamiek is een must." (SARC 2013, 1)." Er wordt gepleit om meer financiële middelen beschikbaar te stellen om sociaal-culturele werkingen in staat te stellen hun internationale strategie uit te bouwen. Het gaat over werkingsmiddelen, zoals voor internationale vertegenwoordiging en lidmaatschapskosten, personeelskosten (Socius e.a. 2015).
- ▶ Na besparingen op de werkingsmiddelen van Socius, is de huidige internationale werking van Socius sterk afgebouwd. Een recente projectsubsidie-aanvraag om meer te kunnen inzetten op internationalisering (Socius, 2023) werd niet gehonoreerd.³
- ▶ Erkende organisaties integreren internationale activiteiten in hun meerjarige subsidieaanvraag via het Decreet Sociaal-Cultureel werk. Bovendien zijn er specifieke toelagen beschikbaar via 'tussenkomen' ter dekking van internationale reis- en verblijfskosten. Er bestaat echter geen afzonderlijke subsidielijn voor internationale projecten. De internationale dynamiek in het sociaal-cultureel volwassenenwerk, de

³ □ De internationale rol van Socius was vroeger uitgebreider, en omvatte o.a.

- Mee uitvoering geven aan de culturele akkoorden van Vlaanderen.
- Coördinator of partner in Grundtvig projecten.
- Pleitbezorging op Europees niveau + opvolging Europees beleid: lidmaatschap EAEA (samenwerkingsovereenkomst met FOV), lidmaatschap Kenniscentrum Sociaal Europa.
- Het organiseren van internationale studiereizen en praktijkuitwisselingen.
- Het informeren over en toeleiden naar Europese subsidielijnen.
- Aanspreekpunt voor organisaties mbt internationale werking.
- Ondersteuningsaanbod voor professionals die internationaal werken.
- Het vertegenwoordigen van de sector in vzw Epos.
- Epale ambassadeurschap.

ondersteuning ervan en de plaats ervan in het internationaal cultuurbeleid moet meer beleidsaandacht en meer beleidsvertaling krijgen.

Persoonsgebonden noden: skills en informatie.

- ▶ De facto is er bij sociaal-culturele organisaties en agogische medewerkers te weinig draagkracht om internationale strategieën te ontwikkelen. Er zou meer aandacht moeten zijn voor groeitrajecten van wie nog niet beschikt over internationaal netwerk en de competenties om internationaal te werken. De noden zijn divers:
 - Agogische medewerkers ervaren een behoefte aan ondersteuning en inspiratie voor hun sociaal-culturele handelen, ontleend aan buitenlandse praktijken, en de daarmee samenhangende kennis, inzichten en methoden (Socius, 2023).
 - Er is een noodzaak voor deskundigheidsbevordering op het gebied van internationale netwerking en samenwerking, evenals behoefte aan ondersteuning en deskundigheidsbevordering met betrekking tot internationaal lobbywerk.
 - Organisaties hebben ondersteuning nodig bij de ontwikkeling van een internationaal beleid als integraal onderdeel van hun overkoepelend beleid.
 - Daarnaast bestaat er een behoefte aan informatie over en begeleiding naar Europese programma's en beleidsaspecten die relevant zijn voor civiel sociaal-cultureel werk.

Nood aan erkenning en waardering

- ▶ Binnen het Internationaal Cultuurbeleid is er volgens de adviezen van SARC in het verleden meer aandacht besteed aan kunsten dan aan sociaal-cultureel werk, zowel op het gebied van visieontwikkeling als van implementatie (SARC 2012, 3). SARC bepleitte meermaals een nood aan erkenning van sociaal-cultureel werk binnen het internationaal cultuurbeleid.
- ▶ Daarnaast is er nood aan erkenning via beeldvorming, mapping en promotie. De internationale werking en praktijken van individuele sociaal-culturele volwassenenorganisaties, evenals de internationale betrokkenheid van de sector als geheel, moeten preciezer in kaart gebracht en gecommuniceerd naar stakeholders in Vlaanderen en de internationale gemeenschap (Socius uit 2023). Er bestaat ook een behoefte aan erkenning van de uniciteit van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen, binnen een internationale context (Socius 2023).

B.7 / Podiumkunsten

7.1. Beknopte situatieschets

Dans, theater en muziektheater uit Vlaanderen hebben sinds de jaren 1980 en 1990 een sterke internationale reputatie opgebouwd. Sinds de bewuste 'Vlaamse golf' van de jaren 1980 hebben verschillende generaties van makers een sterke internationale reputatie opgebouwd. Daarnaast is ook 'de specifieke architectuur van het landschap waarin ze opereren en die de vruchtbare voedingsbodem vormt voor hun werk' een onderscheidend kenmerk van de Vlaamse podiumkunsten vanuit een internationaal perspectief (Landschapstekening Kunsten 2019, 36). Het lijkt paradoxaal, maar precies het ontbreken van een sterk Vlaams beleidskader fungeerde in de jaren 1980 als een sterke driver om te internationaliseren. Precies omdat er in Vlaanderen een sterk beleid voor hedendaagse podiumkunsten ontbrak, is de generatie van de jaren 1980 in het buitenland op zoek gegaan naar coproductiemiddelen en speelkansen in Europese netwerken, die ze zelf mee hebben opgericht. Dit maakte niet enkel export mogelijk. Ook in de context van Vlaanderen/Brussel werd sinds de jaren 1980 de internationale aanwezigheid versterkt. Er ontwikkelde zich in eigen land een circuit van kunstencentra en festivals die een sterk en divers internationaal aanbod ontwikkelden en ook als springplank fungeerden voor makers uit eigen land en uit het buitenland. Sinds de invoering van het Podiumkunstendecreet en daarna het Kunstendecreet ontstond een decretaal kader waarbinnen structureel erkende producenten en presentatieplekken met een langetermijnperspectief een internationale werking kunnen ontwikkelen.

Vlaanderen en Brussel zijn om diverse redenen uitgegroeid tot een aantrekkingspool voor podiumkunstenaars wereldwijd: naast de aanwezigheid van gerenommeerde gezelschappen en presenterende organisaties (kunstencentra en festivals), een beleidskader dat open staat voor een diversiteit aan innovatieve initiatieven en actoren, de wereldwijde aantrekkingskracht van PARTS als dansopleiding,... spelen een rol, naast ook de connectiviteit binnen Europa, het betaalbaar wonen,... Dit alles zorgt ervoor dat heel wat internationale kunstenaars Vlaanderen en Brussel tijdelijk of permanent als uitvalsbasis nemen. De artistieke biotoop in Vlaanderen is heel internationaal geworden. Vele internationale artiesten maken gebruik van de mogelijkheden die het Kunstendecreet biedt, zowel projectmatig als structureel, die in de regel slechts een onderdeel zijn van een veel bredere financieringsmix en soms preciaire werkomstandigheden.

Ook vandaag zijn actoren uit Vlaanderen - gezelschappen, kunstencentra, festivals en opleidingen - sterke schakels in een transnationaal systeem voor de (co-)productie en internationale distributie van podiumkunsten. Weliswaar zit er vandaag – al een aantal jaren, maar zeker in de periode na de coronapandemie – een zeer grote druk op dit transnationale systeem van coproductie en presentatie. De concurrentie wordt groter, net als de druk op de middelen. Coproductiebijdragen worden kleiner, tournees meer gefragmenteerd. Hierdoor komt er druk op het verhaal van de 'Vlaamse golf' binnen de podiumkunsten. Er zijn nog steeds succesvoorstellingen van producenten uit Vlaanderen, en producties die hoge ogen gooien, en opkomende en gevestigde makers voor wiens werk er een grote interesse is. Cijferanalyses tonen echter aan dat het transnationale model van coproductie en spreiding onder zeer grote druk staat en dat speelreeksen sterk ingekort zijn, kortom dat het hele zakenmodel van internationaal opererende actoren onder zeer grote druk staat. De keerzijde van de medaille is een zoektocht naar nieuwe, duurzame (internationale) werkmodellen voor de toekomst, met oog voor fair practice, sociaal-economische duurzaamheid (ook voor wie niet beschikt over werkingssubsidies), gelijkwaardigheid en solidariteit

in de internationale relaties, ecologische duurzaamheid... thema's die ook opgeld doen in internationale beleidskaders.

7.2. Evaluatie kennisbasis

De kennisbasis voor wat betreft de internationalisering van de podiumkunsten is uitgebreid, via de werking van Kunstenpunt, dat verder werkt op onderzoekslijnen die sinds de jaren 1990 werden ontwikkeld door het Vlaams Theater Instituut. Het thema krijgt uitgebreide aandacht in de Landschapstekening Kunsten 2019 en het Cijferboek Kunsten 2018. Naast een cijfermatige monitoring van internationale speelreeksen en coproducties, ligt er een sterke nadruk op praktijkontwikkeling met betrekking tot een meer duurzame vorm van internationalisering via ontwikkelingsgerichte trajecten, waaronder *Re/framing the International*, *A Fair New Idea* en *RESHAPE*, waarbij via open oproepen innovatie en kennisdeling wordt gestimuleerd. Cijferanalyses over internationaal werken is beschikbaar in het Cijferboek Kunsten 2018 en Landschapstekening Kunsten 2019.

Het materiaal is gedateerd, een actualisering is work-in-progress en maakt deel uit van een nieuw Landschapstekeningstraject. Er is lopend onderzoek naar de internationalisering van de podiumkunsten, waarbij tijdens het interview al enkele elementen zijn gedeeld. Kunstenpunt voert een ['kencijfertraject'](#) uit in samenwerking met sectorspelers en DCJM om kennisbehoeften in kaart te brengen, met specifieke focus op de spreiding van voorstellingen en andere activiteiten, de inzet van subsidie-instrumenten, en het aandeel van internationale posten bij inkomsten en uitgaven, evenals de ecologische impact van internationaal werken. Kunstenpunt actualiseert de cijferanalyses ter voorbereiding van de nieuwe Landschapstekening Kunsten in het voorjaar van 2023 om hierop een antwoord te bieden. Kunstenpunt verzamelt ook kwalitatieve input over internationalisering, via een lopend praktijkondersteuningstraject over internationalisering en sectorbevraging uitgevoerd in het kader van de BAR-regeling. Praktijkgemeenschappen worden gebruikt als een middel om voeling te houden met sectorale noden en ontwikkelingen, waarbij ook het internationale aspect aan bod komt.

Naast de documentatie door Kunstenpunt is er voor de podiumkunsten relevant onderzoeksmateriaal via co-creatief onderzoekstrajecten in het kader van Europese projecten en netwerken, zoals [Perform Europe](#) en [Rewiring the Network](#). Zo werd in het kader van Perform Europe een grote sectorbevraging uitgevoerd binnen de Europese podiumkunstensector omtrent noden en lacunes op het vlak van internationalisering. Deze internationale bronnen zetten ook sterk de nadruk op visieontwikkeling omtrent duurzaamheid op verschillende dimensies: inhoudelijk, economisch, ecologisch, persoonsgebonden en netwerkgerelateerd. Deze bronnen voeden onderstaande reflecties over het 'waarom' van internationaal werken, naast de oplijsting van de voornaamste noden en drempels.

7.3. Wie, wat en waar?

.7.3.1. Wie?

De Landschapstekening Kunsten (2019) geeft een compact overzicht van de types spelers die actief zijn in het ecosysteem van de podiumkunsten in Vlaanderen, en de manier waarop ze zich internationaal oriënteren.

- ▶ De **producerende organisaties** in de podiumkunsten zijn in de eerste plaats de gezelschappen en collectieven in theater, muziektheater en dans, al dan niet structureel of projectmatig ondersteund door de overheid. Sommige richten zich louter op de landelijke markt, andere werken projectmatig internationaal en nog andere hebben een structurele internationale werking.
- ▶ De **presentatie van professioneel podiumwerk** vindt plaats in artistieke huizen: de al genoemde producenten met een eigen zaal en presentatiefunctie, in kunstencentra, Kunstinstituten, cultuurcentra en op festivals. Sommige plekken - de Kunstinstituten, specifieke festivals - hebben een uitgesproken internationale focus in hun programma.
- ▶ Podiumkunstenaars worden bijgestaan door **organisaties gericht op ontwikkeling**. Residentieplekken en werkplaatsen bieden makers uit binnen- en buitenland ruimte en tijd aan voor productie- en ontwikkelingsgerichte activiteiten. Managementbureaus, spreidingskantoren en artist-run kunstorganisaties helpen podiumkunstenaars bij de zakelijke, organisatorische en professionele ontwikkeling van projecten en loopbaan, ook internationaal.
- ▶ Een aantal instellingen voor hoger onderwijs heeft een uitgesproken internationaal profiel en draagt bij aan de internationale dimensie van de podiumkunsten.

.7.3.2. Wat?

De intern- of transnationale dimensie maakt inherent deel uit van structuren en projectmatige samenwerkingsverbanden

- ▶ Gezelschappen, collectieven en artist-run organisaties bestaan uit podiumkunstenaars en -kunstwerkers met verschillende nationaliteiten.
- ▶ Brussel is een / internationale aantrekkingspool en uitvalsbasis voor kunstenaars uit diverse landen.
- ▶ Internationale (artistieke) medewerkers bij podiumkunstenorganisaties (bv programmatoren, curatoren, netwerkers,...) hebben soms een internationaal profiel.

Ontwikkelingsgerichte activiteiten kunnen gericht zijn op artistieke ontwikkeling, naast ook relatie-ontwikkeling:

- ▶ Residenties in het buitenland, internationale kunstenaars op residentie in Vlaanderen/Brussel
- ▶ Deelname aan internationale netwerkactiviteiten (IETM, European Dance Development Network, European Festivals Association,...)
- ▶ Deelname aan showcases.
- ▶ Programmatoren en curatoren doen aan internationale prospectie.

Productie

- ▶ Creatie en coproductie met internationale partners (artistiek, logistiek en financieel), al dan niet via EU programma's, gebeurt zeer frequent: steeds meer producties zijn internationale coproducties, met een groot aantal internationale partners.
- ▶ Voorstellingen en internationale tournees, en hernemingen.

Presentatie

- ▶ Internationale programmering bij kunstencentra, cultuurcentra, festivals...
- ▶ Toonmomenten (work-in-progress).

Hogere opleidingen

- ▶ Podiumopleidingen in het buitenland.
- ▶ Podiumopleidingen in eigen land zorgen voor een sterke internationale dimensie: kunstenaars 'blijven hangen', omdat ze in Vlaanderen en Brussel een netwerk ontwikkelden, tegelijk blijven ze vaak ook sterk geconnecteerd met hun land van herkomst. PARTS heeft sterk bijgedragen aan de ontwikkeling van Brussel als een internationale metropool in de hedendaagse dans.

.7.3.3. Waar?

Voor de periode pre-corona is de internationale spreiding van de podiumkunsten sterk uitgewerkt in Cijferboek Kunsten 2018. De focus ligt hierbij op internationale spreiding van voorstellingen en internationale coproducties van podiumproducties waarbij ook Vlaamse producenten en partners betrokken zijn, in de periode tussen 2000 en 2015.

Enkele inzichten uit het Cijferboek:

- ▶ Het aantal voorstellingen in het buitenland nam in deze periode sterk toe, net als het aantal verschillende landen waar de opvoeringen plaatsvonden.
- ▶ Frankrijk heeft Nederland 'voorbijgestoken' als voornaamste buitenlandse afzetmarkt. Nederland was bij uitstek het belangrijkste exportland, maar de spreiding in Nederland voor Vlaams werk staat al een tijd onder druk. Dit zou volgens respondenten niet het resultaat zijn van een 'gebrek aan interesse', maar hoofdzakelijk gerelateerd aan een zwakke concurrentiepositie t.a.v. Nederlandse gezelschappen. Schouwburgen en theaters hebben beperkte budgetten in een land waar de (Nederlandse) gezelschappen zelf deels instaan voor hun presentatie, en dus hun werk aan lagere uitkoopsommen aanbieden.
- ▶ Onder de andere landen tellen vooral Europese landen de meeste opvoeringen (Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Zwitserland, Spanje)" (Cijferboek Kunsten, 50). Weliswaar vinden voorstellingen ook plaats op verschillende continenten.
- ▶ Ook het aantal internationale coproducties en partnerschappen groeide sterk. Tussen 2000 en 2016 zagen we in het Cijferboek een verviervoudiging van zowel het aantal producties met minimum één buitenlandse partner, als van het aantal organisaties waarmee wordt samengewerkt. Dit is ten dele een indicatie van het succes waarmee Vlaamse actoren internationale partners mobiliseren. Maar het is ook een indicatie van de

fragmentatie van productiemiddelen: coproducties wegen lichter, waardoor er meer partners nodig waren om eenzelfde volume aan producties mogelijk te maken.

Nieuwe cijferanalyses zijn work-in-progress, Kunstenpunt zal die ontsluiten in het traject dat leidt naar een nieuwe Landschapstekening Kunsten.

7.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

Economische motieven

- ▶ Voor veel makers en organisaties is internationaal werken een cruciaal onderdeel van het organisatie- en loopbaanmodel. Zoals besproken is het in mindere mate mogelijk om productiebudgetten rond te krijgen met louter Vlaamse subsidies, coproductiebijdragen en inkomsten uit uitkoopsommen. Zeker naarmate de druk op de speelkansen in eigen land toenam (minder lange speelreeksen en beperkte spreidingsmogelijkheden in de cultuurcentra) werd voor veel organisaties internationaal werken een essentiële voorwaarde om hun praktijk of loopbaan te ontplooiën vanuit een langetermijnperspectief. Voor organisaties met een structurele internationale werking zijn de werkingsmiddelen uit het Kunstendecreet een hefboom: ze maken het mogelijk om een professionele structuur op te zetten om op zoek te gaan naar internationale werkingsmiddelen, via coproductiebijdragen, residentiemogelijkheden, uitkoopsommen....

Artistieke en inhoudelijke motieven

- ▶ Internationaal werken is volgens respondenten vanzelfsprekend in een geglobaliseerde samenleving, waar diversiteit vanzelfsprekend zijn geworden in buurten, wijken, steden, gemeenten en regio's. Ook de artistieke gemeenschap binnen de podiumkunsten in Vlaanderen en Brussel is sterk internationaal.
- ▶ internationale uitwisseling is een belangrijke **inspiratiebron** voor podiumkunstenaars: in een geglobaliseerde wereld is het versterkend, verruimend en verrijkend om internationaal te werken.
- ▶ Festivals en presentatieplekken reiken via internationale programmering diverse en meerstemmige perspectieven aan over de hedendaagse samenleving, door het werk van internationale kunstenaars te programmeren.

Sociale motieven

- ▶ Makers werken internationaal om hun werk te kunnen delen met nieuwe en meer diverse publieken, in verschillende contexten.
- ▶ Het belang van het uitwisselen en kennisdeling met *peers* binnen een internationale context. Vele netwerken functioneren minder als een verkoopplatform, dan wel als platformen voor kennisdeling, praktijkontwikkeling en gezamenlijke reflectie over pertinente thema's (bv. IETM).

Ecologische motieven

- ▶ In de podiumkunsten neemt de behoefte toe om op een ecologisch duurzame wijze internationaal te werken, zowel op het gebied van productie, distributie, mobiliteit,....

Persoonsgebonden motieven

- ▶ Internationaal werken speelt een cruciale rol in de persoonlijke ontwikkeling en groei van podiumkunstenaars en kunstwerkers.
- ▶ Deze positieve impact wordt echter alleen verwezenlijkt wanneer aan specifieke voorwaarden is voldaan, zoals eerlijke vergoeding en praktijken, evenals duidelijke arbeidsstatuten.

7.5. Trends en ontwikkelingen

Een aantal omgevingsfactoren hebben een sterke impact op de internationale dimensie van de podiumkunsten.

Technologische ontwikkelingen

- ▶ De **voordelen van de digitale versnelling** spelen op het internationale vlak: “digitale prospectie, online portfolio viewings en matchmaking, online events voor kennisuitwisseling, internationale partnerships met minder verplaatsingen, tijdbesparende digitale koeriers voor fotografie: de kansen zijn legio” (Kunsten na Corona, 24) Weliswaar is dit enkel weggelegd voor actoren met een reeds ontwikkeld internationaal netwerk en is 'live' nog steeds de essentie van de meeste podiumkunsten.

Politiek

- ▶ Door een strengere **grenzenpolitiek** en **protectionistische maatregelen** worden Vlaamse kunstspelers en hun buitenlandse partners steeds vaker geconfronteerd met de ongelijke toegang tot internationale mobiliteit. Bv. kampen podiumorganisaties met de moeilijkheid om kunstenaars en intellectuelen uit andere continenten uit te nodigen voor artistieke initiatieven in ons land. (Zie A Fair New World, interview Kunstenpunt, focusgroep). Het werken met kunstenaars uit andere continenten is de laatste tien jaar moeilijker en onzekerder geworden.
- ▶ Er zijn veel **gevluchte kunstenaars** in Vlaanderen en Brussel, als gevolg van internationale conflicten. Diverse organisaties zetten in op hun onthaal en connectie met het bredere Vlaamse podiumkunstenlandschap (vroeger Zebrart, nu Globe Aroma).

Sociaal-cultureel en demografisch

- ▶ **Aandacht voor privilege, meerstemmigheid en inclusief werken.** Er is sprake van een toenemend bewustzijn dat het een privilege is te kunnen reizen voor je werk of je passie. In de internationale kunstwereld zijn heel wat mensen actief die niet over de middelen, de papieren of de vrijheden beschikken om internationaal mobiel te zijn. De aandacht voor verschillen in kansen en privileges is sterk toegenomen, ook op internationaal vlak. Er zijn in het internationale circuit toenemende gevoeligheden over wat er getoond en besproken kan worden en hoe er (samen)gewerkt wordt, wanneer het kwesties als diversiteit, meerstemmigheid en dekolonisering betreft. Presentatieplekken geven aan dat het publiek veel kritischer en betrokken is geworden op dit vlak.
- ▶ **Nieuwe verknopingen tussen het lokale en het internationale.** Internationalisering en superdiversiteit tonen zich meer binnen het lokale (hyperlokale). Vele podiumkunstenaars zetten projecten op die op zoek gaan naar nieuwe relaties en verknopingen tussen het lokale en het internationale/diversiteit (Benjamin

Verdonck, Sarah Vanhee, Einat Tuchman, bij wijze van voorbeeld). “Het lokale is internationaal geworden, in een geglobaliseerde wereld” (focusgroep).

Ecologisch

- ▶ In het licht van de klimaatverandering vragen gezelschappen en kunstenaars zich af hoe **produceren en internationaal touren duurzamer** kan. (Landschapstekening Kunsten) Verschillende strategieën worden ontwikkeld: streven naar compactere tournees, kleinschaliger producties, concepten die touren... De coronacrisis blies die roep urgenter en breder leven in, gezien de link tussen de pandemie, klimaatverandering en internationale verplaatsingen.
- ▶ Er zijn vele initiatieven om de CO2-uitstoot te beperken. Tegelijk blijft dit een grote uitdaging voor vele podiumkunstenaars en organisaties in een systeem dat sterk gebaseerd is op internationale mobiliteit, coproductie en presentatie. Het is een grote **paradox**: enerzijds is er een urgentie om minder te reizen, anderzijds de negatieve **economische impact** daarvan, anderzijds willen kunstenaars en huizen ook een **voorbeeldfunctie** op te nemen. “Een sector met zo'n sterk symbolisch kapitaal heeft een maatschappelijke verantwoordelijkheid.” (focusgroep)
- ▶ Er zijn op Europees vlak steeds meer **subsidielijnen** die ecologisch duurzaam werken stimuleren (Culture Moves Europe, Perform Europe).

Economisch

- ▶ Internationale mobiliteit en touring worden in eerste instantie gestuwd door de pull die ontstaat door beleidsmatige initiatieven in andere landen: gezelschappen reizen naar daar waar de middelen zijn: een 'derde betaler' die kan compenseren voor het feit dat de productie en presentatie van podiumkunsten niet gecompenseerd kunnen worden uit ticketinkomsten, sponsoring etc. (Onderzoeksresultaten [Perform Europe](#)). Internationale kansen worden dus sterk gedetermineerd door het cultuurbeleid in derde landen.
- ▶ De uitlopers van de financieel-economische crisis, de energiecrisis en de toenemende inflatie versterken sterk de toenemende economische druk op het transnationale circuit voor de productie en presentatie van hedendaagse podiumkunsten. Uitkoopsommen worden hoger, programmeringsbudgetten worden lager en de digitale versnelling biedt in een live sector slechts een beperkte mogelijkheid om hiervoor te compenseren. De laatste vijftien jaar doet zich toenemende (economische) druk op het transnationale circuit van coproductie en presentatie voor. Door een fragmentatie van de coproductiemiddelen en stijgende levensduurte staat het 'coproductie- en spreidingsmodel' onder druk. Die druk zorgt voor een versnelling van de internationalisering (hypermobiliteit) en precariteit.
- ▶ Respondenten geven aan dat de pull uit het buitenland voor podiumkunsten uit Vlaanderen de laatste tijd een stuk minder sterk geworden zou zijn. Uit de beschikbare cijfers en gesprekken vangen we op dat die druk op het transnationale coproductiemodel weliswaar niet nieuw is, maar vandaag acuter dan ooit is. Volgende punten worden aangestipt in interview en focusgroep:
 - Stijgende loonkosten en energiekosten vertalen zich door naar zowel stijgende uitkoopsommen als slinkende budgetten voor coproductie en presentatie.
 - Er zijn veel buitenlandse presentatieplekken weggevallen (in verschillende deelsectoren). Uit de meest recente cijfers van Kunstenpunt (niet gepubliceerd, work in progress) zou blijken dat speelreeksen korter, in vele gevallen mogelijk sterk gedecimeerd zijn. Vanuit de sector wordt aangegeven dat er bij gezelschappen met een sterke internationale reputatie een zeer grote druk zit op de internationale spreiding.

- Ook in eigen land (cultuurcentra) en Nederland zijn vele presentatieplekken weggefallen. Er zit druk op internationaal werken, maar een duurzame loopbaan of werking uitbouwen binnen het eigen taalgebied is nog moeilijker, zeker voor wie het zonder bekende televisiegezichten moet doen. De noodzaak om internationaal te kunnen werken is groter dan ooit.
 - Er worden door internationale presentatieplekken minder risico's genomen: speelplekken engageren zich minder voor de première, maar wachten erg lang om hun engagement te bekrachtigen (wat productie en langetermijnplanning bemoeilijkt).
 - Weliswaar zijn er ook vandaag – ondanks de toenemende druk – nog steeds vele producties van Vlaamse actoren die hoog scoren en interesse opwekken op belangrijke internationale platformen. Voor makers en organisaties die louter op projectmatige basis ondersteund worden, is het moeilijk om deze kansen te grijpen, omdat het vanuit de projectmatige financiering niet mogelijk is om kansen te grijpen door het ontbreken van een professionele omkadering die kan inzetten op de opvolging van vragen en het valoriseren van de mogelijkheden naar contracten.
 - Omwille van de verminderde budgettaire slagkracht van presentatieplekken staan Vlaamse producties in een zwakke concurrentiepositie t.a.v. producties uit landen waar de overheid of *arts councils* sterker tussenkomen in de kosten voor internationale presentaties en tournees van de eigen gezelschappen. Volgens onze respondenten die Uit de focusgroep vernemen we: "Vlaanderen kon altijd ver boven haar stand opboksen tegen buurlanden omwille van de kwaliteit van de producties, ook al was er minder ondersteuning. Maar dit komt op losse schroeven te staan. De economische druk neemt toe, onze reputatie wordt zwakker."
 - Het wordt door presentatieplekken als moeilijker ervaren om internationale programmatoren te mobiliseren voor showcases, festivals,... terwijl de scene in Vlaanderen en Brussel vroeger een heel grote aantrekkingskracht had.
 - In deze context zijn er heel wat organisaties en initiatieven die op zoek zijn naar nieuwe modellen en manieren van samenwerking, om zo meer een langetermijnperspectief te kunnen creëren voor actoren die op projectmatige basis opereren. Bv. presentatieplekken die ook mee produceren, producerende organisaties die ook tonen; spreidingsbureaus die een structurele relatie aangaan met presentatieplekken, in plaats van voorstelling per voorstelling te verkopen; nieuwe formats voor showcases in het buitenland (voorbeeld: showcase in Parijs, waarbij Kunstenpunt betrokken was).
 - In de focusgroep wordt er een pleidooi gehouden voor nieuwe initiatieven die inzetten op de collectieve zichtbaarheid van producties uit Vlaanderen, via showcases, samenwerking met internationale presentatieplekken).
- Kwetsbare, informele netwerken en een generatiewissel
- Uit de BAR-bevraging van Kunstenpunt en de focusgroep blijkt dat er sprake is van een "generatiewissel" bij programmatoren, waardoor de coproductie en spreiding bemoeilijkt werd. Vele programmatoren van buitenlandse presentatieplekken die jarenlang inzetten op podiumkunsten uit Vlaanderen, zijn niet meer actief. Opvolgers zijn minder geïnteresseerd in een duurzame relatie met Vlaanderen en Vlaamse gezelschappen. Met name in Frankrijk – een van de belangrijkste afzetmarkten – zijn vele vanzelfsprekendheid weggefallen. Algemeen blijken programmatoren minder honkvast en blijven minder lang op dezelfde plek.
 - Dit is tegelijk een bedreiging, maar ook een kans op vernieuwing. Wat de promotiestrategie voor podiumkunsten uit Vlaanderen betreft, betekent dit dat focus meer op netwerkontwikkeling moet komen en de initiatie van nieuwe contacten, niet enkel op presentatie (bron: Kunstenpunt).

- Huidige productiemodellen staan onder druk, de manier van netwerken verandert. Netwerken worden informeler en ook kwetsbaarder, door personeelwissels bij presentatieplekken. Zowel voor instellingen als ondersteunende organisaties, is het moeilijker om die netwerken in kaart te brengen, er zicht op te krijgen.

Parallel aan de versnelling en versnippering is er in het veld ook een toenemende interesse voor anders – en duurzamer – internationaliseren: tragere processen voor creatie, mobiliteit en presentatie, en een nieuwe balans tussen lokale verankering en betekenisvolle internationale uitwisseling, voor een contextualisering van productie en presentatie. “De coronacrisis blies die roep urgenter en breder leven in. Urgenter, gezien de duidelijke link tussen pandemie, klimaatverandering en internationale verplaatsingen. Breder, omdat de aandacht voor verschillen in kansen en privileges sterk is toegenomen, ook op internationaal vlak.” ([Kunsten na Corona](#)).

- ▶ Er is bij presentatieplekken in binnen- en buitenland initiatieven om diversiteit en meerstemmigheid te promoten: keuzes en strategieën om te programmeren te veranderen. (bv platformwerking VIERNULVIER). Dit versnelt de generatiewissel waarvan sprake. Een voorbeeld: de nieuwe artistieke lijn van Théâtre de la Bastille, dat de voorbij decennia sterk inzetten op de presentatie van lange speelreeksen van Vlaamse gezelschappen, richt de geografische focus op de mediterrane regio. De relatie tussen identiteit en artistieke selecties werd recent bediscussieerd tijdens een debat op December Dance: “Identiteit wordt steeds belangrijker in de kunsten. Gender, kleur, seksuele voorkeur ... Toonaangevende festivals thematiseren identiteitspolitiek en programmering wordt diverser, maar ook steeds kwetsbaarder. Kunstkritiek wordt gemakkelijk persoonlijk genomen. Kunstkritici komen daarmee voor een uitdaging te staan. Hoe kritiek geven op de Ander? Hoe een oordeel vellen over getoonde kwetsbaarheden? Hoe artistieke kwaliteit tegen maatschappelijke problemen afwegen? Hoe nog te oordelen in tijden waar zowat ieder oordeel op een vooroordeel zou kunnen wijzen?” ([Kritiek op de ander - Concertgebouw Brugge](#))
- ▶ Er zijn steeds meer experimenten omtrent ecologische duurzaamheid (bv. concepten touren zonder dat mensen reizen, zie bv. een hele reeks praktijkvoorbeelden in het project van Ant Hampton, [Showing without going](#)). Europese kaders (Perform Europe, Culture Moves Europe) zetten dit kracht bij.
- ▶ Binnen het bredere kunstenlandschap zijn er steeds meer praktijkgemeenschappen van kunstenaars en kunstwerkers met een sterk internationale achtergrond, zeker in de “Brussels-based” melting pot, o.a. State of the Arts, [POC POC who's there?](#) Dit zijn plekken waar geëxperimenteerd wordt met nieuwe vormen van delen, solidariteit – waarbij peers samen op zoek zijn naar duurzame, gedeelde werk- en organisatievormen (cf. Common Wallet (SPIN) en SOS Relief waarvoor State of the Arts een Ultima kreeg).

7.6. Voornaamste noden en drempels

Nood aan kennis, vaardigheden, skills & welzijn

- ▶ Er is een groeiende behoefte aan de vaardigheden (en de benodigde tijd/capaciteit) om internationaal actief te zijn, waaronder artistieke vaardigheden, ondernemerschap, kennis van de internationale context van podiumkunsten, digitale bekwaamheden, enzovoort. Dit geldt met name voor beginnende kunstenaars en zij die niet kunnen terugvallen op professionele ondersteuning (Perform Europe).
- ▶ Een internationale strategie uitwerken en kansen grijpen vergt een professionele ondersteuning. Bij vele structureel gesubsidieerde gezelschappen is dit het organisatie-model. Bij makers en gezelschappen die

projectmatig opereren kan die professionele omkadering ontbreken. Wanneer er een grote internationale interesse is (bij makers met een internationale succesproductie), betekent dit dat kansen worden gemist.

- ▶ Anderzijds is er een toenemende druk op welzijn van kunstenaars en kunstwerkers als gevolg van internationale hypermobiliteit. Herhaaldelijk en gedurende langere perioden reizen eist eveneens een menselijke tol. Voor reflecties zie bv. Diederik Peeters, 'Bespiegelingen van een sprinkhaan' ([SPIN \(spinspin.be\)](http://spinspin.be)) en Ash Bulayev, 'Freedom & Frenzy' ([Freedom and Frenzy | Flanders Arts Institute \(kunsten.be\)](http://Freedom and Frenzy | Flanders Arts Institute (kunsten.be))) en Tom van Imschoots interview met Sarah Vanhee, 'De nood aan een andere taal | Etcetera (e-tcetera.be)': "We reizen eigenlijk niet zo veel anders dan een economische migrant die gedreven wordt door noodzaak, in ons geval een economisch belang om ergens aanwezig te zijn. Het maakt alles heel vluchtig. Het onthecht ons van onze eigen omgeving, aangezien het moeilijk is om vriendschappen en vaste relaties te onderhouden op de plek waar we wonen. Maar dat is ook niet mogelijk in die andere plekken waar we komen." Dit vergroot het verlangen bij kunstenaars om hun praktijk meer lokaal te verankeren.
- ▶ Anders internationaliseren vergt nieuwe skills. Er is een groeiende behoefte om te experimenteren met digitale en/of hybride presentatieformats, nieuwe methoden voor ecologisch duurzaam internationaal werken, en een meer inclusieve werkwijze, zoals aangegeven door Perform Europe.

Economische en financiële noden

- ▶ Internationaal werken is sterk verbonden met financiële risico's en vergt investeringen. Zoals boven aangegeven wordt steeds meer verwacht dat gezelschappen en producenten zelf instaan voor reis-, verblijf- en transportkosten. Het Kunstendecreet biedt ondersteuning in de vorm van tussenkomsten en Internationale presentatieprojecten. Weliswaar is het aantal keer dat een maker/organisatie per jaar beperkt tot twee, waardoor kansen worden gemist.
- ▶ Zoals boven uitgelegd, is die druk toegenomen en leidt ze tot de noodzaak om (meer) internationaal te werken uit economische overwegingen. De afzetmarkt in Vlaanderen voor (hedendaagse) podiumkunsten is de voorbije jaren vermoedelijk ook kleiner geworden (cijfers ontbreken weliswaar), wat de noodzaak om te internationaliseren vergroot.
- ▶ Er is nood aan een meer economisch duurzame praktijk: coproductiebudgetten en speelkansen zijn sterk versnipperd. Er bestaat een behoefte aan meer speelkansen en langere, meer compacte tournees (liefst op dezelfde presentatieplek).

Nood aan ontwikkeling, zowel op het vlak van netwerken als inhoudelijk

- ▶ Nood aan tijd, ruimte en middelen voor de uitbouw van internationale netwerken.
- ▶ Nood aan vertraging van internationale processen: meer tijd en ruimte om diepgang te kunnen geven aan de uitwisseling tussen artiesten en lokale gemeenschappen en contexten (in plaats van kortstondige residenties, kortstondige creatieprocessen, kortstondige speelreeksen,...)
- ▶ Gebrek aan toegang tot internationaal werken voor mensen met een beperking (fysiek, neurodivergentie) en gebrek aan reflex en kennis omtrent inclusief werken. Zie [Europe Beyond Access - Disability Arts International](#)
- ▶ Moeilijkheid om samen te werken met kunstenaars/professionals buiten Europa omwille van VISA-kwesties. Zie [A Fair New World ?! | Kunstenpunt](#), p. 70-71 voor vele praktijkvoorbeelden.
- ▶ Er is een nood aan ruimte en tijd voor ontwikkelingsgerichte activiteiten, zoals prospectie en ruimte voor artistieke ontwikkeling en onderzoek.

B.8 / Beeldende kunst

8.1. Beknopte situatieschets

Beeldende kunst speelt zich af tegen een vanzelfsprekend internationale horizon. “De huidige sector van hedendaagse beeldende kunsten functioneert bijna per definitie op een internationale schaal. Kunstenaars, curatoren, kunstcritici, museumdirecteurs, galleries, verzamelaars en kunstwerken bewegen in netwerken met vertakkingen over de hele wereld.” ([Landschapstekening Kunsten](#) 2019, 35) Niet alleen is het voor kunstenaars – en ook curatoren, kunstwerkers, onderzoekers en organisaties – noodzakelijk om internationaal te werken om continuïteit te brengen in de activiteiten, tevens is het beeldende kunstensysteem intrinsiek internationaal. Ideeën, vertogen en reputaties worden gevormd binnen een transnationaal netwerk van instellingen en actoren (zowel publiek, privaat als non-profit). Binnen dit transnationale, globale systeem omschrijft de Landschapstekening Kunsten de positie van de sector uit België en Vlaanderen als “semi-perifeer”, vergelijkbaar met Nederland. Hiermee wordt bedoeld dat de sector niet tot het wereldwijde centrum behoort, maar wel een goed aanzien en sterke reputatie heeft, “erg rijk, dens en kwaliteitsvol”.

Internationalisering was erg belangrijk bij de ontwikkeling van de beeldende-kunstsector in Vlaanderen, die groeide uit diverse (private) initiatieven in de jaren 1960 en 1970, waarbij Vlaamse kunstenaars en kunstkeners galleries oprichten en initiatieven opzetten die sterk vernetwerkt zijn binnen de internationale avant-garde. “Eind jaren 1960 en in de jaren 1970 richten enkele gedreven kunstenaars en kunstkeners galleries op waar heel wat namen uit de buitenlandse avant-garde worden uitgenodigd om tentoon te stellen en lezingen te geven. Vroege voorbeelden zijn de Wide White Space in Antwerpen, New Reform Gallery in Aalst of mtL in Brussel, waar zich netwerken tussen verzamelaars en kunstenaars vormen met sterke connecties in Amsterdam, Keulen en Düsseldorf. Latere betekenisvolle galleries zijn Albert Baronian (Brussel), Micheline Swajcer (Antwerpen), Het Gewad (Gent) of Bruges la Morte (Brugge). (...) In de jaren 1980 en vroege jaren 1990 zijn er een aantal opmerkelijke tentoonstellingen en artistieke projecten die drijven op de contacten en ondernemingszin van een aantal Vlaamse kunstenaars, curatoren en critici. Voorbeelden zijn *Doch Doch* (1985) en *In de Maalstroom* (1986) van Chris Dercon, *Chambres d'Amis* (1986) van Jan Hoet, *America. Bride of the Sun* (1992) van Catherine de Zegher en de expo's tussen 1986 en 1988 in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten onder Jan Debbaut.” ([Landschapstekening Kunsten](#) 2019, 25)

Omwille van het gebrek aan een geïnstitutionaliseerde sector in Vlaanderen is er in de jaren 1980 en 1990 sprake van een brain drain van sterke figuren naar het buitenland. Pas vanaf 2006 (Kunstendecreet) komt “er vanuit de overheid een volwaardig subsidieinstrument waarmee zowel kunstenaarscarrières en projecten als beeldende kunstenuitvoeringen kunnen worden uitgebouwd”. Dit zorgt er juist voor dat kunstenaars meer mogelijkheden hebben om in eigen land aan de slag te gaan.

Minstens even betekenisvol is de sterke internationalisering van de beeldende-kunstscene in Vlaanderen en Brussel. Die ontwikkeling is ten dele gevoed door het cultuurbeleid ter zake, maar tegelijk ook het resultaat van het samenspel van diverse omgevingsfactoren, bv. de aantrekkingskracht van Brussel als hotspot binnen

beeldende kunst, mede omwille van de sterke connectiviteit, het kosmopolitische karakter van de stad als vestigingsplaats van kunstenaars met diverse achtergronden en netwerken.

'Werken in een internationale omgeving is volgens de Landschapstekening Kunsten 2019 één van de voornaamste uitdagingen voor beeldend kunstenaars. Onderbouwd door cijferanalyses (informatie over solotentoonstellingen en residenties in eigen land en het buitenland) geeft aan op welke manier kunstenaars navigeren in het internationale ecosysteem van de beeldende kunsten (Landschapstekening Kunsten 2019, pp. 34-35). Toegang tot het internationale kunstcircuit wordt bepaald door de waardering van gatekeepers zoals museumdirecteurs, curatoren, galeriehouders, kunstexperts en verzamelaars. Kunstenaars binnen het netwerk van deze gatekeepers hebben meer kans op tentoonstellingen, verkoop van werken en deelname aan kunstbeurzen. Onderzoek naar deze netwerken toont aan dat ze vaak gesloten zijn, en het succes van een kunstenaar hangt sterk af van de kansen in het begin van hun carrière. Beginnen met tentoonstellingen in perifere instellingen resulteert in minder kans om later actief te zijn in het centrum van de internationale kunstwereld. Initiatieven in Duitsland, Frankrijk of de Verenigde Staten bieden kunstenaars sneller toegang tot een internationaal netwerk en de mondiale kunstmarkt. Het aantal tentoonstellingen en verkoopopbrengsten in de vroege carrière lijken bepalend voor verdere kansen en succes. Kunstenaars in Vlaanderen richten zich niet alleen op het verkrijgen van tentoonstellingen en prestige in invloedrijke instellingen. Betekenisvolle internationale activiteiten kunnen ook plaatsvinden via samenwerkingen, residenties en relaties met galeries. Internationale samenwerkingen en uitwisselingen tussen kunstenaars in Vlaanderen en Brussel tonen diversiteit en boeiende interacties.

8.2. Evaluatie kennisbasis

De situatie van de kennisbasis voor de beeldende kunst is vergelijkbaar met die van de podiumkunsten, gezien beide deelsectoren binnen de scope vallen van Kunstenpunt, dat inzet op de monitoring van activiteiten binnen en kennisopbouw over de beeldende kunstensector in Vlaanderen in een internationale context. De kennisbasis voor wat betreft de internationalisering van de podiumkunsten is uitgebreid, via de werking van Kunstenpunt, dat verder werkt op onderzoekslijnen die sinds de jaren 1990 werden ontwikkeld door BAM (Instituut voor Beeldende, Audiovisuele en Mediakunst). Het thema krijgt uitgebreide aandacht in de Landschapstekening Kunsten 2019 en het Cijferboek Kunsten 2018. Naast een cijfermatige monitoring van internationale speelreeksen en coproducties, ligt er een sterke nadruk op praktijkontwikkeling met betrekking tot een meer duurzame vorm van internationalisering via ontwikkelingsgerichte trajecten, waaronder Re/framing the International, A Fair New Idea en RESHAPE, waarbij via open oproepen innovatie en kennisdeling wordt gestimuleerd. Het cijfermateriaal is gedateerd, een actualisering is work-in-progress en maakt deel uit van een nieuw Landschapstekeningstraject met oog op een Landschapstekening die verschijnt in 2025. Kunstenpunt verzamelt ook kwalitatieve input over internationalisering, via een lopend praktijkondersteuningstraject over internationalisering en sectorbevraging uitgevoerd in het kader van de BAR-regeling. Praktijkgemeenschappen worden gebruikt als een middel om voeling te houden met sectorale noden en ontwikkelingen, waarbij ook het internationale aspect aan bod komt.

8.3. Wie, wat en waar?

.8.3.1. Wat?

De ecosysteemschets in de Landschapstekening Kunsten verschaft een overzicht van de actoren binnen de sector van beeldende kunsten en hun internationale oriëntatie. In het algemeen vertonen alle categorieën actoren binnen de BK-keten doorgaans een uitgesproken internationaal profiel:

- ▶ Individuele actoren binnen de beeldende kunstsector: beeldende kunstenaars en curatoren ontwikkelen internationale trajecten.
 - Voor beeldende kunstenaars is het internationaal opereren van vitaal belang voor de duurzame ontwikkeling van hun loopbaan. Ze streven naar een duurzaam traject door middel van deelname aan residenties, het organiseren van solo- en groepstentoonstellingen in diverse landen.
 - Curatoren vervullen eveneens een cruciale rol in de internationalisering van de beeldende kunst. De curator is betrokken bij de wijze waarop het werk van kunstenaars aan het publiek wordt gepresenteerd en dient als inhoudelijk klankbord bij de creatie van nieuw werk. Dit omvat het samenstellen van tentoonstellingen, reflecteren over kunst en publiceren over artistieke kwesties. Gezien hun rol als intermediair tussen kunstenaar en publiek, oefenen curatoren aanzienlijke invloed uit op de manier waarop het publiek betekenis en waarde toekent aan kunstwerken. Daarom is hun rol in de internationalisering en canonisering van bepaalde oeuvres van niet te onderschatten betekenis (Landschapstekening Kunsten 2019, 27). Steeds meer zijn ook curatoren projectmatig actief op individuele basis binnen een internationaal netwerk van beeldende kunstinstellingen.
- ▶ Vele presentatieplatformen in Vlaanderen en Brussel die zich specifiek richten op de tentoonstelling van hedendaagse beeldende kunst (kunsthallen, multidisciplinaire kunstencentra en offspaces/projectruimtes), ontwikkelen een internationale programmering en sterke internationale netwerken.
- ▶ Ruimtes voor ontwikkeling, met name residentieplekken en werkplaatsen, manifesteren doorgaans een uitgesproken internationaal karakter. Deze locaties bieden niet alleen fysieke ruimte en tijd aan kunstenaars, maar kunnen ook presentatiemogelijkheden faciliteren. Werkplaatsen gaan verder door niet alleen ruimte, maar ook materialen en apparatuur ter beschikking te stellen aan kunstenaars. Hun sterk internationale oriëntatie dragen bij aan de internationalisering van artistieke praktijken.
- ▶ Binnen de kunstmarkt speelt de primaire markt een cruciale rol, waarbij promotiegalleries een belangrijke positie innemen door kunstenaars te vertegenwoordigen en werk tentoon te stellen in eigen ruimtes of op internationale kunstbeurzen. Sommige galleries gaan echter verder dan louter bemiddeling bij de verkoop. Ze fungeren als bemiddelaars tussen kunstenaars en publieke organisaties in de sector, curatoren, journalisten en dergelijke. In dergelijke gevallen werken ze op lange termijn samen met kunstenaars, waarbij ze niet alleen de promotie van het werk van de kunstenaars verzorgen, maar ook publicaties over hun oeuvre produceren, helpen bij carrièreplanning en indien mogelijk de productie van nieuw werk ondersteunen.
 - De schaal van promotiegalleries is van cruciaal belang voor hun internationale invloed en netwerkvorming. Volgens de Landschapstekening Kunsten kan onderscheid worden gemaakt tussen grootschalige promotiegalleries, die aanzienlijke omzet genereren en de capaciteit en netwerken bezitten om kunstenaars te positioneren in internationale circuits. Dit gebeurt door hun werk te presenteren op grote kunstbeurzen en in contact te brengen met instellingen en verzamelaars wereldwijd. Aan de andere kant vertegenwoordigen kleinschalige promotiegalleries doorgaans vooral kunstenaars uit eigen land en nemen zij voornamelijk deel aan nationale beurzen. Uit onderzoek van

Kunstenpunt blijkt dat de helft van de Vlaamse kunstenaars verbonden is aan een promotiegalerie. De meerderheid van deze galeries in Vlaanderen en Brussel heeft over het algemeen een beperkte tot middelgrote capaciteit, wat resulteert in een beperkte invloed op internationaal niveau (Cijferboek Kunsten 2018).

- Galeries in Vlaanderen en Brussel dragen eveneens bij aan de verankering van transnationale netwerken in de beeldende kunst binnen deze regio's. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Antwerpen huisvesten de meeste galeries, gevolgd door Gent en enkele kleinere steden. De internationale aantrekkingskracht van Brussel wordt benadrukt door de opening van filialen door spelers uit Frankrijk, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, zoals Almine Rech, Gladstone Gallery of Clearing. Deze aandacht voor Brussel werd ook weerspiegeld in de komst van de Amerikaanse kunstbeurs Independent. Intussen is Independent niet langer actief in Brussel.

.8.3.2. Wat?

Activiteiten gericht op ontwikkeling omvatten:

- ▶ Residenties in het buitenland: Kunstenaars die deelnemen aan residentieprogramma's in het buitenland, evenals internationale kunstenaars die deelnemen aan een residentie in Vlaanderen/Brussel.
- ▶ Marktontwikkeling en promotie: Activiteiten gericht op het versterken van de marktpositie, inclusief deelname aan en vertegenwoordiging op kunstbeurzen.
- ▶ Online representatie: Dit omvat de vertegenwoordiging van kunstenaars via online galeries, sociale media (bv Instagram) en digitale platformen (Bv. Artsy), waar het werk virtueel toegankelijk is.

Wat betreft presentatie van werk / tentoonstellingen:

- ▶ Solo- en groepstentoonstellingen: Het werk van kunstenaars wordt gepresenteerd in individuele en gezamenlijke tentoonstellingen. Het initiatief kan worden genomen door alle bovengenoemde actoren. Solotentoonstellingen hebben altijd een ontwikkelingsgerichte component, soms omdat er nieuw werk wordt geproduceerd en tentoongesteld, soms omdat de tentoonstelling aanleiding is voor reflectie over en contextualiseren van het gepresenteerde werk.

Wat betreft reflectie:

- ▶ Artikels/publicaties in tijdschriften: Bijdragen aan en publicaties in kunsttijdschriften als een vorm van reflectie en verspreiding van artistieke ideeën en reflectie, beeldvorming over werk en oeuvres.
- ▶ Publicaties, kunstenaarsboeken, catalogi: Het produceren van boeken, catalogi, website als een middel om het werk en de praktijk van kunstenaars te documenteren en te verspreiden.
- ▶ Deelname aan debat, workshops, onderzoek...

.8.3.3. Waar?

Het artikel 'Portrait of the artist as a traveller' in het Cijferboek Kunsten belicht de internationale verspreiding van solotentoonstellingen en residenties, zowel nationaal als internationaal, van hedendaagse kunstenaars uit

Vlaanderen en Brussel (Cijferboek Kunsten, pagina 113 en verder). "De spreiding van solotentoonstellingen en residenties biedt inzicht in de mobiliteit van onze hedendaagse kunstenaars en de locaties waar men zich interesseert om diepgaand kennis te nemen van hun werk."

- ▶ De spreiding van solotentoonstellingen van Vlaamse kunstenaars vindt voornamelijk plaats in het binnenland (50%).
- ▶ Internationale solotentoonstellingen situeren zich hoofdzakelijk in Europa (32%), met name in buurlanden zoals Nederland, Duitsland en Frankrijk. Het aandeel in Noord- en Centraal-Amerika (voornamelijk de Verenigde Staten) ligt tussen 4% en 5%, terwijl het aandeel in Azië rond 2% en 3% schommelt. Solotentoonstellingen in Zuid-Amerika, Oceanië en Afrika bevinden zich rond 1% of minder.
- ▶ Het merendeel van de residenties vindt plaats in het buitenland, met een groeiend aandeel in Europa (meer dan 40%), terwijl er opvallend minder residenties zijn op andere continenten (afnemend aandeel in Azië en de VS).
- ▶ Promotiegaleriën die werden onderzocht, namen voornamelijk deel aan kunstbeurzen in Europa, met 'traditionele' kunstcentra zoals Parijs, New York en Bazel na Brussel. "De globalisering van de kunstmarkt heeft geleid tot opkomst van nieuwe markten en evenementen, die de traditionele dominantie van Europa en Noord-Amerika hebben uitgedaagd. De internationale netwerken van kunstenaars, galeriën, verzamelaars en instellingen verschuiven van traditionele locaties naar nieuwe hubs." (Cijferboek Kunsten, 125) Opkomende markten zoals Latijns-Amerika en Azië laten een beperkt aantal deelnames zien van Vlaamse kunstenaars.
- ▶ De belangrijkste uitdaging in de Landschapstekening Kunsten 2019, met betrekking tot economische omgevingsfactoren op de internationale kunstmarkt, bemoeilijkt vooral kleinere spelers om toegang te krijgen tot de cruciale internationale netwerken voor duurzame loopbaanontwikkeling.
- ▶ Hoewel de cijfers over solotentoonstellingen en residenties in het buitenland geen duidelijke trend van voortschrijdende internationalisering laten zien, suggereert Kunstenpunt dat de toename aan mogelijkheden in Vlaanderen en Brussel mogelijk de noodzaak om naar het buitenland te gaan, heeft verminderd. Tegelijk worden Vlaamse residentieplekken steeds internationaler.

Let op dat de beschikbare cijfers dateren van voor de coronapandemie, en Kunstenpunt werkt aan een update van de gegevens over solotentoonstellingen en residenties voor de volgende Landschapstekening Kunsten 2025.

8.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

Economische motieven

- ▶ De waarde van internationaal werken voor duurzame loopbaanontwikkeling in de beeldende kunsten. Voor kunstenaars is internationaal werken, zoals solotentoonstellingen en residenties, een essentiële voorwaarde om hun praktijk of carrière op een duurzame manier te ontwikkelen, gezien de beperkte mogelijkheden in eigen land. Dit geldt zowel voor kunstenaars die werken met 'verkoopbare' kunst als voor degenen met een meer reflectieve praktijk. Het is ook relevant voor curatoren en kunstwerkers die individueel in de praktijk staan.
- ▶ Er is een groeiende aandacht voor eerlijke beloning (fair pay) en eerlijke werkwijzen (fair practice), bredere thema's die ook een positieve impact kunnen hebben op een meer duurzame internationalisering: "pistes

om de precare situatie van beeldend kunstenaars aan te pakken, kunnen daarom ook een positief effect hebben op de slagkracht om internationale activiteiten te ontplooien.” (Landschapstekening Kunsten 2019, 35).

Artistieke, culturele, inhoudelijke motieven

- ▶ De uitwisseling op internationaal niveau fungeert als een cruciale bron van inspiratie voor beeldende kunstenaars, met name via residenties, en speelt een essentiële rol in de ontwikkeling van loopbanen en artistieke praktijken.
- ▶ De waarde en betekenis van beeldende kunst komen tot uiting in een internationale context. Internationaal werken biedt kunstenaars en instellingen de mogelijkheid om hun ideeën te toetsen aan de context buiten Vlaanderen en Brussel.
- ▶ Het discours rond beeldende kunst is sterk internationaal, en institutionele machtscentra die van invloed zijn op reputaties bevinden zich buiten Vlaanderen. Actoren uit Vlaanderen en Brussel moeten zich hiertoe verhouden. Het is van belang om de eigen praktijk voortdurend af te stemmen op de ideeën die binnen het internationale beeldende-kunstsysteem spelen.
- ▶ Kunstenaars reflecteren op (mondiale) maatschappelijke ontwikkelingen en brengen diverse en meerstemmige perspectieven naar voren over de hedendaagse samenleving. Binnen de beeldende kunsten vindt internationale uitwisseling plaats tussen kunstenaars, curatoren, instellingen, en off-spaces, zowel nationaal als internationaal. Dit gebeurt niet alleen via het werk zelf, maar ook via de productie en het contextualiseren van tentoonstellingen. Tentoonstellingen (thematische tentoonstellingen, biënnales) vormen vaak het moment waarop aan de hand van het werk van zowel lokale als internationale kunstenaars en het heersende internationale discours wordt onderzocht hoe bepaalde mondiale thema's zich vertalen naar een lokale context en hoe dit het internationale debat kan verrijken, voeden, actualiseren, aanscherpen, en contextualiseren.

Sociale motieven

- ▶ Het belang van interactie met nieuwe publieksgroepen en diverse contexten.
- ▶ Belang van uitwisseling met *peers*. Betekenisvolle internationalisering en ontwikkelingsmogelijkheden zijn gebaat met een sterk ecosysteem, waarbij alle actoren (inclusief opleidingen, kunstenaarsinitiatieven, off-spaces, instellingen) de kans krijgen zich te verhouden tot die internationale horizon.
- ▶ Het belang van solidariteit en samenhangigheid binnen het internationale ecosysteem, met oog voor samenwerking met actoren uit economisch kwetsbare regio's, worden benadrukt. Eerlijkheid, solidariteit en zorg worden beschouwd als centrale waarden. "Sinds de coronacrisis werkt Kunstenpunt aan het traject 'A Fair New World?!' om te verkennen hoe we gezamenlijk vorm kunnen geven aan de nieuwe wereld op een solidaire wijze" ([A Fair New World?! | Flanders Arts Institute \(kunsten.be\)](https://www.kunsten.be/nl/actueel/a-fair-new-world))

Ecologische motieven

- ▶ Binnen een segment van het vakgebied groeit de wens om op ecologisch duurzame wijze internationaal te opereren, waarbij zowel productie, distributie als mobiliteit onder de loep worden genomen. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de toegenomen 'ecogevoeligheid' met betrekking tot residenties, waarbij de rol ervan wordt heroverwogen in het licht van een veranderende samenleving. Een voorbeeld hiervan is te

vinden in het statement van curator Taru Elving: "[Artistieke residenties: 'Het eilandgevoel \(but not as we know it\)' | Kunstenpunt](#)"

- ▶ In kunstwerken, projecten, en tentoonstellingen wordt vanuit een artistiek perspectief gereflecteerd over klimaatverandering.

Persoonsgebonden overwegingen

- ▶ Internationaal werken draagt bij aan de persoonlijke ontwikkeling en groei van kunstenaars en kunstwerkers.
- ▶ Voor individuen kan internationaal werken alleen maar versterkend werken wanneer aan bepaalde randvoorwaarden wordt voldaan, zoals eerlijke vergoedingen, fair practice, en heldere arbeidsvoorwaarden.
- ▶ Instellingen zijn betrokken bij het opbouwen van kennis en het ontwikkelen van praktijken, vaak in samenwerking met vakgenoten in het buitenland.

8.5. Trends en ontwikkelingen

In de Landschapstekening Kunsten wordt "werken in een internationale omgeving" benoemd als een van de drie voornaamste uitdagingen waarmee de sector van de beeldende kunst wordt geconfronteerd. De beeldende kunst is inherent een discipline die "bijna per definitie op een internationale schaal" opereert. Gedurende de twintigste eeuw en het begin van de eenentwintigste eeuw is deze sector aanzienlijk (verder) geïnternationaliseerd, waarbij bepaalde trends en ontwikkelingen een aanzienlijke invloed hebben gehad op deze internationalisering (Landschapstekening Kunsten 2019, 34). De Landschapstekening vat enkele van deze ontwikkelingen samen als de "globalisering van de beeldende kunsten."

- ▶ "Steeds meer wordt hedendaagse kunst gemaakt, getoond en verhandeld op plekken buiten de traditionele westerse centra." Niettemin behouden de traditionele westerse locaties nog steeds een sturende rol in wereldwijde netwerken (Landschapstekening Kunsten 2019).
- ▶ Digitale transformatie: met de opkomst van nieuwe media en het internet zijn de manieren waarop kunst gemaakt wordt, waarop er gecommuniceerd wordt en kennis wordt gedeeld, grondig gewijzigd. De coronapandemie gaf hieraan extra impulsen ([Kunsten na corona/ publicatie | Kunstenpunt](#)).
- ▶ De internationale mobiliteit van kunstenaars en curatoren heeft een schaalverandering ondergaan, mede beïnvloed door regelgeving met betrekking tot arbeidsmigratie en door ondersteuningsmechanismen van nationale overheden.
- ▶ Mondiale kapitaalstromen hebben zich ontwikkeld en beïnvloeden de productie, presentatie en verkoop van kunst wereldwijd.

In deze globaliserende context worden grootschalige actoren met capaciteit en toegang tot netwerken bevoordeeld, terwijl individuele kunstenaars en preciaire initiatieven (kleinschalige galleries, off-spaces) toenemende druk ondervinden. Dit werd reeds geïdentificeerd in de Landschapstekening van 2019, en respondenten en onderzoeksmateriaal geven aan dat de coronapandemie deze trends heeft versneld. In vergelijking met de jaren 1990 is de wereldwijde markt voor beeldende kunst aanzienlijk gegroeid. De pandemie

heeft echter een negatieve invloed gehad op de verkoop, wat heeft geleid tot toenemende onrust en druk op de kunstmarkt:

- ▶ Globale verkoop in de kunst- en antiekmarkt steeg bijna drie procent in 2022 ten opzichte van het voorgaande jaar, met een totale waarde van transacties wereldwijd van 67,8 miljard Amerikaanse dollars in 2022 ([Global art market value 2022 | Statista](#)).
- ▶ De opkomst van de online kunstmarkt: door de COVID-19-pandemie versterkten veilinghuizen en kunsthandelaars hun digitale afdelingen, wat resulteerde in een sterke stijging van de online verkoop van kunst en antiek in 2020 en 2021, met een aanhoudende toename in 2022 ([Global art market value 2022 | Statista](#)).
- ▶ Toenemende druk op marktspelers, waarbij de hypothese is dat grotere spelers sterker staan en kleinere en middelgrote galeries, kunstbeurzen, etc. het moeilijk hebben, vooral na de coronapandemie.
- ▶ Naast traditionele bemiddelaars verschijnen managementbureaus, agenten, adviseurs en kunstenaarscollectieven, die sommige functies van galeries overnemen. De economische crisis heeft bijgedragen aan de sluitingen van galeries, maar heeft de groei van de geglobaliseerde kunstmarkt niet gestopt (Cijferboek Kunsten, 125).

Enkele reacties op deze uitdagingen zijn:

- ▶ Het delen van middelen en hulpmiddelen tussen kunstenaars en organisaties, evenals experimenten met nieuwe, eerlijkere werkmodellen, gebaseerd op principes van zorg en solidariteit, ook op internationaal niveau. Enkele voorbeelden
 - [Reshape: An Experiment in Collaborative Change-making in the Arts](#)
 - [Broadening the conversation about 'Working Internationally Sustainably' | Kunstenpunt](#)
 - [A Fair New Idea?! #2: Duurzaam internationaliseren – Twee collectieven in gesprek | Kunstenpunt](#)
- ▶ Samenwerking tussen instellingen in Vlaanderen kan een troef zijn om meer capaciteit te creëren en te concurreren met buitenlandse instellingen. Respondenten geven aan dat de 'schotten' tussen de private en de publieke sector steeds meer permeabel zijn. Zie ook: [Nele Verhaeren van Art Antwerp: 'Galeries bezoeken is voor jongeren deel van de trendy lifestyle' | De Standaard](#) Dit artikel is illustratief voor een andere trend die door respondenten werd aangestipt: een hypercompetitieve markt profileren profiteurs zich door zich te richten op niches en/of een sterke lokale verankering en inbedding in de stad, via samenwerking tussen publieke en private instellingen, omkadering via reflectieprogramma's, atelierbezoeken en dergelijke meer.

Technologische ontwikkelingen zetten de versnelling op de internationale kunstmarkt kracht bij

- ▶ Digitale transformatie heeft aanzienlijke veranderingen teweeggebracht in de manieren waarop kunst wordt gecreëerd, communicatie plaatsvindt en kennis wordt gedeeld, als gevolg van de opkomst van nieuwe media en het internet (LST 2019, 34).
- ▶ De voordelen van deze digitale versnelling manifesteren zich eveneens op internationaal niveau, waarbij digitale prospectie, online portfolio-beoordelingen en matchmaking, online evenementen voor kennisuitwisseling, en internationale partnerschappen met verminderde fysieke verplaatsingen mogelijk worden. Bovendien dragen tijdbesparende digitale koeriers voor fotografie bij aan efficiënte processen. Het is echter belangrijk op te merken dat deze mogelijkheden voorbehouden zijn aan actoren met reeds ontwikkelde internationale netwerken" (Kunsten na Corona, 24).

- ▶ De opkomst van non-fungible tokens (NFT's) vormt een dubbelzijdig verhaal. Hoewel het verkoopbedrag van een NFT-gebaseerd werk van de Amerikaanse kunstenaar Beeple bij veilinghuis Christie's in maart 2021 met 69,3 miljoen Amerikaanse dollars de interesse in non-fungible tokens en crypto-kunst deed opleven, vertoont de wereldwijde verkoopwaarde van NFT's in de kunstsector sindsdien aanzienlijke schommelingen en een over het algemeen neerwaartse trend ([Global art market value 2022 | Statista](#)).

Politiek

- ▶ Internationale conflicten resulteren in gedwongen mobiliteit van kunstenaars, waarbij zij genoodzaakt zijn om te vluchten, zie *Cijferboek Kunsten 2018* (31).

Ecologisch

- ▶ Klimaatverandering als 'trending topic': beeldende kunstenaars, curatoren, instellingen zijn in toenemende mate begaan met het klimaatvraagstuk en sensibiliseren hierover.
- ▶ De klimaatverandering wordt steeds meer een prominent onderwerp in de kunstwereld. Beeldende kunstenaars, curatoren en culturele instellingen tonen een groeiende betrokkenheid bij het klimaatvraagstuk en vervullen een rol als sensibilisators op dit gebied. Een illustratief voorbeeld hiervan is te vinden in het project ["Zandzakken tegen de zondvloed: Beaufort toont kunst aan de kust, van De Panne tot Knokke"](#) (VRT NWS: [nieuws, 2021](#)).

Sociaal-culturele ontwikkelingen

- ▶ Binnen musea, kunsthallen, biënnales... groeit de aandacht voor meerstemmigheid en inclusiviteit en is er een toenemende focus op gelijke representatie op het gebied van gender, kleur, beperking, klasse en andere uitsluitingsgronden. Deze instellingen besteden meer aandacht aan het waarborgen van een evenwichtige vertegenwoordiging in hun exposities en programmering. Zo ontstaat er meer ruimte voor kunstenaars die voorheen over het hoofd werden gezien, in het bijzonder vrouwen en kunstenaars van kleur.
- ▶ Diversiteit manifesteert zich in de sterke internationale netwerken van kunstenaars en curatoren die zich verenigen om te kunnen wegen op het maatschappelijke debat en de dekolonisering van artistieke instellingen. Zie o.a. de publicatie *Kunst, crisis en transitie. Een Fair New World in de kunsten*. Ook via onderzoek en ontwikkeling neemt Kunstenpunt initiatieven om niet-Westerse perspectieven een stem te geven in het debat over duurzame internationalisering.
- ▶ Brussel is een sterke internationale gemeenschap, inclusief kunstenaars met een migratieachtergrond die zich hier hebben gevestigd en actief worden getoond. Er zijn praktijkgemeenschappen van kunstenaars met een migratieverleden, bv in relatie [tot de Congolese diaspora in Brussel en Frankrijk](#) (Swyngedouw & Swyngedouw, 2009).
- ▶ Precies vanuit deze netwerken ontstaan er ook kritische reflecties omtrent de manier waarop ideeën, vertogen en reputaties tot stand komen binnen een transnationale context, waarin geldstromen en historisch bepaalde institutionele machtsverhoudingen er toe leiden dat 'witte', en westerse perspectieven dominant zijn en een basis voor uitsluiting.
- ▶ Duurzaamheid en solidariteit zijn tegelijk waarden die opgeld doen. Diverse omgevingsfactoren (een toenemende economische druk op de kunstmarkt, verscherpt bewustzijn omtrent institutionele machtsverhoudingen,...) zorgen voor een ongelijke verdeling van toegang, kansen en middelen. Er zijn binnen de beeldende kunst en het bredere kunstenlandschap, zowel in Vlaanderen en Brussel als

internationaal steeds meer experimenten, initiatieven, samenwerkingsverbanden, collectieven,... die hierover niet alleen kritisch reflecteren, maar ook experimenten opzetten omtrent een duurzamere benaderingen. Deels gaat het om kleinschalige samenwerkingsverbanden waarin kunstwerkers op zoek zijn naar een overlevingsstrategie en alternatieven voor de heersende logica van de markt. Maar in toenemende mate krijgt dit soort van kritische benaderingen ook een platform binnen internationale instellingen en op beslissingsplatformen (cf. Documenta 15), waar stemmen en perspectieven die voorheen minder aan bod kwamen een stem krijgen, wat soms tot conflict kan leiden.

8.6. Voornaamste noden en drempels

Behoeftte aan middelen

- ▶ Internationaal werken staat in nauwe relatie tot financiële risico's en vereist substantiële investeringen.
- ▶ De precaire sociaal-economische situatie van beeldend kunstenaars beperkt hun vermogen om internationaal actief te zijn.
- ▶ Internationale presentatieprojecten (IP's) zijn geïntegreerd als subsidieelijn in het Kunstendecreet, wat gunstig is met het oog op transparantie van de beslissingen over wie al dan niet ondersteund wordt. Tegelijk wordt bepleit dat het Departement Cultuur, Jeugd en Media (DCJM) blijft beschikken over specifieke, uitzonderlijke internationale presentatieplatformen en dat keuzes niet uitsluitend van onderuit worden bepaald. Het is namelijk ook belangrijk om een langdurig perspectief te hebben op de uitwisseling met een specifieke plek of regio.
- ▶ De 'tussenkomen' voor reis, -verblijf en transportkosten in het Kunstendecreet zijn momenteel uitsluitend van toepassing op kunstenaars én er moet sprake zijn van een 'presentatie'. Hoewel de ondersteuning voor cultuurwerkers al breder is opgezet, moet de finaliteit ervan nog steeds gericht zijn op de presentatie van werk voor de kunstenaar. Er is behoefte aan een bredere scope, zowel wat betreft functies als doelgroepen, in het bijzonder voor curatoren, zoals gezegd essentiële schakels in processen van internationalisering, en voor ontwikkelingsgerichte activiteiten.

Behoeftte aan netwerken

- ▶ De ontwikkeling van internationale netwerken is van cruciaal belang voor Vlaamse kunstenaars. Via deze netwerken presenteren kunstenaars hun werk internationaal en komen ze in contact met verzamelaars en professionals.
- ▶ Niet alle kunstenaars beschikken over de juiste contacten, en netwerken vertonen vaak een gesloten karakter. Promotiegaleries zijn, zoals boven toegelicht, belangrijke schakels, maar de galeries hebben niet altijd de vereiste invloed (prestige/netwerken) om kunstenaars succesvol te lanceren op de internationale markt. Hoewel de helft van de Vlaamse kunstenaars wordt vertegenwoordigd door een promotiegalerie, hebben velen van hen onvoldoende capaciteit of invloed om kunstenaars te positioneren binnen internationale netwerken. Kunstenaars die vertegenwoordigd worden door internationale galeries hebben aanzienlijk betere toegang tot internationale netwerken, maar slechts weinig Vlaamse kunstenaars bevinden zich in deze situatie.
- ▶ Er is nood om ook collectief in te zetten op de aanwezigheid van Vlaamse kunstenaars op presentatieplekken.

- ▶ Er is een behoefte aan beleid dat verschillende domeinen overspant. Eerder was er overleg georganiseerd tussen Vlaamse spelers zoals Kunstenpunt, Toerisme Vlaanderen en Buitenlandse Zaken, maar dit is gestrand. Er is sprake van ad hoc overleg, maar er ontbreekt een structurele aanpak. Er is een voorstel gedaan aan DCJM om dit ook te doen voor internationaal cultuurbeleid, vergelijkbaar met Flanders Culture, dat momenteel niet operationeel is. Nu wordt er door de BAR opnieuw overleg geïnitieerd, wat een positieve zaak is.

Behoeftte aan kennis, vaardigheden, skills en welzijn

- ▶ Er is behoefte aan specifieke competenties, vaardigheden en ondernemerschap om succesvol te kunnen internationaliseren.
- ▶ De druk op het welzijn neemt toe door de versnelde internationalisering en overmatige mobiliteit. Frequente reizen gedurende langere periodes eist een persoonlijke tol.

B.9 / Design

9.1. Beknopte situatieschets

Design/vormgeving is een erg divers veld en een diverse praktijk, die zich niet gemakkelijk laten vangen binnen één enkel vakgebied. "Design opereert immers in een uitgestrekte en veelzijdig gespecialiseerde wereld met verschillende circuits. Als je een onderscheid maakt tussen de 'vormen' waarin ontwerpen tot stand komen, kan je de designsector in vier subsectoren verdelen: materieel design (waarin ambachtelijke en industriële producten worden opgeleverd), immaterieel design (met velden zoals service, social, policy en systemic design), ruimtelijk design (zoals interieurvormgeving en scenografie) en grafisch ontwerp (zoals illustratie en typografie)" (Thoelen 2018; Landschapstekening Kunsten 2019, 91; zie ook verder *Veldverkenning vormgeving*) De *Landschapstekening Kunsten* trekt nog andere parameters naar voor die een grote impact hebben op netwerken en processen binnen dit veld, zoals het onderscheid tussen 'autonoom' versus 'toegepast' vormgevingswerk, het runnen van een eigen, onafhankelijk label (dan wel inhouse werken voor een groter bedrijf) en de zeggenschap over hoe een ontwerp zich uiteindelijk materialiseert (sommige ontwerpers bepalen zelf hoe het eindproduct eruit ziet, terwijl andere een concept doorverkopen).

Processen van productie, distributie en promotie kunnen dan ook danig verschillen; en ook waardenetwerken verschillen sterk. Verschillende circuits en deelsectoren functioneren ook op een andere manier internationaal. Wat de waardenetwerken betreft, is het belangrijk een onderscheid aan te brengen tussen materieel design (waarbij 'fysieke' productie uiteraard belangrijk is), en andere vormen van immaterieel design: ruimtelijk, grafisch en immaterieel ontwerp, dat in principe gemakkelijk de grenzen van ruimte kan overstijgen (dienstverlening, digitaal,...).

Net als bij mode heeft de materiële component een impact op de productie- en distributiekost binnen design. Relatief hoge en stijgende kosten in Vlaanderen en Brussel kunnen enerzijds een driver zijn om (productie en distributie) te internationaliseren naar lagelooengebieden. Anderzijds is er vanuit duurzaamheidsoverwegingen ook een trend om productie te herlokalisieren. Duurzaamheidsoverwegingen spelen ook een rol bij (de internationalisering) van immaterieel design. Diverse immateriële vormen van design (social, policy, service design, design thinking...) spelen in toenemende mate een rol bij de benadering van maatschappelijke vraagstukken omtrent duurzaamheid. Die uitdagingen stoppen niet bij landsgrenzen: het spreekt dat ze het voorwerp zijn van internationale uitwisseling en kennisdeling. Niet enkel in het labo, maar ook op publieksgerichte platformen, die zich in toenemende mate ook profileren als multidisciplinaire plekken waar design in aanraking komt met andere vormen van onderzoek en ontwikkeling omtrent duurzaamheid. In toenemende mate is design de plek waar een publiek debat wordt gevoerd over duurzaamheid, circulariteit en andere maatschappelijke thema's.

De Vlaamse markt is relatief klein, buitenlandse profilering en aanwezigheid zijn nodig voor een duurzame ontwikkeling van het design- en modeveld. Dit zowel op het niveau van marktontwikkeling, maar ook het verbinden van skills, resources, kennis, expertise,... De manier waarop dit beleidsmatig wordt gesteund, is de voorbije tien jaar sterk veranderd. Sinds het verdwijnen van Design Vlaanderen zijn er ondersteuningsmogelijkheden weggefallen, deels overgenomen door Flanders DC, vanuit een nieuwe opdracht.

Naast Flanders DC zijn er ook diverse andere, regionale actoren actief op het domein van de ondersteuning van design.

Ook m.b.t. de strategieën om design uit Vlaanderen internationaal te promoten, zijn er een aantal ingrijpende ontwikkelingen, die reeds enige tijd aan de gang zijn maar waarbij de coronapandemie een sterke versneller is geweest. Een combinatie van omgevingsfactoren – toenemende economische druk, nieuwe technologische mogelijkheden, veranderende sociaal-culturele patronen m.b.t. productie en consumptie, ecologische uitdagingen – bleek ook binnen design sterk disruptief en stelt een aantal vanzelfsprekendheden op het vlak van internationalisering ter discussie en doet de actoren experimenteren met nieuwe benaderingen.

Dit wordt ook gestimuleerd door ingrijpende omgevingsfactoren. Enerzijds zien we dat door de combinatie van economische en technologische ontwikkelingen de (dominante) rol van beurzen en platformen verschuift als de plekken waar namen gemaakt, producten/diensten geïntroduceerd/verkocht en netwerken ontwikkeld worden. Vele beurzen hebben het moeilijk (zie het stopzetten van Interieur Kortrijk). Ook instanties die design uit Vlaanderen/België herijken hun promotiestrategie. Onze samenleving wordt anderzijds geconfronteerd met complexe, systemische uitdagingen met betrekking tot duurzaamheid, die zich in het bijzonder stellen binnen design en waar vanuit design – via interdisciplinaire en transversale samenwerking - mogelijk ook innovatieve oplossingen en benaderingen worden ontwikkeld. Internationale platformen (beurzen, presentatieplekken) hanteren een minder productgeoriënteerde aanpak, en vertrekken vanuit maatschappelijke vraagstukken omtrent duurzaam ontwerpen. De combinatie van al deze factoren vraagt om een flexibele, agile aanpak, naar maatwerk, op maat van specifieke producten, oeuvres, diensten,...

9.2. Evaluatie kennisbasis

Wat betreft het domein van design is de mate van internationalisering van de sector slechts beperkt belicht. Terwijl de ondersteuning op het internationale vlak versnipperd is, heeft de sector van vormgeving heeft geen sectoraal steunpunt met een opdracht op het vlak van kennisopbouw of praktijkontwikkeling. Weliswaar zijn er een aantal relevante bronnen, onderzoek dat werd uitbesteed door DCJM en voorheen door Flanders DC.

- ▶ De Veldverkenning Vormgeving (DCJM, 2019) werd besteld ter voorbereiding van de Landschapstekening kunsten en verschaft een typologie van design in Vlaanderen op dat moment, de beleidsmatige ondersteuning van het veld, en een overzicht van de voornaamste actoren binnen dit veld, gerelateerd aan de functies die ze vervullen. Hoewel per type actor wordt aangegeven in welke mate deze ook internationale activiteiten onderneemt, ontbreken er empirische inzichten over de internationalisering van dit werkveld. De Landschapstekening Kunsten (2019) biedt een overzichtelijke samenvatting hiervan en schetst enkele uitdagingen. In tegenstelling tot vele andere sectorale ecosysteemschetsen in de Landschapstekening staat 'internationalisering' zelf niet centraal binnen de designsector, hoewel de behoefte aan 'initiatieven voor promotie' wel wordt benadrukt en een sterke internationale dimensie kent.
- ▶ 'Kennisopbouw over en in de Vlaamse designsector' is een punt van zorg in de Landschapstekening. Er zijn geen actoren die ontwikkelingen binnen deze sector systematisch in kaart brengen. Vandaag is de beleidsmatige ondersteuning van de designsector herschikt, maar kennisopbouw over de sector is nog steeds geen expliciete opdracht binnen de bovenbouw. Flanders DC ondersteunt de design- en modesector

op het gebied van internationalisering, maar heeft geen expliciete opdracht op het gebied van kennisopbouw, althans niet binnen de huidige missie.

- ▶ In het verleden was Flanders DC actiever op het vlak van kennisopbouw over de creatieve industrieën en faciliteerde onderzoekopdrachten gericht op het in kaart brengen van de economische waarde van de creatieve sectoren, zoals deze [mapping](#) van de waardeketens.
- ▶ In opdracht van DCJM deed IDEA Consult een [bevraging](#) omtrent de noden in de designsector, met aandacht voor internationalisering.

9.3. Wie, wat en waar?

.9.3.1. Wie?

De genoemde Veldverkenning Vormgeving en Landschapstekening Kunsten verschaffen een typologie van actoren binnen de waardeketen van vormgeving:

- ▶ Individuele actoren:
 - Ontwerpers: variërend van ambachtelijke ontwerpers, grafisch ontwerpers, illustratoren tot service- en social designers, enz.
 - Technische profielen: omvattende schrijnwerkers, 3D-tekenaars, ingenieurs, enz.
- ▶ Private actoren:
 - Designlabels, agenten, galleries, en dergelijke.
- ▶ Publieke & non-profit:
 - Culturele instellingen, die soms ook binnen verschillende cultuurdecreten zijn gesubsidieerd (Z33, Design Museum Gent).
 - Onderwijs- en kennisinstellingen: de meeste vormgevers hebben in Vlaanderen hoger onderwijs genoten. “Wat betreft buitenlandse opleidingsinstellingen trekken vooral de Design Academy Eindhoven en de Technische Universiteit Delft Vlaamse ontwerper-respondenten aan” (IDEA Consult 2022, 15).

.9.3.2. Wat?

Ontwikkeling en creatie

- ▶ Residentieplekken, met een focus op de uitwisseling van expertise in diverse contexten, en werkplaatsen, met name voor grafisch en materieel design, vormen onderdelen van de infrastructuur voor creatieve ontwikkeling.

Presentatie en promotie

- ▶ Designbeurzen dienen als platform voor het presenteren van nieuwe ontwerpen, het verzamelen van feedback, het faciliteren van netwerkmogelijkheden, en het verkennen van trends en ontwikkelingen in het internationale designveld. Er zijn twee hoofdtypen beurzen: die gericht zijn op netwerken en presentatie, waar prototypes worden getoond, en verkoopbeurzen met een retailfocus.

- ▶ Belgium is Design, een samenwerkingsverband tussen Flanders DC, MAD Brussels en Wallonie-Bruxelles Design Mode, neemt deel aan diverse beurzen met ondersteuning van FIT, dat financiële steun biedt voor de aanwezigheid op dergelijke evenementen.
- ▶ Naast designbeurzen zijn er ook andere actoren die presentatiemogelijkheden bieden, waaronder cultuurinstellingen zoals Z33 en Design Museum Gent, galleries, en regionale initiatieven zoals Designregio Kortrijk. Designawards, zoals de Henry van de Velde Awards, geven ook een relevante impuls aan de erkenning en presentatie van designprestaties.

Reflectie, kritiek en onderzoek

- ▶ Tijdschriften dienen als middelen om een breed publiek te bereiken, maar bieden doorgaans beperkt diepgaande reflectie over ontwikkelingen in zowel het Vlaamse als internationale veld. Aan de andere kant fungeren conferenties en lezingen als essentiële platformen voor reflectie op het gebied van materialen, technieken, methoden en trends. Deze evenementen bieden mogelijkheden voor netwerken binnen de desbetreffende sectoren.

Educatie / talentontwikkeling

- ▶ Opleidingen gerelateerd aan vormgeving in Vlaanderen:
 - KULeuven Interieurarchitectuur (Brussel en Gent)
 - LUCA School of Arts Interieurvormgeving, Sint-Lukas Brussel en Gent
 - UAntwerpen IA Interieurarchitectuur
 - UHasselt IA Interieurarchitectuur
 - Interieurvormgeving/Thomas More Mechelen Lucas Faydherbe
 - KASK Hogeschool Gent Interieurvormgeving
 - UAntwerpen Productontwikkeling
 - LUCA School of Arts Genk Productdesign
 - HOWEST Industrieel Productontwerpen, Digital Design & Development
 - Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen / Artesis Plantijn Hogeschool Antwerpen Grafisch ontwerp
 - Sint-Lucas Antwerpen – Studio Grafische Vormgeving
 - Sint-Lucas Antwerpen Grafisch Ontwerp
 - Hasselt PXL MAD School of Arts Grafisch Ontwerp

Netwerken

- ▶ Flanders DC fungeert als coördinator van het District of Creativity-netwerk, bestaande uit 13 regio's wereldwijd, waarin programma's en instrumenten worden gedeeld. In deze hoedanigheid heeft Flanders DC verschillende activiteiten georganiseerd, waaronder een internationale workshop over 'Digital Design for a Better World' tijdens het Creativity World Forum in Stuttgart in juli 2021. Bovendien nam Flanders DC deel aan de reverse mission naar Catalonië in mei, waar kennis werd vergaard en ervaringen werden gedeeld met betrekking tot benaderingen in andere regio's voor de ondersteuning en bevordering van de creatieve industrie. Twee International Council-meetings werden eveneens gehouden, waarbij alle leden betrokken waren (Jaarverslag 2021, Flanders DC).

.9.3.3. Waar?

Er zijn geen recente gegevens of analyses bekend met betrekking tot de feitelijke internationalisering van design uit Vlaanderen.

9.4. Waaronder werken de actoren in deze sector internationaal?

Economisch

- ▶ Verhoging van verkoop en inkomsten door middel van het vergroten van het bereik en de toegang tot markten, risicobeheersing en diversificatie van activiteiten.
- ▶ Zichtbaarheid: het verhogen van merkbekendheid voor zowel ontwerpers, bedrijven als collectieven (het vergroten van het imago en de uitstraling van Belgisch design door aanwezigheid op beurzen als symbolisch kapitaal).
- ▶ Materiële productie: het verbinden van middelen, toegang tot expertise, materialen, capaciteit, enz. om productie mogelijk te maken.
- ▶ Intellectuele eigendomsrechten: het beschermen van intellectuele eigendomsrechten op internationale markten is van cruciaal belang voor ontwerpers.

Cultureel, inhoudelijk, maatschappelijk

- ▶ Design als drijvende kracht voor de ontwikkeling van duurzame ontwikkeling, waarbij design een rol speelt (sociaal, beleidsmatig, systeemgericht, servicegericht) bij het aanpakken van complexe maatschappelijke vraagstukken. De uitdagingen waar design op inspeelt zijn van globale aard en overstijgen nationale grenzen. Internationale kennisdeling tussen ontwerpers over ontwerp-vraagstukken, ambacht en methodieken bevordert ontwikkeling en innovatie.
- ▶ Inhoudelijke kennisdeling en samenwerking tussen verschillende actoren, zowel tussen ontwerpers als in interdisciplinaire samenwerking, met betrekking tot deze vraagstukken.

Praktijkontwikkeling

- ▶ Verwerven van kennis, delen van informatie, ontdekken van nieuwe inzichten en het ontwikkelen van vaardigheden door middel van (internationale) samenwerking.
- ▶ Internationale uitwisseling is essentieel voor kennisdeling en professionalisering binnen musea, tentoonstellingsruimten en instellingen die een rol spelen in het designveld.

Netwerkontwikkeling

- ▶ Het belang van netwerkontwikkeling op verschillende gebieden om matchmaking te faciliteren tussen ontwerpers, curatoren, presentatie-instellingen, bedrijven, industrie, winkels, en bezoekersprogramma's, inclusief de betrokkenheid van internationale curatoren en ontwerpers.

9.5. Trends en ontwikkelingen

Technologische ontwikkelingen

- ▶ Nieuwe technologische ontwikkelingen, zoals e-commerce, sociale media, het metaverse, en de opkomst van VR & NFT's, maken innovatieve vormen van internationaal bereik mogelijk. E-commerce en sociale media vergemakkelijken het snel en eenvoudig bereiken van internationale markten.
- ▶ Deze evoluties creëren nieuwe promotiekanalen en mogelijkheden voor ontwerpers en bedrijven om wereldwijd zichtbaar te worden. Tegelijkertijd leidt dit tot een toename van concurrentie en een overaanbod in de internationale context.

Economische ontwikkelingen

- ▶ Stijgende loon- en productiekosten vormen een factor, vooral voor unieke, ambachtelijk vervaardigde objecten die hogere productiekosten met zich meebrengen in vergelijking met industriële productie.
- ▶ De relatief hoge loon- en productiekosten in Vlaanderen en Brussel dienen als drijvende kracht voor internationalisering.
- ▶ Designbedrijven besparen op loon- en productiekosten door gebruik te maken van innovatieve modellen voor productie en distributie. Dit omvat bijvoorbeeld werkwijzen met wereldwijd verspreide productiehub's op verschillende markten, waar lokale licentiehouders zich richten op marktontwikkeling ([Flanders DC - Michel Sels van Sixinch over internationalisering](#))
- ▶ Het overaanbod op de internationale markt versnelt de doorloop van producten.
- ▶ Beurzen:
 - Verdienmodellen van grote beurzen staan onder druk door alternatieve mogelijkheden voor netwerkontwikkeling en zichtbaarheid, zoals duidelijk wordt bijvoorbeeld bij Interieur Kortrijk.
 - Tegelijkertijd zijn er experimenten met nieuwe beurzen en ontmoetingsplatformen, vaak gericht op specifieke niches of vraagstukken, zoals [FOR THE NOW](#), dat interculturaliteit en meerstemmigheid in design benadrukt, en [Collectible](#).
 - In dit licht nemen lokale, meer kleinschalige initiatieven de rol over van internationale ontmoetingsplaatsen, zoals te zien is bij [Antwerp Design Week](#), waar een internationaal publiek in de lokale context kennis kan maken met ontwerpers en hun werk.
- ▶ Vanuit het perspectief van ontwerpers en bedrijven is er een zoektocht naar nieuwe internationaliseringsstrategieën. Het prototypische model, met lokaal ontwerp en productie en internationalisering via een netwerk van internationale beurzen, is niet langer universeel toepasbaar en maakt plaats voor meer diverse benaderingen die specifiek zijn afgestemd op producten, diensten en niches.

Politieke ontwikkelingen

- ▶ Het wegvallen van Design Vlaanderen als een centrale speler in de internationalisering van design in Vlaanderen, wordt nog steeds beschouwd als een factor die de internationalisering van de sector heeft teruggezet (o.a. Veldverkenning Vormgeving).

- ▶ De ondersteuning van design, inclusief initiatieven gericht op internationalisering, wordt door verschillende actoren verzorgd, waarbij sommige een lokale of regionale focus hebben, zoals Designregio Kortrijk, MAD, Vaklab Kortrijk, Ministry of Makers, en Antwerp Powered by Creatives.
- ▶ Duurzaamheid en digitalisering zijn kernpunten binnen het Europees beleid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het initiatief van het New European Bauhaus.

Sociale en culturele ontwikkelingen

- ▶ Inhoudelijke ontwikkelingen in het designveld, zoals een groeiende belangstelling voor collectible design (met een toenemende focus op het artistieke aspect van het werk van ontwerpers, vakmanschap en uniciteit), evenals de opkomst van Immaterieel design in diverse vormen en toepassingen, waaronder service design, systemic design, participatory design, social design en policy design.
- ▶ Het belang van herlokalisering wordt benadrukt, met name op het gebied van netwerkontwikkeling met betrekking tot productie (korte keten), presentatie, promotie, enzovoort.
- ▶ Er is een groeiende erkenning van inclusief werken, diversiteit en gendergelijkheid binnen het designveld, mede gestimuleerd door initiatieven als FOR THE NOW.

Duurzaamheid

- ▶ Duurzaamheid is nu een centraal aandachtspunt in de overwegingen over design, gedurende de gehele keten van ontwerp, productie, distributie, hergebruik, recyclage en het einde van de levenscyclus. Het doel is om werk te creëren met zo min mogelijk negatieve impact en tegelijkertijd een aanzienlijke positieve impact te hebben door middel van ontwerp, als bijdrage aan de overgang naar een meer duurzame samenleving.
- ▶ Deze doelstellingen worden nagestreefd door middel van een breed scala aan benaderingen en strategieën, waaronder ecodesign, circulariteit van materialen, gebruik van hernieuwbare natuurlijke grondstoffen, herlokalisering van productie en distributie, en het bevorderen van lokale waarden, onder andere door de herlokalisering van designproductie en tentoonstellingen in steden, buurten en wijken.
- ▶ De opkomst van immaterieel design in de benadering van duurzaamheidsvraagstukken heeft ertoe geleid dat designplatforms sterk interdisciplinair worden. Deze platforms zijn minder gericht op producten en hun esthetiek, en richten zich meer op onderzoek, waarbij verschillende expertisegebieden binnen design met elkaar worden verbonden.

Impact Covid

- ▶ Covid-19 fungeerde als een katalysator voor ontwikkelingen die al eerder zichtbaar waren. De wereldwijde gezondheids crisis resulteerde enerzijds in een toename van economische druk en anderzijds in een versnelling van de verkenning van technologische mogelijkheden voor zichtbaarheid en netwerkontwikkeling. De vraag of internationale platforms, zoals grote beurzen, nog de meest efficiënte plek zijn voor promotie en netwerkontwikkeling werd met grotere urgentie gesteld. Een deelnemer aan het focusgesprek merkte op: "De beurswereld stond al enorm onder druk; er waren gewoon te veel beurzen. Covid heeft aan de boom geschud: sommige zijn versterkt, veel zijn verdwenen."
- ▶ In het kader van de impact op supply chains heeft de coronapandemie tevens een impuls gegeven aan de herlokalisatie van productie en distributie.

9.6. Voornaamste noden en drempels

In de resultaten van de nodenbevraging binnen de designsector (IDEA Consult 2022) wordt een spanningsveld waargenomen tussen de individuele behoeften en de sector-gerelateerde vereisten met betrekking tot internationalisering.

- ▶ Op individueel niveau blijkt er een relatief beperkte expliciete vraag naar ondersteuning voor internationalisering te zijn. Uit de bevraging binnen de designsector komt naar voren dat 50% van de respondenten het er "helemaal mee eens" of "eens" is dat dit een individuele behoefte is (Bron: IDEA 2022, 18).
- ▶ Niettemin is er een grotere vraag naar toonplekken, zowel voor artistieke biënnales en musea (61%) als voor commerciële beurzen (55%). Andere individuele behoeften, hoewel niet expliciet gericht op het internationale aspect, kunnen toch een internationale dimensie hebben, zoals het netwerken met potentiële opdrachtgevers en/of bedrijven (90%), het vergroten/verbeteren van de zichtbaarheid (77%), het netwerken met culturele opdrachtgevers (79%), het netwerken met andere ontwerpers (81%) en inspiratie opdoen via lezingen en symposia (77%). 'Internationalisering', gedefinieerd als mogelijkheden tot verbinden met internationale netwerken, professionals en organisaties voor uitwisseling en co-creatie, wordt door 36% van de bevroegden als een van de vier meest gewenste vormen van ondersteuning voor de praktijk beschouwd.
- ▶ Op sectorniveau wordt de 'internationale profilering van Vlaanderen/België als designregio' gezien als een van de meest urgente behoeften, waarbij 85% van de bevroegde vormgevers het "(helemaal) eens" is dat deze nood sterk leeft binnen de brede sector, direct na de behoefte aan "eerlijke praktijken en eerlijke verloning".
- ▶ Praktijkgerelateerde behoeften voor ontwerpers/bedrijven die willen internationaliseren omvatten investeringen om aanwezig te zijn op internationale evenementen en prospectiereizen, en het inperken van logistieke risico's, taalbarrières en culturele verschillen.
- ▶ Wat betreft vaardigheden, attitude en kennis wordt aangegeven dat ontwerpers vaak zelf een weg moeten vinden en behoefte hebben aan begeleiding. De bestaande ondersteuning voor ondernemerschap is echter niet altijd afgestemd op de behoeften van de ontwerper, en het aanbod van specialisaties ter bevordering van zelfontplooiing en artistieke ontwikkeling is niet altijd even toegankelijk (Bron: nodenbevraging IDEA).
- ▶ Internationaal werken wordt beschouwd als een attitude die een vanzelfsprekendheid zou moeten zijn in het veld, hoewel dit nog niet het geval is volgens de focusgroep. Andere uitdagingen omvatten een gebrek aan kennis over en toegang tot buitenlandse markten, de te grote administratieve last voor EU-projecten, een tekort aan personeel en middelen om hierop in te zetten, en een moeilijke overgang van onderwijs naar de praktijk als ontwerper.

Financieringsnoden

- ▶ In de periode 2006-2018 werden binnen het Kunstendecreet in totaal 305 aanvragen ingediend voor beurzen (ontwikkelingsbeurs 2006-2015; meerjarige en kortlopende beurs 2016-2018), projecten (internationaal project 2006-2018, project 2006-2008, project individuele kunstenaar 2016-2018 en project organisatie 2016-2018), en reistoelagen (reis-, verblijf- en transporttoelage 2006-2015, tussenkomst voor een buitenlands publiek presentatiemoment individuele kunstenaar 2016-2018 en tussenkomst voor een buitenlands publiek presentatiemoment organisatie 2016-2018) die binnen de categorie 'vormgeving' vallen, zoals aangegeven in de Veldverkenning vormgeving. Industriële vormgevers ervaren moeilijkheden bij het indienen van aanvragen bij het Kunstendecreet, aangezien hun werk in de meeste gevallen wordt

beoordeeld als onvoldoende artistiek, zelfs als het op technisch vlak verdienstelijk of baanbrekend is, en als commercieel omdat het bedoeld is voor de markt (Bron: Veldverkenning vormgeving).

In het afgelopen decennium hebben zich veranderingen voorgedaan in de beleidsondersteuning, wat heeft geleid tot het wegvallen van bepaalde ondersteuningsmogelijkheden.

- ▶ Design Vlaanderen vervulde tot het einde van 2015 een cruciale rol in de internationalisering van het Vlaamse designlandschap. Hierbij waren betrokken:
 - Tentoonstellingen in het buitenland, waaronder de Triënnale voor vormgeving.
 - Vertegenwoordiging op buitenlandse beurzen via het initiatief "Belgium is Design."
 - Deelname aan Europese projecten ter bevordering en innovatie van design.
 - Uitgave van het tijdschrift Kwintessens.
 - Publicatie van portfolio's op de website.
 - Galerieruimte.
- ▶ Flanders DC heeft enkele van deze functies overgenomen, met name de deelname aan beurzen. Flanders DC, oftewel Flanders District of Creativity, ondersteunt ondernemingen in de design- en modesector bij het professionaliseren van hun activiteiten, zowel nationaal als internationaal. Deze ondersteuning omvat advies, beursdeelname en het leggen van internationale contacten. Jaarlijks organiseren ze bijvoorbeeld deelname aan beurzen zoals Maison & Objet onder de noemer "Belgium is Design," waar 11 ontwerpers en designbedrijven worden gepresenteerd, waarvan een aantal Vlaams. Ook nemen ze deel aan de Milan Design Week met jonge ontwerpers.
- ▶ De huidige missie van Flanders DC richt zich op vier strategische doelstellingen, namelijk het ondersteunen van ondernemerschap, co-innovatie (samenwerking tussen ontwerpers en andere sectoren), promotie en verschillende relevante thema's zoals technologie, diversiteit, creativiteit en kwaliteit. Binnen deze vernieuwde opdracht is de culturele dimensie prominenter geworden. Naast commerciële aspecten wordt ook de creatieve en culturele waarde benadrukt, wat essentieel is voor de duurzaamheid van het ecosysteem. Bijvoorbeeld in design en mode: commerciële merken die internationaal actief zijn, worden ook gesteund door de reputatie van kleinere, prestigieuze ontwerpers en labels. Om deze reden is het van belang dat de sector als geheel investeert in de creatieve en culturele dimensie binnen het volledige ecosysteem.

Wat betreft beleidsmatige ondersteuning door intermediaire organisaties, is er sprake van een versnipperd beeld.

- ▶ "Op de sectorkaart van Flanders DC worden verschillende entiteiten samengebracht, waaronder intermediaire organisaties, fondsen voor bestaanszekerheid, belangenverenigingen, onderwijsinstellingen met een designopleiding, overheidsinstanties en beheersvennootschappen. Deze veldtekening laat een veelheid aan actoren zien. Bij nader inzien blijkt echter dat, gezien de focus van hun dienstverlening en hun geografische reikwijdte, het veld zeer versnipperd is en fragmentarisch zowel op geografisch bereik als op het gebied van de rol ten opzichte van de sector en de individuele ontwerper. Voor de artistiek werkende ontwerper ontbreekt een centraal en gespecialiseerd aanspreekpunt dat de designpraktijk in de breedte ondersteunt" (Nodenbevraging IDEA Consult; 2022, 28).
- ▶ Flanders Investment & Trade (FIT) biedt financiële ondersteuning aan Vlaamse bedrijven, inclusief die in de audiovisuele sector, voor buitenlandse activiteiten. Deze steun omvat prospectiereizen, deelname aan beurzen en niche-evenementen, de ontwikkeling van digitaal promotiemateriaal, het opzetten van prospectiekantoren, en maatwerkprojecten op internationaal niveau. Voor de sectoren design en mode lijkt

deze ondersteuning vooral gericht te zijn op deelname aan beurzen. Het toekennen van deze tegemoetkomingen aan ontwerpers bij FIT geschiedt op commerciële gronden, zoals vermeld in de veldverkenning vormgeving.

B.10 / Audiovisueel (inclusief film en games)

10.1. Beknopte situatieschets

Films, series en games produceren is bijzonder kapitaalsintensief (loonkosten, productiekosten,...) en tegelijk is er de mogelijkheid om producten te maken die de grenzen van tijd en ruimte overstijgen. Die twee aspecten van de marktsituatie van audiovisuele productie zijn bepalend voor de internationale situatie van films en andere audiovisuele producties uit Vlaanderen. De audiovisuele sector is een vanzelfsprekend globaal – en competitief – ecosysteem, dat wordt gedomineerd door internationale streamingplatformen en vnl. Amerikaanse/Britse producties. Het Vlaamse segment is op verschillende manieren in een globale waardeketen vernetwerkt: naast de kleinere volledig lokale producties komen de grotere Vlaamse producties de laatste 5 jaar zelden tot nooit tot stand zonder internationale samenwerking. Deze producties streven hogere productiewaarden na door het samenbrengen van Vlaams en internationaal (vnl. Europees) talent en internationale middelen (bv. via coproducties met o.a. Netflix of omroepen uit onze buurlanden). De distributie en presentatie van die producties heeft vaak een (meer of minder succesvol) internationaal leven. Presentatieplekken in Vlaanderen en Brussel vertonen een internationaal aanbod, en distributeurs hebben doorgaans een Benelux-scope. Genoteerd tijdens de focusgroepen: “Een Vlaming zal nooit een film zien, die niet is ingebed in een internationale context.” Filmfestivals in Vlaanderen, hoewel niet op het niveau van de grotere internationale topevenementen, vergroten hun internationale uitstraling door zich te richten op specifieke genres en thema's. Ze doen dit via deelname aan internationale netwerken, uitwisselingen en betrokkenheid bij jury's van buitenlandse festivals, wat bijdraagt aan grotere bekendheid, kennisdeling en een breder internationaal bereik voor de festivals. (Bron: VAF, [Landschapsschets Publiek](#)).

De voorbije jaren wordt de internationale omgeving gekenmerkt door een aantal ingrijpende ontwikkelingen: een samenspel van economische, technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen die ervoor zorgen dat films en series op een heel andere manier worden geproduceerd, geconsumeerd, ontwikkeld en gepromoot dan dat vroeger het geval was. De snel veranderende productie, distributie en consumptie van media- en gamecontent, vooral op buitenlandse (betaal)platformen, stellen lokale spelers voor aanzienlijke uitdagingen, aangezien op deze platforms vaak aantrekkelijk en innovatief aanbod te vinden is, ontwikkeld met aanzienlijke budgetten. Anderzijds is er op deze platformen ook juist een toegenomen interesse voor diverse en lokale producties.

Tegen deze vanzelfsprekend internationale maar sterk wijzigende achtergrond heeft het cultuur- en mediabeleid in Vlaanderen de voorbije decennia stappen gezet om Vlaamse producties (en de kwaliteit en diversiteit daarvan) te versterken, via de uitbouw van een film-, media- en gamebeleid. Overheidsinvesteringen zijn erop gericht om diversiteit en kwaliteit te bevorderen binnen 'fragiele ecosystemen'. In een sterk economische omgeving speelt de culturele dimensie een essentiële rol, zoals aangegeven in de beheersovereenkomst van VAF, waarin wordt gesteld dat lokale content de culturele en democratische waarden van de samenleving weerspiegelt.

De Vlaamse productiesector van media kan gebruik maken van een uitgebreid instrumentarium voor de ondersteuning. Sinds 2004 zijn er telkens instrumenten toegevoegd (VAF/Gamefonds, VAF/Mediafonds, Screen Flanders) in functie van de noden van de sector. Internationale investeringen in media zijn belangrijker geworden.

Door de jaren zijn er ook audiovisuele producenten kunnen ontwikkelen die vandaag relatief onafhankelijk van de overheidscontext kunnen functioneren. Weliswaar blijven publieke middelen (VAF, Tax Shelter, Screen Flanders) belangrijk als hefboom. Ook de Europese dimensie is belangrijk: ook op dit niveau worden heel wat initiatieven genomen om productie en presentatie van Europese films te bevorderen, zowel binnen de EU (Creative Europe) als de Raad van Europa (Eurimages).

Ook de game sector is inherent internationaal. De afzetmarkt in Vlaanderen kan de kostprijs voor het maken van games niet dragen. "Wie niet globaliseert, ligt buiten de competitie nog voor er gestart is," werd gezegd in een focusgroep. Globaal is de gamesector gekarakteriseerd door een sterke groei en mainstreaming bij een breder publiek, voortgestuwd door technologische ontwikkelingen en sociaal-culturele ontwikkelingen die enorme impulsen gaven aan productie en consumptie. Zeker bij de jongste generaties staan games bij velen centraal in de leefwereld.

Ook op het vlak van games zijn er via het mediabeleid de voorbije (tien) jaren sterke beleidsimpulsen geweest, o.a. via de oprichting van VAF/Gamefonds, een actieplan games en nu *Level-up*: het Vlaamse gamebeleid waarin Flanders Game Hub (een initiatief in kader van het digitaal transformatieprogramma voor de Vlaamse mediasector (Vlaamse Veerkracht) een belangrijke rol speelt en die internationaliseringstrategie bevat die zal getrokken worden door FIT en de belangenbehartiger FLEGA. Concreet wordt verwacht dat tegen het einde van het eerste jaar van het FIT-partnerschap een gedetailleerde meerjarige internationaliseringsstrategie wordt opgesteld voor de Vlaamse gamesector. De uitvoering van de hieruit voortvloeiende acties en aanbevelingen zal van start gaan vanaf 2023.

Om de Vlaamse gamesector verder te ontwikkelen binnen die internationale omgeving, is het ook belangrijk om zowel economisch kapitaal (buitenlandse investeerders) aan te trekken, als menselijk kapitaal te ontwikkelen en te behouden, in een globale *war on talent*.

10.2. Evaluatie kennisbasis

De voornaamste bronnen met betrekking tot (de internationalisering van) het audiovisuele veld, waaronder film en games, omvatten enerzijds de bronnen ontwikkeld door het VAF, dat drie fondsen beheert (VAF/Filmfonds, VAF/Gamefonds en VAF/Mediafonds) en anderzijds specifieke opdrachten die het VAF uitvoert voor het economisch filmfonds Screen Flanders. De werking en het beheer van het VAF hebben aanzienlijke invloed op onze kennis van (de internationalisering van) de audiovisuele sectoren in Vlaanderen:

- ▶ Uit de jaarverslagen verkrijgen we gedetailleerde inzichten in de werking van het VAF zelf, het gebruik van het instrumentarium op gebieden als talentontwikkeling, productie, coproductie en internationale promotie (via Flanders Image), met aandacht voor zowel de culturele als economische aspecten.
- ▶ Het VAF zet in op monitoring en evaluatie van de eigen werking. Gezien de snelle veranderingen in de sector, richt het VAF zich naast kwantitatieve monitoring van zijn eigen activiteiten ook kwalitatieve monitoring, inclusief enquêtes onder de doelgroepen met de nadruk op de werking van Flanders Image, bijvoorbeeld in het kader van [CONNEXT 2023 | Vlaams Audiovisueel Fonds \(vaf.be\)](#).

- ▶ Naast de uitvoering van het Vlaamse film- en gamebeleid, draagt het VAF bij aan de voorbereiding van dit beleid voor de betrokken voogdijministers. Het VAF vervult een rol in de kennisopbouw over de sector, met een focus op datacollectie en -analyse.
 - Beschikbare data omvatten vooral het perspectief van de audiovisuele productie en de subsidiemechanismen van het VAF ter ondersteuning van productie. Dit omvat bijvoorbeeld overzichten van steunaanvragen en -toekenningen, de situatie van vertoners in Vlaanderen en cijfers over Vlaamse producties, inclusief de internationale verkoop van rechten aan buitenlandse sales agents.
 - Het VAF streeft naar een voortrekkersrol binnen internationale netwerken en platforms, met specifieke aandacht voor kennisopbouw, inclusief aspecten zoals samenwerking, duurzaamheid, enzovoort.

Andere bronnen:

- ▶ Met een vijfjaarlijkse regelmaat ondergaat het Vlaamse audiovisuele en gamesbeleid externe evaluaties op vraag van het Departement Cultuur, Jeugd en Media (DCJM). We verwijzen hierbij naar de studies uitgevoerd door VUB-SMIT, met doorlichtingen van het AV- en gamesbeleid in 2021 en het gamebeleid in 2016. Deze onderzoeken bieden een overzicht van cruciale omgevingsfactoren, met betrekking tot het beleid van het Vlaams Audiovisueel Fonds (VAF), inclusief ontwikkelingen op zowel de internationale als lokale markten voor de audiovisuele sectoren en games. Deze studies leggen voornamelijk de nadruk op de economische dimensie van het AV- en gamesbeleid binnen een bredere context, met minder aandacht voor de inhoudelijke en culturele dimensie.
- ▶ Het VAF werkt in samenwerking met Kunstenpunt aan de vijfjaarlijkse Landschapstekening Kunsten, waarbij de recente editie een sectorschets bevat van het audiovisuele (kunsten)landschap.

Over het algemeen is de kennisopbouw met betrekking tot de audiovisuele sector in Vlaanderen sterk gericht op productie, met een primaire focus op producties die worden gerealiseerd met steun van het VAF. Met betrekking tot internationalisering ontstaat echter een gefragmenteerd beeld, vooral gericht op productiegerelateerde aspecten en de economische dimensie. Er is deels inzicht in de financiële bijdrage en internationale verkoop van films en series die met steun van het VAF tot stand komen en de internationale distributie. Er is echter beperkt perspectief op de ontwikkeling van carrières, bedrijfsstrategieën, internationale netwerken en verbindingen van makers, organisaties en bedrijven.

10.3. Wie, wat en waar?

.10.3.1. Wie?

In de Landschapstekening Kunsten 2019 staat een schets van het ecosysteem van de 'audiovisuele kunsten', met oog voor spelers die betrokken zijn bij audiovisuele producties:

- ▶ Creatie en productie: scenaristen en regisseurs (bij wie een project begint), de producenten (die de eindverantwoordelijkheid dragen en globale strategie van de productie ontwikkelen) en de ondersteunende en technische profielen betrokken bij de productie (die via Screen Flanders ook worden ingezet voor internationale producties die in Vlaanderen worden gedraaid).

- ▶ Promotie en distributie, via distributeurs en sales agents, die producties in het buitenland verkopen, zowel wereldwijd als in specifieke regio's. "Volgens de gegevensverzameling van VAF worden jaarlijks de rechten van gemiddeld 56 Vlaamse coproducties verkocht aan minstens één buitenlands territorium" (Landschapstekening Kunsten 2019, 75). Selecties en screenings op festivals zijn een belangrijke opportuniteit om internationale aandacht te genereren. "In 2018 kregen bijna 300 Vlaamse (co)producties wereldwijd een vertoningskans op bijna 1.000 festivals". (Landschapstekening Kunsten 2019, p. 75) met verwijzing naar *VAF in cijfers*.
- ▶ Vertoning: in bioscopen, in cultuurcentra en op festivals. De door VAF ondersteunde festivals spelen minder een internationale rol, maar zijn belangrijk voor de vertoning aan een lokaal en bovenlokaal publiek.

.10.3.2. Wat?

Creatie en audiovisuele productie

- ▶ Een majoritair Vlaamse speelfilm, waarbij het grootste aandeel van de productie in Vlaanderen wordt gefinancierd of in een Vlaamse productiecontext wordt gerealiseerd, ontvangt gemiddeld een derde van de financiering via publieke middelen.
- ▶ Het Screen Flanders economisch fonds investeert in audiovisuele producties en coproducties die (een deel van) hun budget in het Vlaamse Gewest besteden. Buitenlandse producenten die een aanvraag bij Screen Flanders willen indienen, moeten hiervoor een beroep doen op een Belgische coproducent die aan alle voorwaarden voldoet.
- ▶ In het kader van de Belgische Tax Shelter kan een vennootschap die investeert in de productie van audiovisuele werken een vrijstelling krijgen van haar belastbare gereserveerde. Gemiddeld wordt een derde van het budget van een majoritair Vlaamse speelfilm gefinancierd door deze regeling, waardoor het een levensnoodzakelijke financieringsbron voor de sector is.
- ▶ Bij films en series wordt vaak gebruik gemaakt van (internationale) coproducties om het project te kunnen realiseren. Verschillende coproducenten uit diverse landen worden hierbij betrokken, wat meer financieringsmogelijkheden biedt en zorgt voor een gevarieerdere artistieke inbreng. Het aantal coproductiepartners neemt doorgaans toe naarmate de omvang en het benodigde budget van het project toenemen.
- ▶ In de game-industrie is het coproductiemodel minder gebruikelijk. Men maakt doorgaans gebruik van investeerders die, in ruil voor hun investering, interesse hebben in de intellectuele eigendom van het gerealiseerde product. Voor Vlaamse bedrijven is het echter van belang om de intellectuele eigendom van hun producties te behouden, met name in het kader van internationale investeringen. Dit is een spanningsveld.
- ▶ Een illustratief voorbeeld van innovatief internationaal werken is het 'follow the sun'-productiemodel van Larian Studios uit Gent. Zij startten studio's op verspreid over verschillende tijdszones (Canada, Ierland, België, UK, Maleisië, enzovoort), die allemaal bijdragen aan dezelfde 'game build'. Dit vormt een fundamenteel verschil met outsourcing, waarbij losse pakketten door outsourcingbedrijven worden gemaakt en achteraf moeten worden toegevoegd aan de game build.

Presentatie

- ▶ Selecties en screenings op festivals in het buitenland zijn van groot belang voor de promotie van producties en om hun deelname aan dergelijke evenementen te bevorderen, biedt het VAF de mogelijkheid tot een beperkte financiële tussenkomst voor buitenlandse promotie.
- ▶ Flanders Image neemt de verantwoordelijkheid voor de internationale promotie van Vlaamse projecten, o.a via aanwezigheid op festivals en het onderhouden van contacten met buitenlandse curatoren, sales agents en aankopers. Dit wordt met name gefaciliteerd door middel van Connex, een driedaags evenement dat buitenlandse sales agents, curatoren, distributeurs, zenders en streamers samenbrengt met Vlaamse producenten en talent (Jaarverslag VAF 2021).

Educatie/Talentontwikkeling

- ▶ In het jaar 2021 kregen 21 Vlaamse makers de mogelijkheid om deel te nemen aan 9 internationale opleidingen, dankzij samenwerkingsverbanden tussen VAF en internationale organisaties.
- ▶ Een voorbeeld van een dergelijk initiatief is het Cross-overlab, een creatief traject dat zich over een periode van zes maanden uitstrekt. Dit programma ondersteunt deelnemers via hoogwaardige coaching, workshops en masterclasses, en stelt hen in staat om over te schakelen naar een medium waarin ze professioneel nog niet eerder actief waren. Het Cross-overLab is een gezamenlijk initiatief van Vlaamse en Nederlandse organisaties.

Internationale netwerken

- ▶ Het VAF en Screen Flanders zijn vertegenwoordigd in diverse internationale (Europese) netwerken. Specifiek is het VAF betrokken bij verschillende duurzaamheidsinitiatieven op Europees niveau.

Promotie en distributie

- ▶ Producenten laten doorgaans hun voltooide producties in het buitenland vertegenwoordigen door sales agents, die zowel wereldwijd als in specifieke regio's actief zijn. Vanwege hun deelname aan beurzen en festivals is het cruciaal dat lokale producties hier aanzienlijke zichtbaarheid genieten.
- ▶ Volgens de gegevensverzameling van het VAF worden jaarlijks de rechten van gemiddeld 56 Vlaamse coproducties verkocht aan minstens één buitenlands territorium. In de meeste gevallen betreft het meerdere territoria per titel en een bundel van rechten, variërend van remakerechten tot dvd-, bioscoop- en tv-rechten.
- ▶ Distributeurs van buitenlandse films in Vlaanderen hanteren veelal een Benelux-bereik (soms via samenwerkingsverbanden).

.10.3.3.Waar?

Volgens het jaarverslag van 2021 zijn de belangrijkste coproducerende landen binnen de door VAF goedgekeurde dossiers Nederland (acht), Frankrijk (zes), Luxemburg (vier) en Franstalig België (vier). Er zijn ook coproducties ondersteund met Zweden, Duitsland, Italië en het Verenigd Koninkrijk. Wat betreft coproducties zijn er huizen en producenten die netwerken opbouwen, los van VAF. Het VAF faciliteert om succesvolle samenwerkingen te bevorderen, waarbij sommige partners intensiever samenwerken met regio's zoals Scandinavië, Nederland, Duitsland, enzovoort.

Flanders Image is betrokken bij festival- en beursaanwezigheden, waarbij het VAF tracht de zichtbaarheid van Vlaamse producties te vergroten door deelname aan evenementen zoals festivals en beurzen. Ondersteuning wordt altijd afgestemd op het product, waarbij Flanders Image rekening houdt met de geschiktheid van bepaalde series voor verschillende markten, zoals de VS of Azië. Hoewel er flexibiliteit is, zijn er vaste ontmoetingsplaatsen zoals Berlijn, Venetië, Toronto en Cannes. Hier wordt op basis van selecties gekeken of de producties meer zichtbaarheid kunnen krijgen op festivals.

Een structurele samenwerking vindt plaats tussen het VAF, het Nederlandse Filmfonds en het CCA van de Franse Gemeenschap van België, met vaste wederkerigheidsakkoorden.

10.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

Algemeen

- ▶ De vraag naar overheidsinterventie in sterk economisch georiënteerde sectoren brengt inherent spanning met zich mee. Binnen de opdracht van het Vlaams Audiovisueel Fonds (VAF) zijn de culturele en economische dimensies nauw met elkaar verweven, met grote aandacht voor 'lokale content'. De focus ligt op het bevorderen van kwaliteit en diversiteit binnen een economische context, waarbij het VAF streeft naar zowel marktcorrectie als marktaanvulling. Bij deze inspanningen tracht het VAF een evenwicht te vinden tussen de economische en culturele dimensies, waarbij aandacht wordt besteed aan zowel niches en auteursfilm als publieksfilms met marktpotentieel.
- ▶ Daarnaast krijgt ook de maatschappelijke dimensie aandacht, waarbij duurzaamheid zowel ecologisch als sociaal wordt ingevuld, met aandacht voor inclusiviteit en toegankelijkheid.

Economische motivering: versterken van Vlaamse producenten/producties op een competitieve, globale markt

- ▶ Faciliteren van productie door het stimuleren van internationale investeringen in Vlaamse audiovisuele producties, alsook het verstrekken van risicokapitaal en investeringen in de game-industrie.
- ▶ Screen Flanders, gefinancierd door middelen van VLAIO, fungeert als een economisch fonds dat zich specifiek richt op het aantrekken van internationale investeringen in de Vlaamse audiovisuele sector.
- ▶ Bevorderen van de export van Vlaamse films en mediaproducten naar buitenlandse markten.

Artistiek / inhoudelijk / maatschappelijk

- ▶ Filmmakers, regisseurs, scenaristen, acteurs,... werken samen op artistieke gronden en vanuit artistieke interesses binnen een internationale context.
- ▶ Mogelijk maken van 'lokale content', waarbij lokale media- en game-inhoud de culturele en democratische waarden van de samenleving reflecteert en een identiteitsvormend element is. De opkomst van buitenlandse (betaal)platformen met grote budgetten en een competitieve prijsstelling vormt een uitdaging voor lokale spelers, waardoor er behoefte is aan strategieën om de lokale content te behouden en te promoten (beheersovereenkomst VAF).
- ▶ Films, series, en documentaires fungeren als vensters op de wereld en bieden inzicht in internationale ontwikkelingen via de lens van filmmakers. Voorbeelden zoals *Iraq's Invisible Beauty* en *Silent Stories*

(Hanne Phlypo) illustreren de dynamische en diverse aard van de identiteit van 'lokale content'. Het Vlaamse identiteitsconcept wordt hierbij als gelaagd beschouwd.

- ▶ De taal vormt geen beperking, aangezien meertalige projecten met selecties in verschillende talen (Engels, Frans, Arabisch, Italiaans, enz.) mogelijk zijn binnen de regeling van VAF: de geloofwaardigheid van het project staat voorop (interview VAF).
- ▶ Omgekeerd profiteert het publiek in Vlaanderen en Brussel van een divers internationaal aanbod. Distributeurs en presentatieplekken werken samen om deze diversiteit te waarborgen.
- ▶ Het collectieve aspect blijft van belang in filmbeleving, waarbij gezamenlijk films kijken als gedeelde ervaring wordt gewaardeerd.
- ▶ Filmgeletterdheid en mediawijsheid worden beschouwd als essentiële onderdelen van kritisch burgerschap.
- ▶ Games nemen een centrale plaats in de belevingswereld van veel jongeren. Ondanks debatten over mogelijke negatieve maatschappelijke impact bieden games ook mogelijkheden voor educatieve doeleinden, met name via het onderwijs.

Professionalisering, kennisopbouw, skills

- ▶ Verscheidene belanghebbenden, zowel het VAF als organisaties binnen het veld, werken op het vlak van kennisopbouw samen met internationale tegenhangers, met als doel duurzame innovatie te bevorderen.
- ▶ Het aantrekken en behouden van talent, met name in een wereldwijde 'war on talent', vormt een cruciaal aspect binnen de context van de game-industrie.

Maatschappelijke overwegingen: duurzaamheid, inclusiviteit en gendergelijkheid.

- ▶ Milieubewuste praktijken, inclusiviteit en toegankelijkheid worden door VAF als prioriteit beschouwd. Het VAF engageert zich op internationaal niveau om normen te definiëren voor milieuvriendelijk geproduceerde film- en mediaproducties, deelt expertise en biedt op maat gemaakte begeleiding. Het VAF bevordert inclusief werken door diversiteit in de maatschappij te weerspiegelen en gelijke kansen te waarborgen. Dit omvat verschillende dimensies zoals gender, etnisch-culturele achtergrond, religie, seksuele voorkeur, lichamelijke of mentale beperking, socio-economische klasse, opleiding en leeftijd. De doelstellingen van 'iedereen in beeld brengen' en 'gelijke kansen bieden aan gelijk talent' zijn geïntegreerd in de instrumenten voor film en games. Toegankelijkheid omvat het voorzien van audiodescriptie en ondertitels, respectievelijk voor blinden/slechtzienden en doven/slechthorenden.

10.5. Trends en ontwikkelingen

Technologische ontwikkelingen hebben een grote impact op zowel productie, consumptie van audiovisuele producties, als bedrijfsmatige processen

- ▶ De exponentiële vooruitgang van digitale technologieën, waaronder 5G, AI en VR, heeft aanzienlijke gevolgen voor zowel de productie als de consumptie van audiovisuele producties.
- ▶ De ontwikkeling van game engines, software die wordt gebruikt voor de productie van games, heeft eveneens een aanzienlijke invloed op de audiovisuele en filmproductie. Game engines zijn recentelijk krachtig genoeg

geworden om filmproductie in voldoende hoge resolutie te ondersteunen, waardoor er potentieel ontstaat om het beleid voor games en film dichter bij elkaar te brengen.

- ▶ Virtuele en augmented reality-technologieën worden steeds gangbaarder en bieden nieuwe mogelijkheden voor interactieve en immersive ervaringen. Bovendien wordt er steeds vaker gebruikgemaakt van AI om taken zoals het creëren, cureren en distribueren van content te automatiseren. Dit opent deuren naar nieuwe vormen van publieksbeleving, maar brengt ook vragen met zich mee op het gebied van rechten en eerlijke vergoeding.
- ▶ De opkomst van digitale media en internettechnologie heeft het medialandschap ingrijpend veranderd, waarbij een groter aantal mensen media online consumeert. Dit heeft geleid tot een verschuiving van traditionele media zoals gedrukte media, radio en tv naar digitale media, zoals sociale media, streamingplatforms en dergelijke.
- ▶ De opkomst van streaming video-on-demand, met diverse grote internationale spelers, heeft aanzienlijke invloed gehad op distributie en de levensduur van content.
- ▶ Globalisering wordt vergemakkelijkt door de evolutie van digitale technologieën, de alomtegenwoordigheid van internet en sociale media, en de mogelijkheid om media op verschillende apparaten te consumeren. Hierdoor wordt het eenvoudiger om een mondiaal publiek te bereiken. De Vlaamse 'meerwaardezoeker' heeft toegang tot verschillende kleinere online initiatieven, naast internationale streamingplatforms zoals Mubi en het tweetalige Belgische platform Sooner, voorheen bekend als UniversCiné (VAF, [Landschapsschets-Publiek-2022.pdf \(vaf.be\)](#), augustus 2022).
- ▶ Digitale technologie heeft tevens invloed op processen met betrekking tot internationale mobiliteit, prospectie en netwerkontwikkeling binnen de sector.

Sociaal-cultureel

- ▶ Evoluties in kijkgedrag tonen een algemene voorkeur van jongere doelgroepen voor digitale media, terwijl oudere doelgroepen neigen naar traditionele media zoals gedrukte media, radio en televisie.
- ▶ Veranderingen in het bioscoopmodel, dat al enige tijd onder druk staat, zijn door de COVID-19-pandemie versterkt. Trends zoals een toename van blockbusters en een snellere doorlooptijd zijn daarbij duidelijk naar voren gekomen (VUB 2021, 40).
- ▶ Inclusie binnen de AV-sector is een centraal thema geworden, waarbij wereldwijd de aandacht voor gendergelijkheid sterk is toegenomen. Wereldwijde cijfers illustreren een sterke genderongelijkheid binnen de filmindustrie, wat heeft geleid tot diverse initiatieven die streven naar gendergelijkheid in Europa.
- ▶ Verschillende vormen van internationale mobiliteit en migratie brengen internationaal audiovisueel talent naar Vlaanderen en Brussel. Via diverse samenwerkingsverbanden, zoals creatie, coproductie en presentatie, fungeren zij als knooppunten in transnationale netwerken. Voorbeelden zijn Afrikaanse filmmakers die in Europa werken en middelen mobiliseren om in Afrika te filmen.
- ▶ Er is toenemende aandacht en gevoeligheid voor gelijkwaardige samenwerking en representatie in een mondiale context waarin machtsverhoudingen en productiemiddelen ongelijk verdeeld zijn. Makers met een migratieachtergrond, van kleur of gevestigd buiten Europa, uiten bezorgdheid over stereotype framing en exotisme binnen een Europese context, wat soms ook binnen audiovisuele projecten en samenwerkingsverbanden ter discussie wordt gesteld. Bijvoorbeeld, in het kader van het project PRISM werken filmmakers An van Dienderen, Rosine Mbakam en Eléonore Yameogo samen aan een film waarin verschillen in huidskleur dienen als vertrekpunt om vooroordelen van het medium film te verkennen. (Zie [Prism – An van Dienderen](#)) Dekolonisatie is een onderwerp dat door filmmakers en filmstudenten aan de orde wordt gesteld.

- ▶ Mainstreaming en diversificatie van games: In het afgelopen decennium heeft zich aanzienlijke diversificatie voorgedaan in de inhoud van games. Volgens bronnen is er een groeiende groep gamers die (indie) games met atypische gameplay, visuele stijl of verhaallijn gemakkelijker dan voorheen kunnen ontdekken, waardoor "atypische" games meer dan ooit een levensvatbare kern kunnen vormen voor een bedrijfsstrategie (Bron: *Levelup*).

Ecologisch

- ▶ De zoektocht naar duurzame technologieën in relatie tot audiovisuele productie wint aan belang. Het VAF implementeert zowel stimulerende maatregelen, zoals de ecocalculator en duurzaamheidsgids, als dwingende incentives, waarbij het verplicht is voor majoritair Vlaamse films om de ecocalculator te gebruiken.
- ▶ Ecologische urgenties hebben invloed op de wijze van netwerken, prospectie en internationale mobiliteit in de audiovisuele sector. Mede vanuit ecologische en tijdsoverwegingen vindt netwerkontwikkeling en kennisdeling in toenemende mate plaats in een online omgeving. Een voorbeeld is het MOOOV filmfestival, dat ervoor kiest om geen gasten meer in te vliegen en filmmakers uitnodigt voor digitale/online ontmoetingen met het publiek.
- ▶ Beslissingskaders ondergaan veranderingen, waarbij medewerkers van organisaties een meer selectieve benadering hanteren bij keuzes met betrekking tot internationale mobiliteit. Er is een groeiende belangstelling voor *slow travel*, waarbij inspanningen worden geleverd om te reizen per trein.

Economische ontwikkelingen

- ▶ Vanuit economisch perspectief blijkt uit de doorlichting van het audiovisuele beleid in Vlaanderen (VUB 2021) een aantal belangrijke omgevingsfactoren op de internationale markten voor films en audiovisuele producties:
 - Traditionele AV-diensten, zoals tv en videoverkoop, ondervinden toenemende concurrentie van nieuwe diensten, zowel betalend als advertentiegebaseerd, wat leidt tot een diversificatie van 'release windows'.
 - Op internationaal niveau ontstaat er een strijd om exploitatierechten van series en films.
 - Toenemende concurrentie in de vorm van streaming en coproductieregelingen in verschillende landen leidt tot een explosie aan geproduceerde content, vooral op het gebied van fictieproductie (VUB 2021, 39).
 - Nieuwe betalende mediadiensten (SVOD, streaming video on demand) vormen intense concurrentie voor traditionele, lineaire media. Deze nieuwe spelers zijn internationaal georiënteerd en hebben een aanzienlijke impact op de Vlaamse markt, resulterend in een grotere buitenlandse betrokkenheid bij Vlaamse projecten, zoals coproducties en verkoop aan SVOD-diensten zoals Netflix.
 - De aantrekkelijkheid van een markt om te internationaliseren wordt beïnvloed door het GDP en het beschikbare inkomen.
 - Binnen de filmindustrie domineren een beperkt aantal grootschalige Amerikaanse producenten het landschap (VUB 2021).
 - De beslissingsmacht in de filmwereld concentreert zich steeds sterker op een beperkt aantal locaties, zoals Cannes, waardoor diversiteit in het aanbod een aandachtspunt wordt (focusgroep).

- Lineaire televisie verliest aan belang, waardoor Vlaamse omroepen gedwongen worden te evolueren tot platformen, producenten zich internationaal moeten profileren en dienstenverdelers zich lokaal moeten verankeren om het hoofd te bieden aan buitenlandse spelers.
- ▶ Met betrekking tot de impact hiervan op de economische ontwikkeling van de audiovisuele productie in Vlaanderen noteren we de volgende punten:
 - De stijgende loonkosten hebben een aanzienlijke impact op de productiebudgetten.
 - Verstoringen binnen de waardeketen hebben significante gevolgen voor de Vlaamse markt, resulterend in zowel concurrentie met lokale titels als mogelijkheden voor coproductie en cofinanciering.
 - Als gevolg van bovenstaande ontwikkelingen zijn er meer kansen ontstaan voor niet-Engelstalige producties. Met de opkomst van betalende streamingplatforms en internationale hits, zoals bijvoorbeeld Casa del Papel, staan er wereldwijd meer deuren open voor producenten uit kleinere regio's. "Sinds 2010 is er een aanzienlijke toename van buitenlandse betrokkenheid bij Vlaamse projecten. Dit komt voort uit de groeiende export van Vlaamse reeksen. Meestal betreft het coproductiedeals met Duitse omroepen (ZDF Neo, ZDFe of ARTE), Europese distributeurs (Lagardère en Beta film) of de verkoop aan een SVOD-dienst (meestal Netflix)." (Doorlichting audiovisueel beleid 2021, p. 61)
 - De sterke ontwikkeling van audiovisuele producenten in Vlaanderen vraagt om een breder perspectief dat niet alleen gericht is op producties, maar ook op de ontwikkeling van een internationale bedrijfsstrategie op de langere termijn voor producenten en het potentieel hiervan voor het bredere Vlaamse audiovisuele beleid. (Bron: focusgroep) Voorbeeld: Potemkino, dat via opeenvolgende producties een internationaliseringsstrategie implementeert. Films van internationale topkwaliteit (en knowhow op het gebied van internationale financiering) fungeren als 'visitekaartje', waardoor ze geloofwaardigheid kunnen opbouwen in een internationale context en het potentieel hebben om buitenlandse projecten naar Vlaanderen te halen, evenals een brugfunctie te vervullen voor Vlaams talent naar het buitenland (via internationale coproducties).
- ▶ Met betrekking tot games
 - Er bestaat weinig empirisch materiaal over de financiering van Vlaamse gameproducties. Er is wel een groei zichtbaar in het aantal gamebedrijven in Vlaanderen (volgens *Level Up*, 2). Schaal speelt hierbij een cruciale rol, waarbij de overgrote meerderheid van de omzet wordt gegenereerd door grotere studio's (Doorlichting audiovisueel beleid 2021: 159). De Vlaamse gamesector kenmerkt zich door een versnipperd landschap met voornamelijk kleine en middelgrote studio's. Weliswaar zijn ze actief op internationale markten, wekken interesse in het buitenland en trekken investeringen aan.
 - De groei van de sector verloopt snel. Financiering lijkt minder een probleem te zijn dan wel het aantrekken van de benodigde talenten om projecten te realiseren. Hoge loonkosten, braindrain en marketingkosten vormen uitdagingen voor de gamesector in Vlaanderen, waarbij er concurrentie is met zowel lagelonenlanden als landen die aantrekkelijke fiscale voordelen bieden. Ook een langere traditie in het ontwikkelen van games kan investeringen en talent aantrekken, ook vanuit Vlaanderen.
 - Een significante trend/ontwikkeling in het internationale werken binnen de gamesector is remote werken, gerelateerd aan de wereldwijde war on talent. Bij veel bedrijven is fulltime remote werken een recht geworden van de werknemer. Dit maakt het voor velen haalbaarder om te investeren in een eigen huis/verblijf buiten de grootstad, waar de prijzen lager liggen. Voor Vlaamse bedrijven kan dit een strategie zijn om internationaal talent aan te trekken, terwijl het voor Vlaams gametalent een

mogelijkheid biedt om voor internationale opdrachtgevers te werken. Alumni van HOWEST werken wereldwijd.

- Intellectual property als handelswaar binnen de gamesector wordt beschouwd als zowel een kans als een uitdaging. Door verbindingen te leggen tussen games en audiovisuele productie en muziek, kunnen economische kansen worden gecreëerd, zowel voor de gamesector als voor het bredere audiovisuele en cultuurveld.
- De EU Copyright Directive versterkt een deel van het cultuurveld, maar zou mogelijk wel een negatieve invloed kunnen hebben op de bereidheid van buitenlandse financiers om te investeren in de sector in Vlaanderen.

10.6. Voornaamste noden en drempels

Financieel

- ▶ Financiering van producties en ontwikkelingsgerichte activiteiten in film.
 - Het VAF beschikt over een kleiner budget, zowel voor productie als promotie, in vergelijking met vele andere internationale spelers (bron: VAF). Een verhoogde financiële capaciteit zou resulteren in de mogelijkheid om meer producties te ondersteunen met minder beperkte budgetten. "Met meer middelen kunnen we jaarlijks 8/9 langspeelfilms realiseren; het streven is om dit aantal te verhogen naar 12 en zo kansen te bieden aan alle potentiële filmmakers." (Interview VAF) Er is momenteel onvoldoende ondersteuning voor scenario-ontwikkeling. "Een knelpunt blijft de zwakte van sommige verhalen. Met meer financiële middelen zouden we een jaar kunnen besteden aan ontwikkeling in plaats van 6 maanden, wat niet noodzakelijk resulteert in een groter aantal films, maar wel in een meer doordachte uitwerking ervan." (Interview VAF)
- ▶ Games:
 - Het aantrekken van investeringen, met name grootschalig privaat kapitaal, blijft een uitdaging: "Het blijft cruciaal om investeringen aan te trekken, met name groter privaat kapitaal, maar dit blijft een pijnpunt. Het uitgangspunt is logisch: zonder de nodige financiering kunnen ontwikkelaars hun projecten niet voortzetten. Vaak worden ze gedwongen om opdrachten aan te nemen om de eigenlijke gameprojecten te financieren of moeten ze projecten tijdelijk stopzetten." (Level Up, 6)
 - Er is een dringende behoefte aan competitieve vergoedingen in de war on talent. "Het voorkomen van brain drain is alleen mogelijk als de Vlaamse markt uitdagende projecten kan aanbieden tegen een concurrerende vergoeding." (Doorlichting audiovisueel beleid, 2021)

Visibiliteit en netwerkontwikkeling

- ▶ Er is behoefte aan uitgebreidere ondersteuning voor Flanders Image. VAF geeft aan momenteel onderbezet te zijn voor de vele taken die Flanders Image uitvoert. Vanuit de sector wordt aangegeven dat het bereik van Flanders Image momenteel enkel promotie voor projecten die door het VAF worden gesteund, terwijl er ook andere kwalitatieve Vlaamse producties zijn die ondersteuning nodig hebben op het vlak van zichtbaarheid.
- ▶ Het internationaliseringsplan dat deel uitmaakt van het gamebeleid, richt zich op het bevorderen van de zichtbaarheid van de Vlaamse game-industrie door middel van marketing en internationalisering. Dit omvat ondersteuning voor traditionele marketingkanalen, zoals reclame en weggeefacties, met verhoogde financiële steun van het VAF/Gamefonds. Daarnaast wordt de aanwezigheid van Vlaamse ontwikkelaars op

nationale en internationale beurzen gestimuleerd, met steun van FIT. Het initiatief omvat ook een onderzoek naar digitale en hybride beurzen. Verder wordt de deelname aan competities en festivals aangemoedigd, met budgetten voor publiekswerking en samenwerking tussen VAF, FLEGA en andere organisatoren. Het doel is de Vlaamse gamesector te versterken en internationaal op de kaart te zetten.

Nood aan 'landschapszorg' en een ecosysteembenadering voor film

- ▶ Ook al is er sprake van een geïntegreerd audiovisueel beleid, het instrumentarium van VAF is sterk productiegericht. De internationale dimensie betreft in eerste instantie het stimuleren van (internationale) coproductie, de internationale visibiliteit van de (majoritair of minoritair) Vlaamse producties en de duurzaamheid van die productie. De internationale dimensie van film en filmcultuur gaat ook over de kant van vertoners en publiek, waarbij een (zo divers mogelijk) internationaal aanbod wordt gepresenteerd door festivals en art house cinema's en educatieve organisaties (soms in het kader van internationale samenwerkingsverbanden) inzetten op film- en mediageletterdheid. Belangrijk voor de internationale dimensie is ook de aanwezigheid van filmmakers met een internationale achtergrond in Vlaanderen en Brussel. In toenemende mate zijn onze steden internationale smeltkroezen, wat zich vertaalt in een diversiteit aan samenwerkingsverbanden en globale connecties.
- ▶ We noteren in de focusgroep een nadrukkelijke vraag om de internationale dimensie niet louter te bekijken vanuit het perspectief van productie, maar vanuit een bredere ecosysteembenadering, die oog heeft voor diverse functies in het ecosysteem, een ontwikkelingsgerichte blik op trajecten van filmmakers en -talent, en de rol die een diversiteit aan actoren (gesubsidieerde actoren, als niet-gesubsidieerde producenten) daarbij kunnen spelen op basis van hun opgebouwde expertise, netwerken en geloofwaardigheid. De vraag komt er zowel vanuit de artistiek-culturele-makersgerichte praktijken als vanuit producenten. Een producent zegt in het focusgesprek: "Tien jaar geleden waren er enkel projecten, nu is er een industriële productie, in een sector met een enorme capaciteit."(Bron: focusgesprek).
- ▶ Binnen het gamebeleid is er nadrukkelijk sprake van een ecosysteembenadering.

Expertise, skills, kennis, zakelijke capaciteit

- ▶ Film en audiovisueel
 - Er is een tekort aan specifieke profielen, met name in de Vlaamse animatiesector, waar ervaren arbeidskrachten zoals animatoren, technische coördinatoren en regisseurs schaars zijn. Deze schaarste dwingt Vlaamse studio's om buitenlandse freelancers aan te werven. Opleidingen in de audiovisuele sector leggen de nadruk op creatieve profielen, maar schenken minder aandacht aan technische en ondersteunende profielen.
 - Er bestaat een noodzaak voor professionalisering en zakelijke vaardigheden binnen de sector, aspecten die buiten de opdracht van het VAF en belangenbehartigers vallen. Professionalisering en internationaal ondernemerschap, met name buiten de context van productie-ontwikkeling zijn echter belangrijke aandachtspunten. Volgens feedback uit de focusgroep werken veel producenten te veel vanuit een productiegericht perspectief en te weinig vanuit een lange termijn bedrijfsstrategie, wat 'serieel ondernemerschap' inhoudt. Er is een tekort aan zakelijke leiders in de sector.
 - Kleinere spelers ervaren administratieve lasten bij projectaanvragen voor internationalisering, zoals bij EU-dossiers en internationale promotie.
- ▶ Games

- De gamesector heeft behoefte aan kwalitatieve opleidingen en begeleiding die rekening houden met specifieke behoeften van de Vlaamse gamesector en inspelen op algemene trends binnen de wereldwijde gamesindustrie. Er is specifieke aandacht nodig voor professionalisering, zoals zakelijke coaching en begeleiding, voor starters en afgestudeerde ontwikkelaars. Het behouden van lokaal talent is cruciaal voor de groei van de Vlaamse gamesector, maar er is sprake van een brain drain naar het buitenland. Er is een tekort aan senior profielen, waardoor het opleiden van juniors bemoeilijkt wordt, en er is ook een gebrek aan ervaren docenten in het hoger onderwijs. Zakelijke vaardigheden zijn essentieel om investeerders aan te trekken (Bron: Level up).

Nood aan innovatie

- ▶ Er bestaat een behoefte aan nieuwe benaderingen voor internationale promotie en netwerkontwikkeling, in het licht van de ingrijpende technologische en sociaal-culturele veranderingen (zie boven).
- ▶ Bovendien wordt er gepleit voor een sterkere synergie tussen diverse beleidskaders, waaronder die voor film, games, audiovisueel, en technologie. De bedoeling is om vanuit Vlaanderen voldoende capaciteit te kunnen creëren om kansen te grijpen om te innoveren en internationaal competitief te blijven.

Diversiteit en inclusie en ecologische duurzaamheid als aandachtspunten

- ▶ Er wordt actief gestreefd naar het bevorderen van diversiteit en inclusie om een meer representatieve aanwezigheid in zowel de film- als de gamesector te bewerkstelligen. VAF ambieert een leidende rol te spelen bij de aanpak van deze kwestie in beide sectoren (zie *Level Up* 21-22).
- ▶ In lijn met het VN-initiatief 'Playing for the Planet', dat wordt ondersteund door diverse internationale gamefederaties en prominente spelers in de sector, waaronder SEGA, Unity en Ubisoft, zetten FLEGA en VAF zich in om de sector te voorzien van informatie over methoden om de ecologische impact te meten en te verminderen.

B.11 / Literatuur

11.1. Beknopte situatieschets

De literaire sector in Vlaanderen is uitgebreid en divers. Het omvat een breed scala van activiteiten, van lezen en schrijven tot uitgeven, produceren, verspreiden en consumeren van uiteenlopende vormen van literatuur. Binnen dit literaire ecosysteem zijn zeer verschillende belanghebbenden betrokken, op zowel Vlaams als Brussels niveau. Deze betrokkenen bevorderen, presenteren en coördineren de creatie, spreiding en distributie van literatuur o.a. op scholen, in boekhandels, met literaire organisaties, bibliotheken, socio-culturele centra, leesclubs en vele andere fora en podia. Binnen deze sector worden diverse 'tastbare' literaire producten gecreëerd, zoals volwassenen- en kinderboeken, zowel literaire als niet-literaire werken, strips, scenario's en essays. Bovendien groeit het belang van digitale media, zoals e-books, podcasts en games, in het literaire landschap. Dit complexe literaire ecosysteem omvat zowel publieke, not-for-profit als profit-actoren, variërend van individuele schrijvers en vertalers tot culturele organisaties en internationale ondernemers en uitgeverijen.

De literaire sector is voortdurend in beweging en evolueert onder invloed van technologische, digitale en innovatieve veranderingen, maar ook als reactie op sociale, maatschappelijke, educatieve, demografische, media- en ecologische verschuivingen. Deze veranderingen beïnvloeden zowel de consumptie door lezers, de productie door schrijvers en de distributie door uitgevers en literaire organisaties. Bovendien worden internationale trends vaak snel opgemerkt en geïntegreerd in de sector. Consumenten van de vele literaire producten hoeven niet meer naar een boekhandel, maar kunnen direct online internationaal iets zien of kopen dat ergens op de wereld geproduceerd is. Daarmee wordt het lastiger ook in Vlaanderen zelf aandacht voor specifieke Vlaamse en/of Nederlandstalige producten te genereren.

De literaire sector heeft een sterke internationale dimensie waarbij zowel publieke als private financiële middelen een rol spelen. Literatuur Vlaanderen (LV) is het Vlaamse fonds voor de letteren. In de schoot van LV houdt Flanders Literature zich bezig met internationale promotie en ondersteuning. Literatuur Vlaanderen richt zich op vier hoofdgroepen: auteurs, vertalers, organisaties en uitgeverijen. LV ondersteunt de literaire sector in Vlaanderen met name door middel van subsidies. Daarnaast speelt Literatuur Vlaanderen een cruciale rol bij het samenbrengen van verschillende belanghebbenden in de boekensector, bijvoorbeeld door middel van gebundelde presentaties tijdens internationale beurzen, in het buitenland en soms in België. Internationale samenwerking, bijvoorbeeld in het kader van de Frankfurter Buchmesse of de Leipziger Buchmesse, vindt veelal in nauwe afstemming met het Nederlands Letterenfonds plaats. Internationale literaire uitwisseling vindt plaats in een breder kader. Terwijl LV zich eerder bezighoudt met subsidies, financiële regelingen en internationale promotie in het buitenland, zijn het vooral literaire organisaties, socio-culturele instellingen en bibliotheken in Vlaanderen en Brussel die zorgen voor de introductie en verspreiding van internationale en vertaalde literatuur en auteurs door middel van presentaties, evenementen, lezingen, podcasts en festivals. In toenemende mate zijn dat ook Vlaamse auteurs, producten of publiek die niet per se Nederlandstalig werken.

11.2. Evaluatie kennisbasis

De geraadpleegde bronnen zijn relatief recent, hoewel empirische data voornamelijk betrekking hebben op de jaren 2016, 2017 en 2019, dus vóór de uitbraak van de coronapandemie. Geraadpleegde onderzoeksverslagen richten zich op de bredere literaire sector in al zijn facetten.

- ▶ Cijfermateriaal is beschikbaar in de jaarverslagen en op de website van Literatuur Vlaanderen, met name in de sectie over toegekende steun: <https://www.literatuurvlaanderen.be/toegekende-steun>. Hoewel deze geen strikte onderzoeken zijn, bieden de overzichten veel feitelijke informatie over verstrekte subsidies, inclusief details over wie de steun ontvangt en voor welke activiteiten. De jaarverslagen besteden zelf weinig aandacht aan diepgaande analyses, maar er lijkt potentieel te zijn om dit te doen.
- ▶ In het onderzoeksverslag *Het literaire landschap in Vlaanderen en Nederlandstalig Brussel* (Thoelen, 2019) is gedetailleerde informatie te vinden over het literaire landschap en ecosysteem in Vlaanderen en Brussel. Dit omvat gegevens over aanbieders, gebruik, bezoekers en bezoekersaantallen, maar biedt beperkte bruikbare informatie met betrekking tot internationale activiteiten. De Landschapstekening Kunsten 2019 geeft inzicht in de werking van de letterensector, de verschillende actoren, trends en mogelijke ontwikkelingen vóór de coronaperiode. Er wordt sporadisch kort ingegaan op internationale werking/internationalisering.
- ▶ In tegenstelling tot sommige andere sectoren wordt er een aanzienlijke hoeveelheid data verzameld voor de letteren/literatuur, voornamelijk door het fonds Literatuur Vlaanderen, soms in samenwerking met de Taalunie. Hoewel er enkele resultaten van deze verzamelde data worden getoond in de jaarverslagen, ontbreken uitgebreide, specifieke analyses van deze [\(subsidie\)data](#). Daarnaast beheert het fonds samen met het Nederlandse Letterenfonds verschillende digitale databases, zoals de Database Literaire Vertalingen, die inzicht bieden in het aantal en soorten vertalingen, evenals de landen waar deze vertalingen worden uitgegeven: <https://nlf.my.salesforce-sites.com/vertalingendatabase/zoeken>
- ▶ Het identificeren van wie, wat en/of waar betrokken is bij internationale activiteiten in het literaire veld is een uitdaging, en zelfs bij nauwgezet onderzoek blijft het gebaseerd op onvolledige, secundaire bronnen. Hoewel er overzichten zijn van vertalingen, buitenlandse uitgevers en landen waar vertalingen worden uitgegeven, ontbreekt systematische monitoring of externe evaluatie op inhoudelijk niveau. Gegevens met betrekking tot wie, wat en waar op het gebied van internationale werking actief is, worden niet op een gestructureerde manier verzameld.
- ▶ Literatuur Vlaanderen (LV) beschikt natuurlijk over subsidiegegevens met betrekking tot aanvragers en ontvangers van financiële middelen voor internationale werking. Het is echter belangrijk op te merken dat deze informatie beperkt is en op dit moment slechts in beperkte mate wordt geanalyseerd en/of gepubliceerd. Bovendien hebben deze subsidiegegevens alleen betrekking op aanvragers en bieden ze geen volledig overzicht van alle activiteiten op het gebied van internationale werking binnen het literaire veld.
- ▶ Er zijn ook diverse zelfevaluaties van LV met betrekking tot literaire evenementen, zoals de Frankfurter Buchmesse en Flirt Flamand. Hoewel deze zelfevaluaties inhoudelijk interessant zijn, is de methodologie van evaluatie niet altijd even helder.

11.3. Wie, wat en waar?

1.10.3.1. Wie

- ▶ Literatuur Vlaanderen vervult een centrale rol als belangrijkste speler en bepalende kracht binnen het literaire landschap. Het fungeert zowel als informeel steunpunt, fonds voor financiering, en poortwachter, als een internationale promotor en presentator die het letterenklimaat in Vlaanderen ondersteunt, zowel binnen nationale programma's als in het buitenland, voor zowel auteurs als lezers. De site van Flanders Literature geeft een eerste impressie van wat er internationaal plaats vindt en richt zich op potentieel geïnteresseerde uitgevers of internationale presentatieplekken.
- ▶ Het literaire middenveld omvat verschillende organisaties zoals het Overleg Literaire Organisaties (OLO), Behoud de Begeerte, Creatief Schrijven, deBuren, Passa Porta, PEN Vlaanderen, en Poëziecentrum Gent. Deze zes literaire organisaties opereren deels of grotendeels internationaal en brengen zowel buitenlandse auteurs en makers naar Vlaanderen als Belgische, Waalse, en internationale makers die in Vlaanderen en Brussel actief zijn.
- ▶ Naast literaire organisaties spelen niet-literaire instellingen ook een significante rol in het presenteren en produceren van literaire programma's, auteurs, boeken- en leesprogramma's, zowel in Vlaanderen als daarbuiten. Socio-culturele centra, bibliotheken, cultuurcentra, scholen, festivals, fondsen, kunstinstituten, en ook de Brakke Grond in Amsterdam, De Buren, Ons Erfdeel, en de Taalunie in Den Haag, dragen bij aan literair grensverkeer.
- ▶ Uitgeverijen in binnen- en buitenland zijn cruciaal in dit geheel, bepalend welk werk vertaald en/of gepubliceerd wordt en bij het publiek terechtkomt.
- ▶ Talrijke Vlaamse auteurs, vertalers, en andere literaire makers participeren in buitenlandse residenties, talentontwikkelingstrajecten, en worden uitgenodigd voor optredens op internationale literaire podia, festivals, boekhandels, literatuurhuizen, diplomatieke vertegenwoordigingen en literaire manifestaties in het buitenland. Dit maakt deel uit van een breed scala aan internationale samenwerkingsverbanden, zoals met Cela en EU-samenwerkingen, en betrokkenheid bij boekenbeurzen zoals de Frankfurter Buchmesse en Leipziger Buchmesse.
- ▶ Bovendien vinden steeds meer Vlaamse podcasts, films, games, en andere digitale inhoud een plaats op internetfora en platforms, vaak in samenwerking met Nederlandse partners, festivals, of het Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond als initiator, coproducent, en programmapartner.

.11.3.1. Wat

- ▶ De organisaties die hierboven zijn genoemd, spelen een doorslaggevende rol bij het vormgeven van internationale activiteiten, zowel in Vlaanderen als in het buitenland. De literaire sector is bijzonder divers, waarbij diverse 'producten' - een boek, tijdschrift, podcast, verhaal, gedicht, slam of vertaling - het vehikel van internationalisering kunnen zijn.
- ▶ Literatuur Vlaanderen biedt diverse subsidieprogramma's aan die het internationaal werken voor makers, producties, en vertalingen ondersteunen. De focus verschuift momenteel van producten naar de ondersteuning van auteurs, vertalers, en makers gedurende hun loopbaan. Verschillende organisaties, waaronder literaire festivals, podia, sociaal-culturele instellingen, bibliotheken, presenteren werk en makers zowel in Vlaanderen als in het buitenland, via podia, lezingen, discussies, talentontwikkelingstrajecten en residenties. Literatuur Vlaanderen beheert ook de Engelstalige website Flanders Literature.

- ▶ Succes in het buitenland is een droom voor veel auteurs en draagt bij aan interculturele uitwisseling. Literatuur Vlaanderen benadrukt dat het aanvullend is op wat uitgevers doen en geen taken van uitgevers overneemt. LV speelt een rol waar Vlaamse uitgeverijen wellicht te klein zijn, maar maakt keuzes voor een beperkte, diverse selectie met een culturele en artistieke motivatie.
- ▶ Het instrumentarium van Literatuur Vlaanderen omvat subsidies voor vertalers en vertalingen, ondersteuning voor Vlaamse literatuur in buitenlandse tijdschriften, internationale auteursbezoeken, projectsubsidies voor vertaling van theaterteksten, residenties, gastschrijvers, internationale bezoeken, publisher tours, subsidies voor literair grensverkeer, projectsubsidies voor fragmentvertalingen, vertalershuis, expertisecentrum literair vertalen (ELV), literaire vertaaldagen, vertalersvakschool, en subsidies voor literaire manifestaties.
- ▶ Aan de commerciële zijde van het literaire landschap bevinden zich uitgeverijen die zowel nationaal als internationaal kopen en/of vertalingen faciliteren. Zij bepalen welke werken worden vertaald en/of gepubliceerd en welke bij het publiek terechtkomen, naast boekhandels, digitale platforms en streamingdiensten.
- ▶ Naast de traditionele aspecten van import en export is er in het literaire veld aandacht voor een 'derde weg', waarin meertaligheid en internationale talen een rol spelen, met name in Vlaanderen en Brussel, waar Nederlands, Frans en andere talen samenkomen in een zowel fysiek als mentaal internationale ruimte.

Ontwikkelingsgerichte activiteiten

- ▶ Literatuur Vlaanderen (LV) faciliteert internationale residenties voor zowel inkomende als uitgaande auteurs in diverse genres, evenals voor vertalers, zowel binnen Vlaanderen als in het buitenland.
 - Bij de evaluatie van residenties wordt gekeken naar de mate waarin ze lokaal verankerd zijn en actief bijdragen aan het faciliteren van connecties met het lokale landschap. Residenties kunnen verschillende doelen dienen, zoals gericht zijn op onderzoek, netwerken, zichtbaarheid en connecties, of simpelweg tijd en ruimte bieden voor artistieke inspiratie.
 - LV organiseert bezoekersprogramma's, waaronder publisher tours, waarbij buitenlandse uitgevers worden ondergedompeld in de Vlaamse literaire scene en de kans krijgen om in contact te komen met lokale auteurs. Deze benaderingswijze wordt als effectiever beschouwd dan kortstondige ontmoetingen op beurzen, aangezien het de opbouw van vertrouwen bevordert; een cruciaal element binnen de wereld van uitgevers, evenals voor vertalers, waarbij de vraag centraal staat met wie uitgevers willen samenwerken.
- ▶ LV organiseert speciale bezoekersprogramma's gericht op startende vertalers, met de nadruk op het ambassadeurschap dat vertalers kunnen vervullen. Deze programma's hebben als doel vertalers enthousiast te maken voor werk uit Vlaanderen en hen aan te moedigen het werk in eigen land te promoten. LV erkent de waarde van prijzen voor vertalers als een middel om vertrouwen op te bouwen en benadrukt het belang van het overbrengen van de vonk om anderen actief te betrekken.
- ▶ Daarnaast organiseert LV netwerkbijeenkomsten in zowel Vlaanderen als in het buitenland, gericht op literaire organisaties, auteurs, vertalers en EU-samenwerkingsnetwerken. De organisatie neemt deel aan beurzen en andere presentatieplekken in het buitenland, waaronder de Foire du Livre de Bruxelles, Phares du Nord in Parijs, boekenvakbeurzen in Frankfurt, Londen, Leipzig en Bologna, evenals andere internationale locaties waar uitgevers, auteurs en organisatoren samenkomen, zoals het stripfestival in Angoulême en de Marché de la Poésie in Parijs. Ook is er het initiatief FLIP THROUGH Flanders: Meet Flanders' finest writers at UK festivals & events.
- ▶ In het kader van capaciteitsopbouw organiseert LV het slow writing lab, gericht op zowel professionalisering als creatie, waar Vlaamse en Nederlandse deelnemers aan deelnemen. LV biedt talentontwikkelingsbeurzen

aan voor auteurs, illustratoren of vertalers om een deel van de kosten voor artistieke of professionele verdieping en ontwikkeling te financieren, zowel op inhoudelijk-creatief als zakelijk gebied. Residenties worden aangeboden bij literaire organisaties zoals Passa Porta en bijvoorbeeld het Schrijvershuis in Vlaanderen en/of Amsterdam.

- ▶ Als lid van het European Network for Literary Translation (ENLIT), dat LV mede heeft opgericht in 2016, is de organisatie actief betrokken bij EU-netwerken, waarbij ook veel andere literaire organisaties zich aansluiten. Deze Europese netwerken dienen als platformen voor uitwisseling, kennisdeling, ervaringen en belangenbehartiging van (kleine) talen en meertaligheid, en spelen een rol in advocacy en agendasetting.
- ▶ Op EU-niveau zijn diverse literaire en sociaal-culturele organisaties, waaronder Passa Porta, Poëziecentrum, De Brakke Grond en De Buren, betrokken bij Europese en EU-netwerken en partnerschappen zoals CELA, ENLIT, en andere (aan te vullen).

Creatie en productie van nieuw werk

- ▶ Slow Writing Labs (voor talentontwikkeling).
- ▶ Projectsubsidie voor theatervertalingen, in samenwerking met podiumkunsten.
- ▶ Verblijven voor schrijvers en vertalers in Nederland en andere locaties, specifiek voor Vlaamse auteurs/vertalers, waaronder het Vertalershuis Antwerpen.
- ▶ Residentieprogramma bij Passa Porta: Een residentieverblijf voor auteurs, waar zij zich gedurende een bepaalde periode kunnen afzonderen en geconcentreerd aan een eigen manuscript of schrijfproject kunnen werken.

Presentatie-activiteiten

- ▶ Literaire organisaties verzorgen auteurslezingen in Vlaanderen, zowel via lokale literaire organisaties als op diverse internationale podia voor buitenlandse auteurs en vertalers. Deze facilitering wordt onder meer gerealiseerd door middel van reisbeurzen, alsook door de betrokkenheid bij evenementen zoals de Frankfurter Buchmesse en de Leipziger Buchmesse, met specifieke vermelding van de ondersteuning vanuit het Nederlands Letterenfonds. In het bijzonder wordt het gastlandschap van Nederland en Vlaanderen tijdens de Leipziger Buchmesse in 2024 belicht.
- ▶ Presentatie en samenwerking van Vlaamse auteurs en vertalers in het buitenland, waarbij de focus ligt op festivals, diverse podia en andere relevante evenementen.
- ▶ Bilaterale en Europese samenwerkingen tussen actoren en organisaties, al dan niet gesubsidieerd, met Literatuur Vlaanderen als mogelijk faciliterende entiteit. Voorbeelden hiervan zijn de samenwerking tussen het Poëziecentrum Gent en Poetry International in het kader van de jaarlijkse Vlaams-Nederlandse Poëzieweek, evenals de betrokkenheid in EU-netwerkverbanden zoals met Wintertuin, onder andere.
- ▶ Subsidiereregelingen voor uitgevers met specifieke aandacht voor [Bijzondere literaire publicaties](#), [Doelgroepgerichte publicaties](#), [Literaire tijdschriften](#), [Translation grant](#).

Distributie van producten

- ▶ In de context van de COVID-19-pandemie heeft Literatuur Vlaanderen aanzienlijk geïnvesteerd in digitale media als belangrijk communicatiemiddel. Dit blijft een strategisch aandachtspunt voor de periode 2023-2027.

- ▶ Een cruciaal aspect van online literatuurpromotie is de Engelstalige website van Literatuur Vlaanderen, Flanders Literature. Dit platform is specifiek ontworpen om buitenlandse uitgevers, vertalers en organisatoren kennis te laten maken met literatuur uit Vlaanderen. Bovendien gebruikt Literatuur Vlaanderen haar Instagramprofiel om vertalingen van Vlaamse titels te belichten, die met haar ondersteuning tot stand zijn gekomen. Voor meer informatie: <https://www.flandersliterature.be/>.

Reflectie en onderzoek

- ▶ Diverse literaire organisaties in Vlaanderen vervullen een rol als platformen voor discussie en reflectie met betrekking tot literatuur en meertaligheid. Voorbeeld hiervan is PassaPorta, dat avonden, discussies en festivals organiseert, evenals andere literaire instellingen die vergelijkbare initiatieven ontplooiën.
- ▶ Netwerkbijeenkomsten, zoals die georganiseerd worden in de Brakke Grond of bij deBuren, vormen een essentieel onderdeel van de literaire scene. Specifiek worden Vlaams-Nederlandse netwerkmomenten georganiseerd om de samenwerking tussen Vlaamse en Nederlandse literaire actoren te bevorderen.
- ▶ Subsidiëring ter ondersteuning van literair grensverkeer stimuleert zo de Vlaams-Nederlandse uitwisseling van ideeën en samenwerking.
- ▶ In het jaar 2021 heeft er een samenwerking plaatsgevonden tussen Dutch Performing Arts, Kunstenpunt en Flanders Literature, gericht op de promotie van Nederlandstalige theater teksten voor Duitstalig publiek tijdens het DramatikerInnenfestival in Graz, waarbij de schijnwerpers waren gericht op Vlaanderen en Nederland.

.11.3.2. Waar?

Overwegend vinden de meeste internationale activiteiten plaats in Vlaanderen, Brussel, en naburige landen zoals Nederland, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en soms Ierland. Deze activiteiten worden veelal in samenwerking met lokale partners, diplomatieke vertegenwoordigingen of binnen EU-verband georganiseerd, zoals bijvoorbeeld dit jaar in Guadalajara (Mexico). Buiten de naburige landen vinden er ook incidenteel presentaties of samenwerkingen tussen Literatuur Vlaanderen (LV) en partners op beurzen of festivals plaats. Het monitoren van activiteiten waar individuele auteurs, vertalers of makers zich presenteren, vindt echter niet, stelselmatig, plaats.

- ▶ In Vlaanderen en Brussel benadrukken literaire organisaties het belang en de diversiteit van internationale literaire programma's, waaronder avonden, residenties, schrijfplekken, ontmoetingen, festivals, radio-/podcastprogramma's en online evenementen. Deze programma's betrekken internationale, Vlaamse en Belgische makers op hun podia, met aandacht voor het meertalige publiek in Vlaanderen en Brussel.
- ▶ LV richt zich voornamelijk op internationale activiteiten. Er bestaat een nauwe relatie tussen LV en het Nederlands Letterenfonds, die vaak gezamenlijk vertegenwoordigd zijn op grote beurzen, vooral in het geval van gastlandschappen. Soms gaat LV ook zelf partnerschappen aan met buitenlandse organisaties. De focus ligt hierbij op het Frans, Engels en Duits, waarbij de Engelstalige markt als toegangspoort tot andere talen wordt beschouwd. Uit aanvragen voor travel grants, residenties of vertalingssubsidies blijkt waar vertalingen, vertalers, auteurs of andere makers hun activiteiten ontplooiën.
- ▶ Opmerkelijk is dat de intracommunautaire Belgische, Franstalige markt slechts beperkt wordt bediend. LV kan bijvoorbeeld geen subsidies verstrekken aan een Vlaamse uitgever die een Waalse auteur publiceert. Desondanks worden er sporadisch samenwerkingen opgezet tussen LV en Franstalige partners,

voornamelijk in het kader van publieksbeurzen zoals Flirt Flamand. Hoewel diverse literaire organisaties in Brussel actief zijn op deze meertalige markt, ontbreekt systematische monitoring van activiteiten buiten Vlaanderen of Brussel, waardoor feitelijke gegevens hierover ontbreken.

Nederland

- ▶ De samenwerking tussen Literatuur Vlaanderen (LV) en het Nederlands Letterenfonds met Nederland vertoont een asymmetrie in budgetten, waarbij de financiële omvang in Nederland aanzienlijk groter is. LV benadrukt dat het niet mogelijk is om op dezelfde schaal of financieel gelijkwaardig te opereren. Het streven naar een 50/50-verhouding, zoals in het geval van de Buchmesse in Frankfurt, wordt als ideaal beschouwd. Anders ontstaat er een verhouding van 'grote-kleine-broers', wat vaak uitdagingen met zich meebrengt die moeten worden overwonnen.
- ▶ Het verlangen van Vlaamse auteurs om in Nederland te worden uitgegeven, met als metafoor de 'grachtengordel', wordt erkend door LV. Desondanks heeft LV als prioriteit het versterken van de Vlaamse uitgeverijen. Prioritering wordt ingegeven door het feit dat LV bij haar ondersteuning een groter verschil kan maken voor kleinere uitgeverijen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld voor De Bezige Bij, die over meer capaciteit en personeel beschikt. Er is een pragmatische afspraak waarbij Vlaamse auteurs naar LV gaan en Nederlandse auteurs naar het Nederlands Letterenfonds. Niettemin kunnen er in bepaalde gevallen uitzonderingen worden aangevraagd bij het bestuur.
- ▶ Bovendien wordt er bij instellingen zoals de Brakke Grond in Amsterdam, De Buren in Brussel en Ons Erfdeel speciale aandacht besteed aan Vlaamse en Nederlandse schrijvers, boeken en in toenemende mate aan andere literaire media, zoals podcastfestivals, prijzen en presentaties. Deze initiatieven worden vaak in samenwerking met lokale partners, zoals fondsen of theaters, georganiseerd. Talrijke losse en vaste samenwerkingen tussen Vlaamse en Nederlandse organisaties bestaan eveneens, al dan niet in het kader van literair grensverkeer, zoals bijvoorbeeld Taalunie. Het Poëziecentrum Gent is een voorbeeld van een organisatie die al vele jaren samenwerkt met verschillende Nederlandse organisaties, met name in het kader van de Vlaams-Nederlandse Poëzieweek en het Poëziegeschenk.

Duitsland

- ▶ Er wordt aanzienlijke aandacht besteed aan de Duitstalige lezers- en uitgevermarkt. In Duitsland is er een uitgebreid netwerk van literatuurhuizen, boekhandels, socio-culturele centra en gespecialiseerde (poëzie)festivals en podiumkunstenfestivals met een specifieke focus op literatuur. Dit netwerk strekt zich uit over zowel stedelijke als landelijke gebieden, waar regelmatig internationale literaire werken en auteurs worden gepresenteerd. Vertaalde Nederlandstalige literatuur uit Nederland en Vlaanderen vinden al jaren grote aftrek in Duitsland. Bovendien vinden er (twee)jaarlijkse boekenbeurzen plaats, waarvan Frankfurt en Leipzig, inmiddels internationaal erkend, de meest prominente zijn.

VK/ Ierland/ Brexit

- ▶ Periodiek worden er campagnes georganiseerd in het Verenigd Koninkrijk (en Ierland), doorgaans in samenwerking met het Nederlands Letterenfonds (NLF), zij het soms op individuele basis. De gezamenlijke campagne 'New Dutch Writing' werd grotendeels belemmerd door de beperkingen die de COVID-19-pandemie met zich meebracht, waardoor fysieke evenementen op locatie nauwelijks mogelijk waren. In plaats daarvan heeft Literatuur Vlaanderen voor 2023 een zelfstandige campagne geïnitieerd, in samenwerking met een lokale zakelijke partner, Modern Culture: 'Flip Through Flanders: Meet Flanders' finest writers at UK festivals & events' <https://www.flandersliterature.be/flip-through-flanders>

- ▶ Met de toegenomen hindernissen als gevolg van de Brexit, zowel praktisch als financieel, is de drempel voor activiteiten in het Verenigd Koninkrijk verhoogd. Dit heeft geleid tot een verminderde frequentie van bezoeken aan het VK, waarbij de afstand tussen partijen is toegenomen. Om deze reden heeft LV besloten hierop te focussen. Paradoxaal genoeg constateert LV een grotere bereidheid bij uitgevers om ondanks Brexit meer in te zetten op uitwisseling en vertaling.
- ▶ LV voert ook zelfstandige campagnes uit zonder de betrokkenheid van het Nederlands Letterenfonds. In het verleden was het NLF actief op dit gebied en bracht het ook Vlaamse auteurs naar het VK. Echter, het programma van het NLF op dit vlak is beëindigd. Momenteel werkt LV samen met de personen die eerder betrokken waren bij het faciliteren van 'New Dutch Writing'.

Case: Frankfurter Buchmesse

- ▶ Het engagement tijdens de Frankfurter Buchmesse, in het kader van het gezamenlijke gastlandschap met Nederland, heeft volgens Literatuur Vlaanderen (LV) in de daaropvolgende jaren aanzienlijke gevolgen gehad op het gebied van het aantal vertalingen en daarmee de potentiële publicaties in het buitenland via buitenlandse uitgevers. Na deze periode is de intensiteit van dergelijke activiteiten afgenomen. In het komende jaar staat het gastlandschap gepland tijdens de Leipzig Buchmesse (2024). LV beschouwt deze ervaring als een leermoment, waarbij gerichte inzet op specifieke markten als cruciaal wordt beschouwd voor het behalen van resultaten. Het belang van het samenwerken met de juiste stakeholders en een gerichte aanpak boven een te algemene strategie wordt benadrukt.
- ▶ Desondanks heerst er binnen het veld enige terughoudendheid ten aanzien van deze presentaties. Er zijn twijfels geuit over de beperkte publiekswaarde van deze soms kostbare presentaties. Bovendien worden er vragen gesteld over het effect van vertalingen naar bijvoorbeeld het Tsjechisch, vooral als het aantal verkochte boeken beperkt blijft tot 150 exemplaren. Daarnaast wordt opgemerkt dat de presentaties sterk gericht zijn op het buitenland en op vertalingen vanuit het Nederlands naar andere talen. Met name de (presentatie)organisaties in Vlaanderen pleiten voor meer nadruk op en versterking van het internationale en meertalige literaire, lees-, consumenten- en makersklimaat in Vlaanderen en Brussel.

11.4. Waaronder werken de actoren in deze sector internationaal?

Economische overwegingen, marktvergroting

- ▶ Marktvergroting: De Nederlandstalige boekenmarkt is te klein voor auteurs, uitgevers en andere professionals om te overleven. Wie een carrière wil opbouwen en van zijn werk als auteur wil leven, kijkt over de grenzen. Literatuur Vlaanderen hecht daarom sterk aan de buitenlandse promotie van werk en vertalingen, via beurzen, presentaties en platforms. Een belangrijk aspect is de afzetmarkt buiten het Nederlandstalige gebied, met name podia en beurzen in Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Hierbij draait het vooral om het aantal vertalingen dat door buitenlandse uitgeverijen wordt aangekocht en uitgebracht. Dit argument wordt ook in het veld onderschreven, waar de uiteindelijke publicatie van een vertaling van belang is voor de individuele auteur of vertaler en bijdraagt aan hun prestige in Vlaanderen en daarbuiten.
- ▶ Zichtbaarheid: Als instrument van het Vlaamse beleid is de zichtbaarheid van Vlaanderen, producties en makers in het buitenland van groot belang. Om deze reden werkt Literatuur Vlaanderen onder andere samen met Vlaamse vertegenwoordigers in het buitenland.

Inhoudelijke - culturele of maatschappelijke - overwegingen; artistieke overwegingen

- ▶ Het belang van internationale literaire programma's en producten in eigen land wordt benadrukt door het veld (focusgroep). Het doel is om de wereld naar Vlaanderen en Brussel te brengen, rekening houdend met de meertaligheid van makers en publiek, zowel in de Vlaamse als Europese context en maatschappij. "Het belang van het naar hier brengen van de wereld kan niet worden overschat. De realiteit in Brussel is meertalig; dit moet het vertrekpunt zijn."
- ▶ Het uitnodigen van buitenlandse auteurs en internationale, Vlaamse en/of Belgische makers voor presentatieplekken in Vlaanderen/Brussel ontstaat vanuit de overtuiging dat literatuur essentieel is in de samenleving. Dit gebeurt met de intentie om goede literatuur te delen met zo veel mogelijk mensen, waarbij ook een gedeelde Europese context van belang is. Hierbij spelen vragen als "wie geef je het podium?" en het belang van het publiek een rol. "Voor veel jongeren is de meertalige context een realiteit en ook een zoektocht," aldus de focusgroep.

Persoonlijke ontwikkeling (bv. omwille van de persoonlijke groei, ontwikkeling en ontplooiing)

- ▶ Literatuur Vlaanderen streeft ernaar de persoonlijke en artistieke ontwikkeling van auteurs en andere spelers in de literaire keten te ondersteunen. Hen mogelijkheden bieden om in een internationale context te werken, draagt hiertoe bij, omdat het prikkels en dynamiek met zich meebrengt. Hierbij wil Literatuur meer inzetten op platformen voor internationale ontmoetingen en netwerkmomenten. Bovendien wordt er meer nadruk gelegd op de carrièreontwikkeling van auteurs en vertalers, persoonlijke en artistieke ontwikkeling, en ondersteuning van talenten.

11.5. Trends en ontwikkelingen

Huidige trends die van belang zijn voor Literatuur Vlaanderen, waaronder talentontwikkeling, diversiteit en inclusie (inclusief (de)kolonialisme, meertaligheid, enzovoort), en leesbevordering, vinden grotendeels hun weerslag in verschillende internationale subsidieregelingen.

Economische druk, schaalvergroting en fair practice

- ▶ De prijs van papier is aanzienlijk toegenomen. Het is momenteel een uitdagende periode voor vertalingen, waarbij uitgevers geconfronteerd worden met toenemende risico's, met name als gevolg van stijgende productiekosten.
- ▶ Ook de transportkosten voor zowel boeken als personen zijn gestegen, samen met stijgende energieprijzen, een toenemende kosten van levensonderhoud, inflatie en loonstijgingen. Deze algemene stijging van kosten resulteert in verminderde financiële mogelijkheden om dezelfde activiteiten uit te voeren.
- ▶ In het kader van internationale activiteiten zijn de kosten voor accommodatie en maaltijden aanzienlijk gestegen, wat invloed heeft op bezoekersprogramma's, reisbeurzen en de verplaatsing van auteurs.
- ▶ Er is een grotere nadruk op eerlijke vergoedingen en eerlijke praktijken, ondersteund door onderzoek naar wat als een eerlijke vergoeding wordt beschouwd voor bepaalde soorten activiteiten. Dit heeft geleid tot een bewustwording van de extra kosten voor organisatoren, die positief worden beoordeeld, maar ook financieel moeten worden gedragen.
- ▶ Hoewel grotere concerns groeien, is er ook een toename van onafhankelijke uitgeverijen, evenals de opkomst van nieuwe imprints die zich specifiek richten op vertalingen.

Politieke ontwikkelingen

- ▶ De oorlog in Oekraïne, spanningen met Iran en tal van andere landen, hebben invloed op de activiteiten van Literatuur Vlaanderen (LV) en vragen veelal om een (her)positionering of een tijdelijke stillegging van de officiële contacten, hoewel er vaak al tientallen jaren vormen van samenwerking en/of uitwisseling zijn.

Ecologische duurzaamheid vs. economische impact

- ▶ De vraagstukken rond duurzaamheid, ecologie, fair practice en geopolitieke spanningen hebben ook in de letterensector belangrijke implicaties, zij het mogelijk in mindere mate dan in andere sectoren. Intern wordt er bij LV gediscussieerd over mogelijke wijzigingen in de regelingen, bv. over de keuze tussen trein- en vliegvluchten, en zelfs de vraag of bepaalde bestemmingen, zoals China of de gezamenlijke EU-presentatie in Guadelajara, ecologisch verantwoord zijn.

Technologisch/ Innovaties en digitalisering

Ook het literaire landschap heeft ingrijpende veranderingen ondergaan door technologische innovaties en digitalisering, met de Covid-19-pandemie als versneller. Enkele opvallende trends:

- ▶ Grote invloed van internationale marktspelers: Commerciële internationale boeken- en leesmarkten, vooral via B2C-online boekverkoop (de 'amazonificering'), bepalen in toenemende mate wat er wordt gemaakt, gedistribueerd, verkocht en gelezen. Digitale platforms nemen een aanzienlijk deel van de boekverkoop voor hun rekening, waarbij de oorspronkelijk lokale context mogelijk minder prominent aanwezig lijken te zijn vanuit het perspectief van lezers.
- ▶ Diversificatie van literaire producten: De opkomst van nieuwe 'lees'-producten zoals podcasts en games is voornamelijk internationaal en multilateraal. Deze passen vaak niet binnen het traditionele beleid voor literaire productie en promotie.
- ▶ Multidisciplinair auteurschap: Auteurs zijn steeds vaker multidisciplinair actief en hebben behoefte aan ondersteuning die deze diversiteit weerspiegelt.
- ▶ Precaire leessituatie: De leessituatie in Vlaanderen en elders wordt als precair ervaren, met uitdagingen zoals ontleding. Dit roept vragen op over hoe een buitenlandbeleid van promotie voor een klein taalgebied zich verhoudt tot de veranderende leesgewoonten en ontleding thuis.
- ▶ Meertalig publiek en auteurs: Zowel het publiek als de makers worden steeds vaker meertalig. Een strikt Nederlandstalig taalbeleid sluit mogelijk niet meer aan bij deze realiteit.
- ▶ Daarnaast heeft de digitalisering de productie en presentatie van literaire werken drastisch veranderd. Innovaties hebben niet alleen invloed op vertalingen en traditionele boeken, maar ook op nieuwe dragers zoals podcasts en games. Online retailers hebben een enorme impact op de internationale werking, waarbij het aanbod aanzienlijk is verbreed en gediversifieerd. Echter, de keerzijde is de uitdaging om de creatieve en culturele ontwikkeling uit het eigen taalgebied te tonen en te onderscheiden te midden van het overweldigende internationale aanbod, wat met name voor Vlaanderen en Nederlandstalige schrijvers een grotere uitdaging vormt.

Demografische factoren/sociaal-culturele factoren: diversiteit en inclusie

- ▶ LV, de markt en diverse actoren in het veld besteden momenteel aanzienlijke aandacht aan een evoluerend literair landschap, waarbij niet alleen de diversiteit van makers en hun producten toeneemt, maar ook het

publiek steeds diverser en meertaliger wordt, vooral in Brussel. Dit roept uiteenlopende vragen op met betrekking tot de presentatie van Vlaamse schrijvers/makers, de noodzaak van het Nederlands als brontaal, en welke diversiteit aan internationale schrijvers/makers en producties moet worden gepresenteerd.

- ▶ In commissies bij LV worden diepgaande discussies gevoerd over wie 'het recht' heeft om te schrijven en te spreken, wie vertalingen mag verzorgen en welke methodologieën daarbij moeten worden toegepast. De gevoeligheid en voorzichtigheid met betrekking tot diversiteit en inclusie nemen toe, en dit debat strekt zich uit tot zowel de commissies als het bredere publiek.
- ▶ Dit thema is bijzonder complex voor LV, vooral wanneer men ook de klassiekers heroverweegt, zoals Jef Geeraerts' *Gangreen*, met racistische en seksistische inhoud. LV tracht een standpunt in te nemen te midden van dit maatschappelijke vraagstuk.
- ▶ Internationalisering wordt gezien als synoniem aan meerstemmigheid, waarbij de twee onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.
- ▶ Lezers lijken thema's zoals inclusie belangrijk te vinden, en uitgeverijen lijken sterker in te zetten op deze aspecten, zij het voornamelijk binnen de niches van het literaire boek.
- ▶ De globalisering van de markt brengt ook het risico met zich mee van een monoculturele invloed, vooral vanuit het Angelsaksische perspectief, wat als reducerend wordt ervaren.
- ▶ De centrale vraag die zich voordoet, is hoe het beleid moet omgaan met de focus op het Nederlands/Nederlandse taal in een steeds meertaliger, diverser en digitaal literair landschap in Vlaanderen, Brussel, Europa en de wereld. Er wordt benadrukt dat er behoefte is aan een frisse blik op de openheid en interesse voor makers en producten van verschillende achtergronden.

Veranderingen vanuit de sector zelf

Het type auteur/ maker verandert: naast autonome ook interdisciplinaire 'auteurs'.

- ▶ Er zijn talrijke auteurs actief binnen diverse disciplines en genres zoals theater, lezingen/performances, opiniebijdragen, boeken en schrijverslabs.
- ▶ In de hedendaagse (internationale) marketing krijgt het persoonlijke en specifieke karakter van auteurs steeds meer nadruk. Hierbij rijst de vraag hoeveel uitgesproken persoonlijkheden Vlaanderen telt, waarbij de invloed van sociale media ongetwijfeld een rol speelt.
- ▶ Tegelijkertijd blijft er een groep schrijvers die zich voornamelijk toelegt op de kunst van het schrijven. Het is een uitdaging om deze diversiteit te respecteren en adequaat te vertegenwoordigen. LV probeert tegemoet te komen aan deze uitdaging door het criterium 'literaire persoonlijkheid' te hanteren. De operationalisering hiervan blijkt echter complex, en een bredere integratie in het literaire ecosysteem, rekening houdend met bijvoorbeeld zorgtaken thuis, is van essentieel belang. Er wordt gepleit voor een holistisch perspectief op wat het betekent om auteur te zijn in de hedendaagse samenleving.
- ▶ De focus in ondersteuning door LV verschuift van het eindproduct naar de maker en het proces, met als doel de loopbaanontwikkeling en talentontwikkeling te bevorderen. Deze verschuiving roept echter enige bezorgdheid op in het veld, met name over de beperkte aandacht voor trajecten, context en kadering na talentontwikkeling, en over de positie van mid-career professionals (zorgwekkend: te vroeg op de internationale markt?).

Producten veranderen en worden interdisciplinair

- ▶ Luisterboeken, podcasts en literaire performances spelen een significante rol in het hedendaagse literaire landschap.
- ▶ Ook spoken word-artiesten reizen frequent, hetgeen weerspiegeld wordt binnen de travel grants van LV.

Beroep van vertalers staat onder druk

- ▶ Vertalers vormen de kern van het internationale literaire landschap, maar hun vaardigheden staan niet in verhouding tot hun vergoeding. Ze blijven vaak onzichtbaar, terwijl geautomatiseerde vertaaldiensten zoals Google Translate, Deepl en artificiële intelligentie terrein winnen. Uitgevers streven naar kostenefficiënte boeken, waarbij vertalers worden beschouwd als een meerkost, vaak de restpost op het budget. Zelfs in Vlaanderen, waar minimumcontracten van toepassing zijn, is de vergoeding voor vertalers elders vaak ondermaats, wat de internationalisering van literatuur ondermijnt.
- ▶ LV hecht aanzienlijk belang aan kwalitatieve vertalingen en fair pay. Echter, internationaal gezien beschouwt LV zichzelf als een uitzondering op dit gebied. Tegelijkertijd is LV bezorgd over de beschikbaarheid van voldoende competente vertalers, vooral voor 'kleinere' talen. Het volgen van een vertalersopleiding wordt ontmoedigd door de ontoereikende verloning. Een uitmuntende vertaler en vertaling maken echter het verschil voor het succes van een vertaald boek. Deze zorg over voldoende en bekwame vertalers in de toekomst is ook een agendapunt binnen de EU, zoals blijkt uit de studie [Translator's on the cover](#), waarin de rol van vertalers in het ecosysteem en de druk waarmee ze te maken hebben, wordt belicht.

11.6. Voornaamste noden en drempels

Op het vlak van noden en drempels zijn er uiteenlopende zaken gesignaleerd, met aan de ene kant de noden van het fonds Literatuur Vlaanderen, dat met name in en voor het buitenland actief is, en aan de andere kant het veld/sector dat met name in Vlaanderen /Brussel opereert. Al met al leveren de noden op het vlak van de internationale werking een interessant, uiteenlopend beeld op waar overeenkomsten tussen zijn, maar ook opvallende verschillen -met name vanuit een Vlaams internationaal cultuurbeleidsperspectief.

Financiële noden en drempels

- ▶ Er is een dringende behoefte aan meer ondersteuning voor uitwisseling en internationale samenwerking binnen België tussen de gemeenschappen. Specifiek is er een noodzaak voor financiële ondersteuning voor de vertaling van Vlaamse boeken naar het Frans. De (on)mogelijkheden van de Waalse markt en samenwerking, alsook de potentie van meertaligheid binnen één land en Brussel, worden nog niet adequaat erkend en bijgevolg niet gehonoreerd.
- ▶ Het behoud van de nieuwe generatie vertalers is van belang, maar dit is een complex vraagstuk dat afhankelijk is van verschillende factoren, waaronder onderwijs en opleiding.
- ▶ De samenwerking met Nederlandse partners wordt als onevenwichtig ervaren, vooral tussen beide fondsen.
- ▶ Het huidige subsidie-instrumentarium biedt momenteel onvoldoende ruimte voor niet-boekgebonden activiteiten, dragers en publicaties, zoals podcasts of games, evenals voor meer interdisciplinaire activiteiten zoals theaterteksten.

Nood aan netwerkontwikkeling: toegang en duurzaam perspectief

- ▶ Er is een behoefte aan kansen voor schrijvers en makers in de mid-career fase. Het huidige systeem lijkt zich niet uitsluitend te richten op startende talenten, maar eerder op jonge schrijvers, die vaak snel internationale exposure krijgen zonder volledig rijp te zijn voor dergelijke kansen. Hierdoor zou er een hiaat ontstaan in de ondersteuning voor schrijvers die zich later in hun carrière willen internationaliseren. De realiteit is dat het voor makers van alle leeftijden moeilijk is om enkel met literair werk bezig te zijn.
- ▶ Het veld benadrukt het ontbreken van langdurig perspectief op uitwisseling tussen auteurs, vertalers en de context waarin ze werken. Opportuniteiten zijn al te vaak ad hoc of projectmatig, zonder perspectief op verdere uitdieping of de valorisering van toevalligheden. In Brussel zijn er bijvoorbeeld wekelijks kansen op toevallige ontmoetingen (chance encounters), en er wordt geopperd dat literaire organisaties, zoals Passa Porta, meer kunnen inzetten op het duurzaam verbinden van internationale gasten met auteurs uit eigen land.
- ▶ In het literaire veld (focusgroep) wordt de uitdaging benoemd om internationale vertalingen meer te valoriseren in de lokale contexten van de doeltaal, wat verder gaat dan louter het produceren van de vertaling op zich. Het gaat om het organiseren van betekenisvolle contacten en het versterken van formele en informele relaties tussen auteurs, mogelijk interessante uitwisselingen met de bredere context (bv. universiteiten) en het lokale publiek. Alleszins omvat de meerwaarde van internationaal werken veel verschillende aspecten zoals reizen, indrukken opdoen, ruimte om te werken, vertalingen en het uitwisselen van ideeën met vakgenoten. Festivals spelen een rol in het faciliteren van deze gesprekken, waarbij auteurs zelf ook als publiek fungeren. Het versterken van formele en informele contacten tussen auteurs wordt als verrijkend gezien.

Taalbarrières

- ▶ Niet-Nederlandstalige schrijvers of makers hebben geen mogelijkheid om ondersteuning aan te vragen, wat betekent dat de criteria voor de kwalificatie van een Vlaamse maker onduidelijk zijn. Daarnaast lijken de mogelijkheden voor programma's gericht op een meertalig, niet-Nederlandstalig publiek beperkt of zelfs afwezig te zijn.
- ▶ Volgens het decreet is LV verplicht om Nederlandstalige boeken te ondersteunen. In principe is er geen steun voor auteurs die actief zijn in andere talen, hoewel deze trend zich steeds meer voordoet. Bij het Vlaams Audiovisueel Fonds (VAF) is dit echter wel mogelijk. Literaire organisaties hebben meer vrijheid op dit gebied, zoals bijvoorbeeld het geval is met Sulayman Adonia. In samenwerking met Passa Porta heeft hij een festival georganiseerd rond schrijvers in ballingschap.

Nood aan visibiliteit

- ▶ Het is voor LV van essentieel belang om Vlaanderen internationaal op de kaart te zetten en ondersteuning te bieden aan Vlaamse auteurs, zowel in eigen land als in het buitenland. Het is cruciaal voor auteurs, ongeacht hun spreekwoordelijke gewichtsklasse, om op buitenlandse platformen zichtbaar te zijn, waarbij zowel internationale vertalingen, podiumkansen als persaandacht een rol spelen.
- ▶ Als instrument van het Vlaamse beleid is de zichtbaarheid van Vlaanderen in het buitenland ook van belang. Om die reden werkt Literatuur Vlaanderen samen met Vlaamse vertegenwoordigers in het buitenland. Het heeft geen aanzienlijke belemmering, hoewel de Vlaamse vertegenwoordigers wel een voorkeur hebben voor bekende namen. De huidige beleidsvisie van Vlaanderen heeft niet direct invloed op de keuzes van Literatuur Vlaanderen met betrekking tot het buitenland, omdat auteurs zelf ook de wens hebben om naar het buitenland te gaan.
- ▶ De Brakke Grond en De Buren, grotendeels gefinancierd door Buitenlandse Zaken en Nederlandse fondsen, dragen ook bij aan de zichtbaarheid van Vlaamse schrijvers, makers en hun (vertaalde) werk en producten.

Noden op vlak van kennis, vaardigheden zijn divers

- ▶ Uitwisseling en kennisdeling tussen peers. De ervaring van internationale masterclasses, hoewel die soms toevallig plaatsvindt op residentieplekken, wordt beschouwd als een essentieel aspect dat makers missen. Het organiseren van dergelijke initiatieven valt momenteel op de schouders van de auteurs zelf.
- ▶ Taal vormt een aanzienlijke belemmering voor dit soort gesprekken tussen auteurs, en er is een dringende behoefte aan kennisdeling, met name over internationaal werken. In tegenstelling tot sectoren zoals muziek en muziektheater, waar taal minder een barrière vormt, wordt binnen de literaire sector de complexiteit van taal als een hinderpaal erkend.

Diversiteit en inclusie (incl. (de)kolonialisme, meertaligheid etc.)

- ▶ Er bestaat een behoefte aan het verrijken van het perspectief op internationale activiteiten door de toevoeging van een zogenaamde derde dimensie, die naast import en export ook de nadruk legt op de internationaliteit en meertaligheid van Vlaanderen/Brussel zelf, met specifieke aandacht voor de belangrijke rol van Brussel als meertalige fysieke en mentale ruimte.
- ▶ Zowel het publiek als de makers zijn aanzienlijk veranderd en overwegend meertalig geworden. Dit gegeven is onontkoombaar, maar het bestaande instrumentarium blijkt te beperkt om effectief in te spelen op de behoeften van niet-Nederlandstalige makers en publiek, met uitzondering van beperkte impulsen op het gebied van talentontwikkeling of het Slow Writing Lab. Er bestaat een dringende noodzaak om beter in te spelen op de meertaligheid van zowel het publiek als de makers, zoals hieronder uiteengezet.
- ▶ Het huidige internationale beleid is voornamelijk exportgericht en houdt nog onvoldoende rekening met de hybride en meertalige aard van de sector, met name in Vlaanderen en Brussel. Daarnaast constateert het veld dat de mate waarin de literaire en/of lees(bevorderings)behoefte in Vlaanderen serieus worden genomen sterk contrasteert met de exportgerichte houding.

Nood aan onderzoek en steunpunt

- ▶ Er is weinig gedetailleerde analyse van bestaand materiaal, en er vindt slechts beperkte systematische mapping, analyse en vertaling daarvan naar praktijk en beleid plaats. Er wordt (ook door Literatuur Vlaanderen) herhaaldelijk verwezen naar het gebrek aan een bovenbouworganisatie die belast zou moeten zijn met onderzoek, kennisopbouw, praktijkontwikkeling en professionalisering. Het ontbreken van steunpunt is terugkerend thema (los van de invulling van de rol en opdracht van steunpunt).

B.12 / Cultureel Erfgoed

12.1. Beknopte situatieschets

Het Vlaamse cultureel erfgoed is in beleidstermen een uitermate verscheiden en gevarieerde verzameling van grote deelsectoren en subdisciplines met talrijke en uiteenlopende actoren, actief op verschillende niveaus, variërend van buurt en lokaal tot internationaal en transnationaal. In deze context zijn de meest zichtbare spelers in de cultureel-erfgoedsector zogenaamde collectiebeherende organisaties, zoals musea, culturele archiefinstellingen en erfgoedbibliotheken en immaterieel erfgoed. Het onroerend erfgoed valt buiten de scope van het cultuurbeleid en deze veldtekening. De verschillende deelsectoren hebben veel gemeen maar ervaren ook elk hun unieke, internationale dynamieken; zo zijn de uitdagingen en het (internationale) netwerk van kunstmusea bijvoorbeeld wezenlijk verschillend van die van archieven.

De sector draagt de verantwoordelijkheid voor de zorg van cultureel erfgoedcollecties en de toegankelijkheid ervan voor zowel het brede publiek als specifieke doelgroepen. Bovendien zijn er kleinere of aanverwante organisaties die erfgoedwerking niet als kerntaak hebben, maar wel kostbaar erfgoed beheren zoals kerkbesturen, stadsarchieven, openbare bibliotheken, bedrijven, verenigingen, kunstorganisaties, onderwijsinstellingen enzovoorts. Daarnaast zijn er tal van private en commerciële actoren actief, zoals restaurateurs, tentoonstellingsbouwers, veilinghuizen, particuliere verzamelaars en antiquairs.

Het veld omvat dienstverlenende organisaties die individuen en andere collectiebeheerders assisteren en begeleiden bij het beheer en de omgang met hun cultureel erfgoed. Op Vlaams niveau is FARO het steunpunt voor het cultureel erfgoed en erfgoedwerkers. FARO is een bovenbouworganisatie waar kennisdeling, contacten, netwerken, opleidingen en uitwisseling van expertise centraal staat. FARO is ook actief op internationaal niveau, met een medewerker die verantwoordelijk is voor internationale en federale contacten, kennisdeling en programma's. FARO heeft verschillende specialisaties, waaronder diversiteit en meerstemmigheid, die ook in een internationale context kunnen worden toegepast.

Daarnaast zijn er nog andere deelsector koepelorganisaties internationaal relevant zoals de Werkplaats immaterieel erfgoed (WIE). WIE bestaat nog niet zo lang, maar heeft al veel werk verzet en legt sterk de nadruk op kennisdeling met betrekking tot immaterieel erfgoed op alle niveaus; van buurt tot Vlaams, van landelijk gebied tot internationaal. Veel erfgoedinstellingen en zeker de musea zijn in een lokale of regionale structuur ingebed en internationaal actief. Een aantal instellingen worden rechtstreeks beheerd door de Vlaamse overheid, zoals bepaalde musea, waaronder Mu.ZEE, het Kasteel van Gaasbeek, het Roger Raveelmuseum, KMSKA en M HKA. Bovendien worden KMSKA en M HKA, vanwege hun internationale reikwijdte en omvang, beschouwd als cultureel-erfgoedinstellingen.

De meeste organisaties worden overigens slechts in beperkte mate direct financieel ondersteund door de Vlaamse overheid; het grootste deel van de begroting is afkomstig uit lokale bronnen. Het valt daarnaast op dat cultureel erfgoed van nature al een sterke internationale component heeft; diverse subsectoren als musea en immaterieel erfgoed hebben een sterke en soms verplichte binding met transnationale organisaties zoals UNESCO (met inbegrip van de 2003 UNESCO-Conventie), NEMO, ICOM en/of de Europese Unie.

Het beleid en de aandacht voor cultureel erfgoed zijn in de afgelopen twintig jaar aanzienlijk toegenomen. Dit heeft mede geleid tot actieve betrokkenheid van erfgoedactoren bij de vormgeving van het gevarieerde cultureel-erfgoedlandschap en –beleid. Een goed voorbeeld hiervan is de manier waarop immaterieel erfgoed-expertise en betrokkenheid in het afgelopen decennium aanzienlijk is gegroeid zowel in Vlaanderen als internationaal, door een netwerk van zeer actieve (lokale) organisaties en betrokkenen, de actieve ondersteuning door WIE en de samenwerking met het beleid. Vlaanderen speelt ook een belangrijke rol op internationale fora met betrekking tot dit onderwerp. Bovendien hecht de huidige minister voor cultuur veel belang aan de erfgoedsector en ondersteunt de internationale werking, bijvoorbeeld via actieve deelname aan UNESCO-overleggen en andere internationale netwerken.

Dit complexe landschap van uiteenlopende erfgoed-disciplines, actoren en niveaus maakt het niet eenvoudig om algemene uitspraken te doen over de internationale werking van de erfgoedsector. Wel zijn recentelijk twee beleidsvisies met aandacht voor de internationale werking gepubliceerd, zowel voor het cultureel erfgoed in het algemeen als voor het immaterieel erfgoed in het bijzonder. Daarmee is er ook actueel materiaal beschikbaar over algemene (beleids)ideeën en noden met betrekking tot de internationale werking in het erfgoed. De beleidsvisie voor immaterieel erfgoed is samen met WIE ontwikkeld. Naar deze twee visies wordt nadrukkelijk verwezen als aanvulling op deze sectorale samenvatting.

12.2. Evaluatie kennisbasis

Er zijn de laatste tijd tal van publicaties verschenen over cultureel erfgoed. Deze publicaties omvatten analyses, adviezen en visies die zijn ontwikkeld in samenwerking met het Vlaamse beleid. Er is een rapport over immaterieel erfgoed opgesteld in samenwerking met de Werkplaats Immaterieel Erfgoed. Daarnaast heeft FARO, de overkoepelende organisatie voor cultureel erfgoed, diverse publicaties uitgebracht die zich richten op internationale trends en de impact van de coronapandemie. Ook zijn er verschillende internationale publicaties beschikbaar, waaronder die van de EU, Eurocities, Unesco en NEMO, die verschillende thema's met betrekking tot cultureel erfgoed behandelen, zoals duurzaamheid, klimaatverandering en de impact van de coronacrisis.

Musea

- ▶ Een sterke focus op een strategische rol en ontwikkeling van musea, wordt uiteengezet in de eerste visienota van het Overleg Vlaamse Musea uit 2016, opgesteld door FARO: "[Volop inzetten op musea](#)".

FARO

- ▶ Een onderzoeksrapport met als titel "Verkenning van internationale tendensen die van belang zijn voor de cultureel-erfgoedwerking: roerend erfgoed" uit 2020, uitgebracht door FARO, werpt licht op de huidige internationale ontwikkelingen binnen het vakgebied van professionele erfgoedwerkers.
- ▶ In 2021 voerde FARO een verkennende studie uit over de impact van de COVID-19-pandemie op de Vlaamse cultureel-erfgoedsector.
- ▶ Een recente nodenbevraging van FARO onderzocht de behoeften en verwachtingen van Vlaamse cultureel-erfgoedorganisaties en hun medewerkers. Het resultaat hiervan is te vinden in het onderzoeksrapport uit 2021.

- ▶ Het document "[De blik vooruit: Actuele trends en thema's voor beleidsplanningstrajecten](#)", gepubliceerd door FARO in 2022, werpt licht op de huidige trends en thema's die van belang zijn voor toekomstige beleidsplanning.
- ▶ Ten slotte heeft FARO een meerjarenbeleidsplan voor de periode 2023-2027 opgesteld.

Vlaams Beleid

- ▶ Het Vlaams beleid op het gebied van cultureel erfgoed wordt ondersteund door [beleidsadvies en sectoranalyses](#), die zijn opgesteld door de Adviescommissie Cultureel Erfgoed, voorzitters en ondervoorzitters van beoordelingscommissies (update dec 2020).
- ▶ [Een strategische visienota voor cultureel erfgoed in 2021](#) biedt richtlijnen en inzichten voor het beleid ([samenvatting van de strategische visienota voor cultureel erfgoed in 2021](#)).
- ▶ Daarnaast is er een [omgevingsanalyse \(bijlage bij de Strategische Visienota\)](#) die geactualiseerd is.
- ▶ Een [veldtekening](#), ook geactualiseerd, geeft een overzicht van de situatie in het cultureel-erfgoedveld.
- ▶ Het duurzaam beheren en verdiepen van immaterieel erfgoed is een aandachtspunt, beschreven in het document [Het borgen van immaterieel erfgoed Vlaanderen](#), opgesteld door DCJM in samenwerking met de Werkplaats immaterieel erfgoed. Parallel daarmee liep in 2021 ook het traject van de meerjarige rapportage voor Unesco over de uitvoering van de Conventie 2003 in Vlaanderen. In 2022 werd de beleidsvisie geactualiseerd.

Internationaal (beperkte selectie)

- ▶ Het Network of European Museum Organisations publiceerde het rapport [Museums in the climate crisis: Survey results and recommendations for the sustainable transition of Europe](#) in 2022.
- ▶ Een Eurocities-rapport (te vinden op www.culturalheritageinaction.eu) benadrukt de uitdagingen waarmee steden en regio's wereldwijd worden geconfronteerd, zoals klimaatverandering, sociale inclusie, economische concurrentie en wereldwijde megatrends zoals snelle verstedelijking, digitalisering en individualisering. Deze trends uiteten zich in problemen als werkloosheid, sociale ontheemding, bevolkingskrimp, marginalisatie en verlies van culturele identiteit op lokaal niveau.

Het is opvallend dat er relatief veel informatie beschikbaar is voor deze grote en verscheiden sector, die vaak zijdelings verwijst naar internationale aspecten. Wat betreft het Vlaamse beleid, er zijn waardevolle rapporten en adviezen beschikbaar, vooral met het oog op de *gewenste* internationale betrokkenheid van de sector. Er lijkt geen expliciet feitenonderzoek te zijn gedaan naar de internationalisering en internationale werking van deze complexe sector met vele verschillende actoren. Er is geen systematische monitoring van (internationale) activiteiten en projecten en de beschikbare informatie over de sector is voornamelijk gebaseerd op best practices en anekdotes.

Hoewel FARO een database heeft gestart met internationale projecten, lijkt deze weinig te worden bijgewerkt en is het grotendeels gebaseerd op vrijwillige en automatische registratie (bij projectsubsidies) zonder nadere analyse. In het Meerjarenbeleidsplan 2023-2027 van FARO staat evenwel dat ze van plan zijn om meer te doen op het gebied van het in kaart brengen van internationale actoren en netwerken en het versterken van internationale communicatie voor de sector.

De huidige situatie met betrekking tot de internationalisering van het Vlaamse erfgoed blijft feitelijk gesproken vaag. Tot nu toe zijn vooral praktijkvoorbeelden gevonden om te illustreren wie wat doet, maar er ontbreekt een

alomvattend overzicht van wat er de afgelopen jaren aan internationale activiteiten is ontwikkeld en wat bereikt is, wie hierbij betrokken was, waarom dit gebeurde en met welk doel. Er lijkt geen specifieke opdracht te zijn gegeven aan FARO of andere organisaties om deze informatie bij te houden. Zo is er ook geen overzicht van bijvoorbeeld de internationale tentoonstellingen waarbij Vlaamse musea of collecties betrokken zijn. In de beleidsvisie voor immaterieel erfgoed constateert de minister: “Bij de rapportage in 2021 bleken nog niet veel data over immaterieel erfgoed voorhanden te zijn. Als we bij de volgende Unesco-rapportage in 2027 over meer data willen beschikken en de implementatie van de beleidsvisie willen opvolgen, moeten we de komende jaren inzetten op dataverzameling en monitoring.”

Overigens erkennen beleids- en sectororganisaties dat monitoring en het verstrekken van informatie relevant en noodzakelijk is. De Beleidscommissie van 2020 benadrukte dat Vlaamse cultureel-erfgoedorganisaties grote behoefte hebben aan informatie en gegevens om zich zowel nationaal als internationaal te kunnen positioneren binnen het cultureel-erfgoedveld: “Helaas zijn er maar weinig gegevens beschikbaar, hetgeen benchmarking in de praktijk bemoeilijkt. Dit is ook noodzakelijk om te garanderen dat er voldoende openheid is voor verschillende types werkingen: immaterieel erfgoed is geen roerend erfgoed, collectiebeheer is geen dienstverlening en een archief is geen museum of erfgoedbibliotheek. Het is belangrijk dat daarbij voor alle deelsectoren rekening gehouden wordt met internationale evoluties en tendensen.”

12.3. Wie, wat en waar?

.12.3.1. Wie?

Binnen de context van Vlaanderen vallen cultureel erfgoed en onroerend erfgoed onder verschillende beleidsdomeinen die worden beheerd door verschillende ministers. Onroerend erfgoed is gewestmaterie, terwijl cultureel erfgoed onder de gemeenschapsmaterie valt. DCJM is het verantwoordelijke departement voor cultureel erfgoed.

Op basis van de beperkt beschikbare gegevens valt op dat het zeer uiteenlopende organisaties en actoren zijn die internationaal actief zijn: musea, archieven, bibliotheken, geschiedeniscentra, immaterieel erfgoed; WIE en FARO spelen een actieve rol in internationale activiteiten en ondersteuning in de sector. Daarnaast zijn onder meer diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland, Toerisme Vlaanderen en FIT in contact met Vlaamse erfgoedinstellingen.

Daarnaast zijn er op lokaal en regionaal niveau tal van organisaties actief in internationale contexten, van gemeenten tot sociaal-culturele centra, van verenigingen tot agrarische centra, en jeugdclubs tot molenstichtingen, in Vlaanderen en Brussel én in het buitenland en in transnationaal verband, zoals de EU LEADER-projecten en Interreg-projecten of op het niveau van Eurocities.

Ter illustratie een willekeurige greep uit de recente projectsubsidies van DCJM: Erfgoedcel Gent, Musea Brugge, Design Museum Gent, Stad aan de Stroom, Instituut voor Sociale Geschiedenis, Rubenshuis, Jenevermuseum. Enkele internationale relance-project-aanvragers: Visit Kalmthout (focus op internationale bezoekers), Koninklijke Bibliotheek van België, Brouwerij L. Huyghe, MU.ZEE.

Een aantal organisaties is direct of indirect gelieerd aan de Vlaamse overheid, maar de meeste worden slechts voor een heel klein deel door de Vlaamse overheid financieel ondersteund; veelal bestaat het grootste deel van de begroting uit lokale middelen.

.12.3.2. Wat?

Op basis van een eigen korte analyse van de toekenningen van projectsubsidies voor internationale activiteiten door DCJM gedurende de periode 2018-2023 blijkt dat de toegekende subsidies vooral gericht zijn op internationale kennisuitwisseling, gezamenlijke ontwikkeling van expertise of het delen van informatie en kennis, bijvoorbeeld op het gebied van archivering.

- ▶ De voornaamste uitgangsbasis voor het internationale werk in de erfgoedsector zijn, naast mobiliteit van collecties en samenwerkingsverbanden bij (internationale) tentoonstellingen, onmiskenbaar de netwerken en de uitwisseling van kennis en expertise, zowel binnen Vlaanderen als in het buitenland. Daarnaast is het opvallend dat het cultureel erfgoed vanuit de basis al een zeer sterke internationale component kent; de verschillende en uiteenlopende deelsectoren kennen een sterke (verplichtende) binding met transnationale fora als UNESCO (o.m. 2003 Unesco-Conventie), NEMO, ICOM en/of de EU. Het erfgoed-ecosysteem in Vlaanderen, bestaande uit lokale, regionale en internationale actoren en activiteiten, speelt een cruciale rol in de internationale impact, hoewel dit nog niet altijd op lokaal of Vlaams niveau wordt erkend.

Gericht op ontwikkeling

- ▶ Internationale uitwisselingen en netwerkevenementen vormen een belangrijk deel van de internationale werking van het cultureel erfgoed, waarbij kennis, ervaring en specifieke collectie-expertise wordt gedeeld. Dit betreft zowel specifieke (eigen/gezamenlijke collecties of archieven) als belangrijke hedendaagse thema's zoals digitalisering, diversiteit, kolonialisme en duurzaamheid, die ook worden gepubliceerd en gepresenteerd tijdens congressen en vergaderingen.
- ▶ Het delen van informatie en kennis, evenals expertise-uitwisseling tussen internationale instellingen, behoort tot de frequente praktijken.

Betrokkenheid op internationale fora

- ▶ De Vlaamse overheid heeft de afgelopen jaren aanzienlijk geïnvesteerd in de relatie met Unesco/ICOM, inclusief deelname aan commissies en andere transnationale gremia. Deze internationale instanties spelen een belangrijke rol bij het vormgeven van erfgoedregelgeving. Het is belangrijk om de leidende rol die Vlaanderen op sommige gebieden speelt, zoals het nadenken over en implementeren van werkwijzen met betrekking tot immaterieel erfgoed in overeenstemming met de UNESCO-Conventie van 2003, sterker te benadrukken.
- ▶ Vanuit het veld wordt benadrukt dat internationale netwerken gevestigd in België/ Vlaanderen van essentieel belang zijn en bijdragen aan de 'waarde' en aantrekkingskracht van het Vlaamse erfgoed op internationaal niveau. Het aantrekken van belangrijke internationale congressen naar Vlaanderen of het faciliteren van de vestiging van internationale netwerken in Brussel/Vlaanderen is daarom aantrekkelijk voor het erfgoedklimaat en het internationale prestige in Vlaanderen.

Mobiliteit van collecties

- ▶ Het uitlenen van objecten, coproductie van tentoonstellingen en de gezamenlijke ontwikkeling van internationale projecten vormen een wezenlijk onderdeel van de internationale activiteiten. Hoeveel activiteiten er op dit vlak zijn, is niet bekend. Hoewel er tal van voorbeelden zijn in projectlijsten van DCJM,

aanvragen voor projectsubsidies en rapportages over werkmiddelen, wordt dit aspect niet systematisch gemonitord, geregistreerd of geanalyseerd.

Enkele voorbeelden

- ▶ Het MAS werkt aan een bilateraal project dat tot doel heeft een model te ontwikkelen voor een diepgaandere reconstructie van de herkomstgeschiedenis van de Congolese MAS-collectie door middel van inclusieve netwerken tussen Belgische en Congolese onderzoekers. Dit vergroot de kennis over de koloniale context waarin de culturele objecten zijn verworven.
- ▶ Cinema Rural, een initiatief van CAG in samenwerking met nationale en internationale partners, heeft als doel bewegend beeldmateriaal met betrekking tot landbouw en landelijk leven in België in kaart te brengen, te beschrijven, te behouden en onderzoek op nationaal en internationaal niveau te faciliteren.
- ▶ CAG en het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN) bundelen hun krachten om immaterieel erfgoed van water en land als hefboom voor ecologische duurzaamheid te inventariseren, onderzoeken en stimuleren. Hierbij staat samenwerking en uitwisseling tussen erfgoedgemeenschappen, beheerders en experts centraal.
- ▶ Kleureyck: Van Eycks Kleuren in Design is een tentoonstelling die vernieuwend en divers kleurgebruik verkent en heden en verleden met elkaar verbindt. Deze tentoonstelling is een coproductie met verschillende internationale designinstellingen en maakt deel uit van het cultureel-toeristische themajaar OMG! Van Eyck was here in het kader van World Design Capital 2020.
- ▶ Het Jenevermuseum verzamelt, registreert en ontsluit Nederlandstalige (Vlaamse en Nederlandse) jenevergedichten. Deze gedichten worden samengebracht in een goed gestructureerde, visueel aantrekkelijke bloemlezing en tentoonstelling op verschillende locaties in Vlaanderen en Nederland, in samenwerking met diverse partners, en ondersteund door een reeks publieksactiviteiten die op de expositie en bloemlezing zijn afgestemd.

.12.3.3.Waar?

Uit de deskresearch, het scannen van erfgoed-websites, de eerste analyses van recente projectsubsidie-overzichten en de verschillende gesprekken die in het kader van dit onderzoek gevoerd zijn (o.m. met FARO en focusgroep), komt een beeld naar voren dat met organisaties en actoren uit de gehele wereld kennis wordt uitgewisseld of waarmee wordt samengewerkt. Vooral Vlaams erfgoed zoals Oude (Vlaamse) Meesters, (deel)collecties van musea voor oude en moderne kunst, reizen naar het buitenlandse musea om daar onderdeel te zijn van een tentoonstelling; die soms daarvoor of daarna ook in Vlaanderen te zien is. En ook Vlaamse erfgoedexperts zijn elders in de wereld voor hun kennis gevraagd; de uitwisseling van deze expertisen vindt evenwel ook steeds vaker online plaats. Toch lijkt het erop dat de meeste fysieke internationale activiteiten vooral in de nabijheid plaatsvinden. Zoals hierboven al werd opgemerkt is dat slechts een indruk, want feitenmateriaal is beperkt en een regelmatige monitoring ontbreekt, en moeten we ons noodgedwongen op deze indrukken baseren.

- ▶ De internationale inspanningen in de erfgoedsector zijn geconcentreerd in Vlaanderen en Brussel. Dit is grotendeels terug te voeren op het grote aandeel aan kennisuitwisseling en expertiseontwikkeling ter plaatse in de internationale werking, waarbij internationale experts vaak digitaal contact onderhouden in plaats van fysiek naar Vlaanderen te reizen. Zie hiervoor de informatie op de sites van FARO en WIE, bijvoorbeeld.

- ▶ Bovendien lijkt er een sterke neiging tot samenwerking en uitwisseling met name met Nederlandse partners. Volgens FARO en andere gesprekspartners is samenwerken met Nederland gemakkelijker, niet alleen vanwege de gedeelde (werk)taal en het gedeelde materiële en immateriële erfgoed, maar ook vanwege de aanwezigheid van vergelijkbare (koepel)organisaties en ondersteuningsstructuren. Daarnaast is er ook veel samenwerking in het kader van UNESCO-initiatieven, ICOM en grensoverschrijdende EU-programma's (dus met Nederlandse, Luxemburgse, Franse en/of Duitse partners).
- ▶ Samenwerking met andere gemeenschappen en gewesten binnen België lijkt beperkt te blijven. Sommige organisaties hebben positieve ervaringen met mogelijkheden die het Departement CJM biedt in het kader van het cultureel verdrag met de Franse gemeenschap. Echter, deze mogelijkheden zijn binnen de sector niet algemeen bekend. Er is recentelijk ook een oproep gedaan voor vergelijkbare samenwerkingsprojecten tussen organisaties uit de Vlaamse en Duitstalige gemeenschap.
- ▶ Online. Opvallend is dat tijdens de coronapandemie steeds vaker en intensiever met binnen- en buitenlandse erfgoedactoren online/ digitaal is uitgewisseld, genetwerkt, deelgenomen aan congressen en in een enkel geval gepresenteerd. Deze praktijk is weliswaar niet met dezelfde intensiteit voortgezet, maar is wel een meer alledaagse praktijk geworden. Daarmee is de internationale werking van het erfgoed en de uiteenlopende actoren ook in de online-wereld gevestigd.

12.4. Waarom werken de actoren in deze sector internationaal?

In de [Museumvisie van 2016](#) wordt een heldere reden voor internationale betrokkenheid expliciet uiteengezet. Zo wordt gesteld: "Onze regio is klein maar de collecties en expertises zijn van een bijzonder hoog niveau: samenwerking binnen België en op internationaal vlak is essentieel. Voor de verdere ontwikkeling is het van groot belang om voortdurend voeling te houden met wat er gebeurt en beweegt in de rest van het land en in het buitenland. Internationalisering is nodig om de eigen standaard en kwaliteitseisen zo hoog mogelijk te houden, om ons te blijven meten aan wat er elders gebeurt en onszelf te blijven uitdagen om boeiende collecties en presentaties uit te bouwen. Kortom, internationalisering betekent meer dan louter het bereiken van een internationaal publiek. Het gaat evenzeer om het denken van de museale instelling in een internationaal kader, met andere woorden het overstijgen van Vlaanderen als referentiekader." (p. 32) Gesprekken met de sector bevestigen dit als een belangrijke drijfveer voor internationaal werken, zeker wat betreft de musea maar ook voor de andere erfgoeddisciplines gaat dit op.

In de Strategische Visie van de minister wordt gesteld: "Internationale (samen)werking en uitwisseling werkt (...) voor alle organisaties versterkend en inspirerend, zowel op kortere afstand (bijvoorbeeld in de grensregio) als binnen Europa of over continenten heen." (p. 43) Er wordt ook gewezen op het belang van buitenlandse bezoekers.

Kortom, op maatschappelijk en vaardighedenniveau gaat het om:

- ▶ Leren, kennis delen en expertise uitwisselen om relevant te blijven.
- ▶ Groeien en inspireren, zowel in de rol van erfgoedorganisatie voor basisfuncties, als door contact en uitwisseling (waarbij internationale verschillen verrijkend werken).
- ▶ Internationaal contact om de sterke punten en specifieke aspecten van het Vlaamse erfgoed in een internationale context duidelijk te maken en eventueel te versterken.
- ▶ Vanuit economisch oogpunt wordt internationalisering met name benadrukt door de minister en Toerisme Vlaanderen, vooral met het oog op buitenlandse bezoekers. Op stedelijk niveau speelt dit zeker een rol, evenals voor tal van individuele erfgoedorganisaties met een publieksfunctie.

12.5. Trends en ontwikkelingen

Voor een sector zo breed en gevarieerd als cultureel erfgoed zijn er tal van trends en ontwikkelingen die van invloed zijn op de internationale activiteiten, zowel direct als indirect, en dit op verschillende niveaus. Faro deed een “Verkenning van de internationale tendensen die van belang zijn voor de cultureel-erfgoedwerking” in 2020 en signaleerde daarbij meer specifieke erfgoedtrends die op internationaal vlak opgeld doen onder erfgoedactoren en daarmee ook voor Vlaamse erfgoedactoren van belang zijn. We noemen ze hier kort:

- ▶ Tendens 1 - Naar een ethisch verantwoorde erfgoedpraktijk
- ▶ Tendens 2 - Erfgoededucatie: individueel én sociaal leren door participatie
- ▶ Tendens 3 - Welzijnsgericht erfgoedwerk
- ▶ Tendens 4 - Erfgoed, buurtidentiteit en *sense of belonging*
- ▶ Tendens 5 - Hedendaags verzamelbeleid en de relatie met privéverzamelaars
- ▶ Tendens 6 - Naar (meer) risicomanagement voor collecties.

Dit zijn internationale erfgoedtendensen, maar betreffen of beïnvloeden niet per se ook de internationale werking zelf direct. Een aantal aspecten zien we wel terug in de hieronder beschreven tendensen. Op basis van de reeds boven vermelde bronnen en gesprekken brachten we een aantal trends en ontwikkelingen die de internationale werking van het Vlaamse erfgoed in brede zin beïnvloed(d)en, in kaart.

Impact van de coronapandemie: economische druk en herlokalisering

- ▶ De pandemie heeft geleid tot een afname van buitenlandse bezoekers aan kunststeden en tentoonstellingen, met name voor grote landelijke musea die traditioneel veel internationale bezoekers ontvangen, zo blijkt uit “Een verkennende studie over de COVID-19-pandemie op de Vlaamse cultureel-erfgoedsector” (FARO, 2021). Dit heeft financiële gevolgen voor de erfgoedsector gehad.
- ▶ De impact van de pandemie op het presenteren/tentoonstellen was zeer groot. Zeker als het gaat om tentoonstellingen met internationale bruiklenen en/of gericht op een internationaal publiek. Door de lockdowns en de beperkingen op internationale reizen waren de musea en andere erfgoedinstellingen met een publieksfunctie, dit publiek dan ook meteen kwijt. Ondanks het feit dat de afwezigheid van het internationale publiek deels opgevangen kon worden door een stijging van het lokale bezoekersaantal. Er lijkt inmiddels weer sprake te zijn van een voorzichtig herstel van bezoekersaantallen. Toerisme Vlaanderen publiceerde de kerncijfers over 2022 waaruit blijkt dat het bezoek in totaal sterk aangetrokken is; hoewel nog minder buitenlandse bezoekers (maar compensatie van Belgisch/Vlaamse bezoekers: 68%), maar het bezoek trekt aan met name uit omringende landen (Nederland, Frankrijk, Duitsland, Spanje, Italië vooral). 10% van alle bezoekers in 2022 ging naar religieus erfgoed, 9% naar geschiedenis/ archeologie/volkscultuur, en 8% naar kunst.
- ▶ De pandemie heeft de discussie rond grote tijdelijke tentoonstellingen ook opnieuw doen oplaaien. Men vraagt zich af hoe deze nog te verantwoorden zijn. Een landelijk museum geeft aan dat de internationale toeristen voornamelijk komen voor de vaste collecties, andere betwisten dit door te zeggen dat de grote thematische of overzichtstentoonstellingen ook zeker zorgen voor internationale bezoekers. Toch zijn er stemmen die het belang ervan onderstrepen, omdat de grote ‘blockbusters’ nodig zijn om het lokale publiek naar de eigen collectie te leiden.
- ▶ Deze musea merkten in “Een verkennende studie over de COVID-19-pandemie op de Vlaamse cultureel-erfgoedsector” (FARO, 2021) dan ook een causaal verband op tussen een dalend internationaal publiek en

een daling in de eigen inkomsten. Dat is niet verwonderlijk, aangezien internationale bezoekers het volledige tarief betalen en niet genieten van kortingen, meer kopen in de museumshop en ook meer bestellen in de museum horeca. *“Ik zou willen dat het relanceplan het internationale toerisme terug kan aanwakkeren en er tegelijkertijd rekening wordt gehouden met het lokale publiek.” (Een regionaal museum)*

Digitalisering

- ▶ De pandemie heeft digitalisering gestimuleerd, waardoor het eenvoudiger en goedkoper is geworden om deel te nemen aan internationale conferenties en lezingen. Het heeft ook internationale publiekswerking, samenwerking en netwerken vergemakkelijkt. Wat in 'normale' omstandigheden een workshop zou zijn met een klein lokaal publieksbereik, kon tijdens corona makkelijk de interesse wekken van enkele honderden personen. Immaterieel-erfgoedorganisaties gaven ook aan dat projecten met Europese of internationale partners floreerden. Door deze digitale internationale activiteiten werden de drempels ook lager om internationaal te netwerken, samen te werken of ervaringen te delen en droeg een en ander bij aan solidariteit in de erfgoedsector.
- ▶ De roep en behoefte aan investeringen in (verdere) digitalisering van collecties en archieven is er tevens door versterkt.
- ▶ Op het vlak van (internationale) bruiklenen en (verplicht) koerieren van collectiestukken werd het 'taboe' op het digitaal koerieren doorbroken. Dit drukt de kosten omdat er geen koerier meer betaald hoeft te worden.

Diversiteit en inclusie

- ▶ De sector streeft naar meer diversiteit en inclusie, met een focus op het weerspiegelen van diverse maatschappelijke groepen in collecties en werking. Er is ook aandacht voor dekolonisatie en restitutie, ook in de Strategische Visienota. De minister focust daarbij op de cultuurgoederen uit de voormalige Belgische kolonies, bewaard in publieke collecties in Vlaanderen. Voor de sector zelf staat deze ontwikkeling veel hoger op de agenda en wordt minder onderscheid gemaakt in de vraag of iets tot de "Vlaamse" of "Belgische" collectie behoort. Uit het FARO-nodenonderzoek (2021) blijkt dit een van de belangrijkste aandachtspunten te zijn om meer kennis en expertise te delen en uit te wisselen, met name voor dienstverlenende organisaties, musea en erfgoedcellen.
- ▶ Meerdere organisaties gaven in dit nodenonderzoek aan dat ze (nog meer) willen streven naar een weerspiegeling van de diverse maatschappij in hun collectie en in hun werking. De aandacht voor het bereiken van verschillende doelgroepen staat hier centraal (jong/oud, kwetsbare groepen, etnisch-culturele minderheden, mensen met een beperking, vrouwen/mannen). Ook het recente debat rond dekolonisatie, meerstemmigheid en restitutie komt meermaals aan bod in de antwoorden. Organisaties willen dan ook uitzoeken hoe ze meer mensen een stem kunnen geven en dialoog kunnen bevorderen.

Duurzaamheid

- ▶ Ondanks bezinning op het duurzame toerismemodel, wordt internationaal toerisme als essentieel gezien voor het levensvatbaar houden van erfgoedorganisaties. Er zijn echter inspanningen voor ecologische duurzaamheid en kennisdeling, zowel op Vlaams niveau (Pulse) als internationaal. UNESCO- en ICOM zijn sterk gefocust op duurzaamheid en diversiteit.

Verzekeringspremies en risicomanagement

- ▶ Er is aandacht voor verzekeringskosten en risicomanagement met betrekking tot collecties, veiligheid en behoud. Alle betrokken partijen, voornamelijk musea, waren het erover eens dat er dringend een indenniteitsregeling nodig was. Voor lange tijd ontbrak een dergelijke regeling in Vlaanderen, wat het lenen van objecten en het organiseren van internationale tentoonstellingen bemoeilijkte. Met de recente ontwikkeling en implementatie van een indenniteitsregeling voor inkomende leningen is er meer ruimte ontstaan om te investeren in projecten en tentoonstellingen met internationale uitstraling.

Geopolitiek

- ▶ Oekraïne en andere oorlogs- en conflictgebieden: tal van instellingen onderhouden relaties met organisaties in Oekraïne en Rusland. Dat staat momenteel op losse schroeven.
- ▶ Taalwetgeving. Om het bereik van de digitale content te vergroten, en bijvoorbeeld ook een internationaal publiek te bereiken, zou het naar verluidt ook aangewezen zijn om soms in het Engels te kunnen werken. Door de strenge taalwetgeving ligt dit voor cultureel-erfgoedorganisaties echter niet zo voor de hand. Onduidelijk is overigens of dit echt zo is, of dat dit zo 'ervaren' wordt.

Kortom, de internationale activiteiten in de erfgoedsector worden beïnvloed door een breed scala aan trends, waaronder de pandemie, digitalisering, diversiteit, duurzaamheid, samenwerking en maatschappelijke betrokkenheid, met specifieke aandachtspunten zoals verzekeringskosten en geopolitieke kwesties. Het vinden van een balans tussen internationale en lokale belangen blijft een uitdaging voor de sector.

12.6. Voornaamste noden en drempels

Het onderzoek van recente beleidsrapporten, inventarisaties en visies, evenals gesprekken met verschillende actoren in de sterk gevarieerde sector, maakt duidelijk dat bepaalde behoeften met betrekking tot de internationale werking overal voorkomen en overeenkomen. Tegelijkertijd zijn er grote verschillen in de beschikbare beleidsmiddelen en instrumenten.

Financiële en tijdsbeperkingen

- ▶ Er bestaat een kloof tussen de strategische erfgoedvisie en beschikbare middelen, zowel qua financiën, personeel en infrastructuur. Hoewel de ambities groot zijn, zoals uiteengezet in het visiedocument, merkt de sector op dat de overheid terughoudend is om te investeren in netwerken en expertise. De administratieve lasten zijn aanzienlijk en de waardering voor de inspanningen blijft vaak uit.
- ▶ Tegelijkertijd constateren verschillende instellingen dat de rode loper (soms) in het buitenland wordt uitgelegd om deel te nemen aan residenties of onderzoeksplekken. Zo is met Vlaams geld in de VS een onderzoeksplek gecreëerd; zo iets lijkt in Vlaanderen zelf onmogelijk.
- ▶ Organisaties die financiering van de Vlaamse overheid ontvangen, worden verwacht internationaal actief te zijn. Dit wordt benadrukt in de visie voor 2021. Echter, veel organisaties ervaren hoge drempels bij het aanvragen van financiële steun, hetgeen resulteert in terughoudendheid om internationaal actief te zijn. De administratieve lasten zijn hoog in verhouding tot de beperkte beschikbare middelen en de sector klaagt over het gebrek aan reguliere financiering voor internationale inspanningen. Dit heeft ertoe geleid dat sommige instellingen geen aanvragen meer indienen; "internationale werking is eigenlijk vrijwilligerswerk".
- ▶ De grootste budgetten voor internationale projecten lijken bij Toerisme Vlaanderen te liggen, hetgeen voor veel erfgoedinstellingen beperkt blijft. Beleidscommissie 2020 stelt: "Toerisme Vlaanderen stelt nu reeds veel middelen ter beschikking aan de cultureel-erfgoedsector. De finaliteit van deze subsidiëring is evenwel vaak nog onvoldoende afgestemd op de doelstellingen van cultureel-erfgoedwerking." De middelen van Toerisme Vlaanderen zijn voornamelijk gericht op musea en specifieke doelgroepen, en zijn niet altijd geschikt voor de bredere erfgoedsector, zoals archieven.
- ▶ Tal van erfgoedinstellingen zijn op een of andere manier bij EU-aanvragen, al dan niet op regionaal niveau, betrokken (geweest). Op EU-niveau is evenwel de planlast hoog en slaagkans laag. "Als Vlaanderen dit belangrijk vindt, moet men hier sterk in investeren en er ook voor zorgen dat nadien een en ander voortgezet kan worden maar dan vallen veelal de subsidies stil." Overigens blijkt dat na jaren van investeren in EU- of andere samenwerkingsverbanden, er ook aanvragen voor samenwerking en uitwisseling uit het buitenland

komen, al dan niet deels betaald. Dus na verloop van tijd is er soms een return on investment (met name in het immaterieel erfgoed).

Erkenning en waardering

- ▶ Er wordt aandacht gevraagd voor een betere internationale communicatie binnen het Vlaamse museumveld, met een evenwicht tussen het versterken van individuele instellingen en gecoördineerde aanpak op het gebied van internationale zichtbaarheid. (Museumvisie 2016).
- ▶ De overheid lijkt gebrek te hebben aan begrip van waar internationale keuzes en beslissingen worden genomen en waar investeringen nodig zijn. Er ontbreekt internationale ambitie om op een hoger niveau te opereren, wat resulteert in regionale versnippering binnen de Vlaamse cultuursector.
- ▶ De sector voelt dat er geen erkenning is voor de grote diversiteit binnen de brede erfgoedsector. Het lijkt erop dat alle erfgoedsectoren op één hoop worden gegooid, zonder erkenning van de variëteit binnen deze grote sector.
- ▶ Er is behoefte aan een strategie die samen met de sector wordt ontwikkeld en vertaald naar uitvoerbaar beleid. Dit vereist de toewijzing van budgetten.
- ▶ Het is essentieel dat de overheid naast de sector gaat staan en samenwerkt aan de ontwikkeling van de brede erfgoedsector. Waardering voor de sector moet gepaard gaan met minder planlast en een beter begrip van de behoeften van de sector, in plaats van alleen te focussen op zichtbare resultaten. De overheid dient een andere rol aan te nemen, waarin zij persoonlijk betrokken is en fungeert als ambassadeur, waarbij ze waardering uitspreekt voor wat al bestaat, eerder dan te fungeren als controlerende instantie. Het is van belang om de sector te raadplegen over hun behoeften, zoals een integrale langetermijnvisie gebaseerd op de waardering van bestaande sterktes en assets. Het beleid moet in samenwerking met de sector worden omgezet in actie, waarbij de visie wordt vertaald naar beleidsuitvoering en beschikbare middelen.
- ▶ De werkmethode die is ontwikkeld in samenwerking met of door WIE (Werkplaats Immaterieel Erfgoed) vertoont veel potentieel en biedt mogelijk aanknopingspunten voor toepassing in andere disciplines binnen deze zeer gevarieerde sector, in overleg met de sector.
- ▶ Op het gebied van immaterieel erfgoed heeft Vlaanderen internationaal een leidende rol, die (nog) sterker benadrukt kan worden.
- ▶ In Vlaanderen en Brussel zijn er grote internationale vraagstukken met betrekking tot het koloniale verleden, meerstemmigheid en diversiteit. Het is van belang dat de Vlaamse overheid deze kwesties serieus neemt, omdat het wegstreken ervan niet zal bijdragen aan de internationale status en prestige van het Vlaamse erfgoed.

Afstemming met andere sectoren en beleidsdomeinen

- ▶ Het platform Flanders Culture (voorheen bekend als Arts Flanders) richt zich op de internationale profilering van Vlaamse kunstenaars, maar is relatief onbekend in de sector. Momenteel wordt onderzocht hoe dit platform effectiever kan worden gemaakt.
- ▶ Het cultureel-erfgoedveld is nog niet voldoende bekend bij de Vlaamse vertegenwoordigers, en er wordt voorgesteld om dit structureler aan te pakken.
- ▶ Er zijn diverse andere betrokken partijen actief op het internationale toneel van cultureel erfgoed, waaronder diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland, Toerisme Vlaanderen, FIT, en anderen. De Beleidscommissie van 2020 heeft vastgesteld dat het cultureel-erfgoedveld nog niet voldoende bekend is bij de Vlaamse vertegenwoordigers. Hoewel er al een eerste kennismaking heeft plaatsgevonden, is het van belang dat dit op een structurele basis wordt geïntegreerd. Uit gesprekken is gebleken dat de interactie tussen Toerisme Vlaanderen en erfgoedorganisaties voornamelijk projectmatig en financieel van aard is, en dat er weinig structureel overleg en afstemming op strategisch niveau plaatsvindt met betrekking tot internationale activiteiten.

Kennis, vaardigheden en welzijn

- ▶ Er is behoefte aan meer agency binnen de sector, waarbij er momenteel veel vrijwilligerswerk wordt verricht, maar er te weinig wordt geïnvesteerd in duurzame opbouw van netwerken, kennis, expertise en zichtbaarheid om internationale slagkracht te ontwikkelen, ondanks het feit dat deze aspecten in de recente erfgoedvisie als belangrijk worden onderkend. De sector maakt zich zorgen dat zonder gezamenlijke visie, strategie en investeringen in internationale werking, met inbegrip van de minder zichtbare aspecten zoals kennisdeling, netwerkvorming en expertiseontwikkeling, Vlaanderen zich buiten de internationale erfgoedsector zou kunnen plaatsen. De sector wenst erkenning en financiële ondersteuning voor hun werk, met minder planlast, en investeringen in expertise, talent en kennis in Vlaanderen. Het beleid en ambtenaren zouden als ambassadeurs en waardeerders dienen te fungeren, terwijl de planlast wordt verminderd.
- ▶ Er bestaat een risico op "braindrain" als er niet wordt geïnvesteerd in kennis, expertise en onderzoek binnen Vlaanderen. Internationale uitwisseling met andere organisaties zou meer kunnen gebeuren, maar wordt belemmerd door hoge administratieve lasten en tijdsbeperkingen.
- ▶ Er is behoefte aan investeringen in backoffice-expertise en erkenning van bottom-up initiatieven.
- ▶ Het leren van anderen, zoals initiatieven ter bevordering van erfgoed, moet worden overwogen om waardevolle initiatieven verder te ontwikkelen, zowel nationaal als internationaal. Er is potentieel voor meer internationale uitwisseling met andere organisaties, zoals 'job shadowing'.
- ▶ Er is behoefte aan meer kennisuitwisseling en samenwerking met diplomatieke vertegenwoordiging in het buitenland, die vaak wel op de hoogte zijn van top-tentoonstellingen, maar minder bekend zijn met andere belangrijke erfgoedthema's.
- ▶ De sector kijkt naar FARO om internationale expertise naar Vlaanderen te halen, internationale projecten te initiëren en inspirerende voorbeelden te delen.

Netwerken

- ▶ Het belang van samenwerking binnen België en op internationaal niveau wordt benadrukt, met de nadruk op het overstijgen van Vlaanderen als referentiekader. Duurzaam internationale netwerken wordt als essentieel beschouwd, hetgeen investeringen vereist.

Gebrek aan data

- ▶ Kennisopbouw en monitoring zijn cruciaal, waarbij monitoring kan helpen om de impact van erfgoed zichtbaar te maken en als hefboom te dienen om deze impact te tonen.
- ▶ Er is behoefte aan gegevens over internationale organisaties, operaties en activiteiten voor benchmarking. Dit wordt zowel in de beleidsvisie als binnen de sector sterk gevoeld. Internationale benchmarking blijft een uitdaging vanwege het gebrek aan beschikbare gegevens.

Verbinding tussen lokale en Vlaamse internationale belangen en ambities.

- ▶ Op regionaal en lokaal niveau wordt internationale betrokkenheid in de erfgoedsector waargenomen, naast de eerdergenoemde betrokkenheid van de toerimesector. Dit uit zich in uitwisselingen op diverse maatschappelijke gebieden, zoals stads- en dorpsvernieuwing, onderwijs, en professionele praktijken, onder andere. Er worden tal van internationale projecten ontplooid die gericht zijn op meerstemmigheid, immaterieel erfgoed, en buurtontwikkeling, zoals gedocumenteerd in de internationale subsidieprojecten van de Vlaamse overheid. Voor concrete voorbeelden kan men verwijzen naar publicaties van Eurocities, UNESCO en de communicatie van WIE.
- ▶ Bovendien zijn er op EU- en interregionaal niveau talrijke erfgoedprojecten en -netwerken actief. Bijvoorbeeld, er zijn LEADER-subsidies beschikbaar waar veel regionale erfgoedcellen gebruik van maken. Europese subsidies kunnen worden aangevraagd voor plattelandsontwikkeling, soms in combinatie met

culturele thema's. Een voorbeeld hiervan is het Kempens Karakter-programma, dat zich richt op het bevorderen van sociale verbindingen door middel van erfgoed binnen plattelandsontwikkeling.

- ▶ Er lijkt sprake te zijn van spanning tussen het Vlaamse en lokale beleid, maar het is positief dat ook op Vlaams niveau ruimte is voor kleinere initiatieven. Het zou echter wenselijk zijn als er meer complementaire samenwerking tot stand kan komen tussen deze niveaus.
- ▶ De Vlaamse overheid kan een rol spelen in het bundelen van diverse stedelijke, internationale belangen en activiteiten, mits de administratieve last laag is, er aanzienlijke investeringen worden gedaan en het beleid een positieve rol speelt als ambassadeur en ondersteuner van het erfgoed.

B.13 / Bronnenlijst

13.1. Overzicht gesprekken

.13.1.1.Interviews

Bovenbouwactoren, april-mei

Datum	Naam	Functie	Organisatie
20/04/2023	Marieke Roels Joris Smeets	Beleidsmedeweker proza Beleidsmedewerker vertalingen, non-fictie, leesbevordering en doelgroepgerichte publicaties	Literatuur Vlaanderen
02/05/2023	Henrike Radermacher	Adviseur internationalisering	FARO
03/05/2023	Koen Van Bockstal Christian De Schutter	Directeur-intendant Hoofd Flanders Image	VAF
05/05/2023	Egon Verleye Sofie De Caigny	Communicatie en PR Directeur	VAI
05/05/2023	Roel Vergauwen	pop / rock / hiphop en internationale werking	VI.BE
08/05/2023	Tom Ruette Lissa Kinnaer Sofie Joye	Hoofd data-, informatie- en kennisbeheer (inter)nationale sectorondersteuning en promotie: beeldende kunst Vernieuwing en ontwikkeling, vanuit expertise podiumkunsten	Kunstenpunt
09/05/2023	Séverine Van der Stighelen Noemi De Clercq	Medewerker Internationalisering Directeur	Circuscentrum

10/05/2023	Sophie Pay	Lead Promotion & Internationalisation	Flanders DC
10/05/2023	Fred Dhont Staša Pavlović	Directeur Stafmedewerker internationaal en Trefdag	Socius

Interviews Overheidsactoren

Datum	Naam	Functie	Organisatie
28/06/2023	Leander Price Elien Gillaerts Andries Clement Lucille Lamaker	Afdelingshoofd Kennis en beleid Teamverantwoordelijke Internationaal beleid Beleidsmedewerker internationaal beleid Beleidsmedewerker internationaal beleid	DCJM
07/07/2023	Luc Delrue	Afscheidnemend Secretaris-Generaal	DCJM
05/09/2023	Lukas Van Damme en Peter Van Heesvelde	Culturele diplomatie	DKBUZA
Input via mail	Carl Destoop	Marketing Manager	FIT
07/09/2023	Peter De Wilde	Waarnemend administrateur-generaal	Toerisme Vlaanderen

.13.1.2.Focusgroepen

Amateurlunsten, 02/05/2023

Naam	Functie	Organisatie
Jan Matthys	Algemeen directeur	Vlamo
Joke Quaghebeur	Algemeen directeur	Open Doek
Marianne Snijers	Internationale werking	Kunstwerkt

Stijn Lemaire	Coördinatie talentontwikkeling en lokaal	VI.BE
Koen Allary	co-coördinator	Danspunt
Barbara Delft	Beleidsmedewerker Amateurkunsten	De Federatie
Filip Verneert	Directeur	Muziekmozaïek
Jeroen Keymeulen	Directeur	Koor&Stem

Literatuur 31/05/2023

Naam	Functie	Organisatie
Aline Lapeire	literair programmamaker/ reportages van de schrijfresidenties literatuur	deBuren
Ilke Froyen	Directeur	Passa Porta
Jeroen Overstijns	Bestuurder	Standaard Uitgeverij
Gaea Schoeters	Auteur, journalist, scenarist en librettist	Zelfstandig

Cultureel erfgoed 31/05/2023

Naam	Functie	Organisatie
Jorijn Neyrinck	Coördinator & internationale werking	Werkplaats Immaterieel Erfgoed
Bert Watteuw	Directeur	Rubenshuis
Anne van Oosterwijck	Directeur van collectie	Musea Brugge
Rosemie Callewaert	Coördinator innovatie	Boekentoren
Sofie De Ruysser	Erfgoedconsulent	Erfgoedlab Antwerpen
Bart de Baere	Directeur	M HKA

Audiovisueel en games, 06/06/2023, aanvullende interviews op 12/06 (Peter de Maegd), 14/06/2023 (Rik Leenknecht)

Naam	Functie	Organisatie
Iris Verhoeven	Directeur	JEF
Marie Logie	Directeur	Auguste Orts
Peter De Maegd	Oprichter	Potemkino
Marc Boonen	Artistiek directeur	MOOOV-festival
Rik Leenknecht	Directeur	Flanders Game Hub

Architectuurcultuur, 06/06/2023

Naam	Functie	Organisatie
Veronique Patteeuw	Docent Onderwijs- en Praktijkexpertise	KU Leuven
Oana Bogdan	Oprichter	&bogdan

Muziek, 09/06/2023

Naam	Functie	Organisatie
Bert Schreurs	Directeur	Brosella Festival
Marc Steens	Coördinator	Clubcircuit
Jens Tytgat	General Management & Booking	Inside Jazz
Lies Martens	Internationale promotie	Zefiro Torna

Podiumkunsten, 09/06/2023

Naam	Functie	Organisatie
Herwig Onghena	Zakelijk leider	Les Ballets C de la B vzw
Lynn Marcoen	Communicatiemedewerker	ART HAPPENS
Dries Douibi	Artistiek directeur	Kunstenfestivaldesarts
Bart Govaert	Directeur	De Brakke Grond

Circuskunsten, 13/06/2023

Naam	Functie	Organisatie
Martine Linaer-Gijsen	Coördinator	Circuswerkplaats Dommelhof
Kathleen Keymeulen	Programmator theater, concerten, comedy & circus	CC De Werf
Emma Ketels	Zaakvoerder	Je buro
Celine Verkest	Artistieke en zakelijke leiding	MiraMiro

Design, 16/06/2023

Naam	Functie	Organisatie
Katrien Laporte	Directeur	Design Museum Gent
Liv Vaisberg	Consultant kunst- en designstrategieën	Beurs Collectible
Stijn Debaille	Coördinator	Designregio Kortrijk
Elien Haentjens	Journalist	/
Amandine David	Designer	/
Dieter Van Den Storm	Creative & Communication Director	MAD Brussels

Sociaal-cultureel werk, 20/06/2023

Naam	Functie	Organisatie
Lennart Thienpont	Coördinator	Voem
Jan Wyckaert	Programme advisor	Rikolto
Lies Moors	Co-managing director	Internationaal Comité
Ludo De Brabander	Woordvoerder	Vrede vzw
Riet Ory	Adjunct-directeur	Femma Wereldvrouwen

Naam	Functie	Organisatie
Nele Verhaeren	Managing director	Art Brussels
Stéphanie Vandenecker	Head of VIP Relations	Art Brussels
Dirk Snauwaert	Directeur	Wiels
Valerie Verhack	Curator	M Leuven
Heidi Ballet	Curator	Beaufort Triennale, deSingel

.13.1.3. Workshop kloofanalyse

Workshop bovenbouwactoren en DCJM, 25 september 2023

Naam	Organisatie
Lissa Kinnaer	Kunstenpunt
Tom Ruetten	Kunstenpunt
Staša Pavlovic	Socius
Fred Dhont	Socius
Barbara Delft	DeFederatie
Rosan Meijer	VAi
Marieke Roels	Literatuur Vlaanderen
Alexander Vander Stichele	FARO
Sophie Pay	Flanders DC
Bart Pluym	DCJM
Elien Gilaerts	DCJM
Myrthe Pienakowski	DCJM
Lucille Lamaker	DCJM

13.2. Geraadpleegde bronnen

.13.2.1.Circuskunsten

- ▶ Website [Circuscentrum](#), o.a. [Landschap | Circuscentrum](#) en [Cirque en Flandre \(circusinvlaanderen.be\)](#).
- ▶ Circuscentrum & Vlaams Theater Instituut (2010). *Cirq'onstances I*. Brussel, Vlaams Theater Instituut, 2011.
- ▶ Circuscentrum, *Circonstances II. Tien jaar Circusdecreet in Vlaanderen*. Gent, Circuscentrum, 2018. [Cirq'onstances II – 10 jaar Circusdecreet in Vlaanderen | Circuscentrum](#)
- ▶ IDEA Consult. *Onderzoek duurzame loopbaanontwikkeling van circusartiesten*. Brussel, 2023. [Duurzame loopbanen van circusartiesten. Finaal eindrapport | Vlaanderen.be](#)
- ▶ IDEA Consult (2021). *Research results of Perform Europe*. Brussel, 2021. [Research results of Perform Europe - Perform Europe](#)
- ▶ Panteia (2020). *The situation of circus in the EU Member States. Study report*. In opdracht van de Europese Commissie. Brussel, 2020. [The situation of circus in the EU Member States - Publications Office of the EU \(europa.eu\)](#)
- ▶ De Groote P., Steil J. en Janssens J. (2006). *In Situ. Voyages d'artistes Européens / European artists on the road. Editions de l'Entrentemps*.

.13.2.2.Amateurkunsten

- ▶ Amateurkunsten, <https://amateurkunsten.be/>
- ▶ De Federatie (2019). *Evaluatienota lovend voor de negen amateurkunsten-organisaties*. [De Federatie | Evaluatienota lovend voor de negen...](#)
- ▶ De Federatie (2021). *Amateurkunsten na corona. Anders én beter. Innovaties in de amateurkunstensector met impact op de lange termijn*. Brussel, juli 2021.
- ▶ De Federatie (2021). *Amateurkunstenorganisaties plannen de toekomst: 2 miljoen redenen voor een kwart extra middelen*. [De Federatie | Amateurkunstenorganisaties plannen de toekomst: 2...](#)
- ▶ Departement CJM (2019). *Syntheserapport visitaties AK. Conclusies uit de evaluatieverslagen van de 9 amateurkunstenorganisaties n.a.v. de visitaties in 2019*. [Syntheserapport visitaties amateurkunsten \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ DeFederatie (2020). *Richtingaanwijzers voor een ambitieus amateurkunstenbeleid*.
- ▶ Willekens, M., Van Hevele, E., Siongers, J., & Lievens, J. (2019). *Amateurkunstenonderzoek – Vergelijkend rapport: De negen amateurkunstenorganisaties met elkaar vergeleken*. Gent: Vakgroep Sociologie – Universiteit Gent.
- ▶ Willekens, M., Van Hevele, E., De Baere, M., Siongers, J., & Lievens, J. (2020). *Amateurkunstenonderzoek - Bevolkingsonderzoek amateurkunsten*. Gent: Vakgroep Sociologie – Universiteit Gent.
- ▶ OP/TIL en De Federatie (2019). *Dit doet me wat: amateurkunsten in Vlaanderen*. <https://amateurkunsten.be/>
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 Koor&Stem

- ▶ Beleidsplan 2022-2026 VLAMO
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 OPENDOEK
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 BREEDBEELD
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 Kunstwerkt
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 MuziekMozaiek
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 Creatief schrijven
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 VI.BE
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 Danspunt
- ▶ Beleidsplan 2022-2026 Creatief Schrijven
- ▶ Resultaten van bevraging DeFederatie (mei 2021) over Europese financiering en Europese vernetwerking van hun sectoren. (mail DeFederatie, 30/03/2023).

.13.2.3.Muziek

Volgende bronnen werden geraadpleegd voor de desk research:

- ▶ <https://vi.be/trends>
- ▶ Huidige internationale werking van VI.BE: [Belgium Booms](#)
- ▶ Overzicht van de voornaamste [trends & ontwikkelingen](#) op het vlak van internationalisering, aangeleverd door VI.BE op basis van eigen kennis en verkennende gesprekken
- ▶ Vergelijkende studie tussen verschillende exportbureaus "an analysis of Music Export Organisation models and good practices on internationalisation": [volledige studie](#) en [samenvatting](#).
- ▶ Materiaal ontwikkeld door VI.BE ivf een lopend sectortraject omtrent internationalisering
 - Voorbereidende gesprekken met verschillende spelers uit de sector: [belangrijkste bevindingen](#).
 - Verslagen en voorbereidende gesprekken van de werkgroep Internationalisering binnen het Muziekoverleg (interne documenten).
 - Intern overzicht VI.BE Hefbomen voor internationalisering: [huidige hefbomen](#)
 - [De toekomst van Vlaamse muziek in het buitenland: de belangrijkste inzichten | Nieuws | VI.BE](#)
- ▶ European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, *Music Moves Europe - A European Music Export Strategy* Publications Office, 2019. ([final report](#))
- ▶ European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, Le Gall, A., Jacquemet, B., Daubeuf, C. et al., *Analysis of market trends and gaps in funding needs for the music sector – Final report*, Publications Office, 2020.
- ▶ Kunstenpunt. *Cijferboek Kunsten 2018*.
- ▶ Kunstenpunt. *Landschapstekening Kunsten 2019*.

.13.2.4. Architectuurcultuur

- ▶ Architectura (2018). *Marc Dubois: "Vlaamse en Gentse Bouwmeesters zetten generatie aan basis vernieuwing Vlaamse architectuurlandschap in de kou"*. [Marc Dubois: "Vlaamse en Gentse Bouwmeesters zetten generatie aan basis vernieuwing Vlaamse architectuurlandschap in de kou" \(architectura.be\)](#)
- ▶ Architectura (2018). *Sofie De Caigny: "Geef Vlaams architectuurtalent een kans bij grote opdrachten"*. [Sofie De Caigny: "Geef Vlaams architectuurtalent een kans bij grote opdrachten" \(architectura.be\)](#)
- ▶ Architectural review (2018). *Farewell to architecture: contrasts and common ground in Flanders and Wallonia*. [Farewell to architecture: contrasts and common ground in Flanders and Wallonia - Architectural Review \(architectural-review.com\)](#)
- ▶ Architectural review (2018). *Magnificent Belgium: a country without a label*. [Magnificent Belgium: a country without a label - Architectural Review \(architectural-review.com\)](#)
- ▶ EU Member State Expert Group (2021). *Towards a shared culture of architecture*. [Towards a shared culture of architecture - Publications Office of the EU \(europa.eu\)](#)
- ▶ Kunstenpunt. *Landschapstekening Kunsten 2019*. [Landschapstekening Kunsten 2019 | Kunstenpunt](#)
- ▶ L'Architecture d'aujourd'hui (2018). *Belgique, une architecture négociée*. [L'Architecture d'Aujourd'hui | Belgique, une architecture négociée | L'Architecture d'Aujourd'hui \(larchitecturedaujourd'hui.fr\)](#)
- ▶ VAI (2018). *Architectuurboek 13: Dit is een mosterdfabriek*. [Architectuurboek Vlaanderen N°13. Dit is een mosterdfabriek | VAI](#)
- ▶ VAI (2019). *Architectuurcultuur in Vlaanderen* [Architectuurcultuur in Vlaanderen | VAI](#)
- ▶ VAI, *Jaarverslag 2021*. [VAI-Jaarverslag2021.pdf](#)
- ▶ Vervloesem E. (2015). *Architectuurcultuur is vliegwiel voor innovatie. Ambitienota*. [Architectuurcultuur is vliegwiel voor innovatie - architectuurwijzer](#)
- ▶ Vlaamse regering, *Beheersovereenkomst 2023-2027 met VAI*.

.13.2.5. Sociaal-cultureel werk

- ▶ IDEA Consult (2013). *Toekomstverkenning: de blik van sociaal-cultureel volwassenenwerk, amateurkunsten en jeugdwerk gericht op 2025*. [Toekomstverkenning eindrapport \(socius.be\)](#)
- ▶ Jans M. en Van Gucht J. (2022). *Stromen in de civiele samenleving. Een analyse van de goedgekeurde subsidieaanvragen sociaal-cultureel volwassenenwerk 2021-2025*. [Stromen in de civiele samenleving - Socius.be](#)
- ▶ SARC (2013). *Advies bij de rol van het sociaal-cultureel werk in het Vlaams Internationaal Cultuurbeleid*. [Microsoft Word - 20130329 Advies bij de rol van scw in het Vlaams Internationaal Cultuurb .docx \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ SARC (2014). *Grenzen doorbreken - Culturele belangen van de Vlaamse Gemeenschap*. [import20140528-advies-culturele-belangen.pdf \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ SARC (2014). *Memorandum 2014-2019*. [Memorandum 2014-2019 van de Strategische AdviesRaad voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media | Vlaanderen.be](#)

- ▶ Socius (2023). *Civiel actorschap in een wereld in verandering. Voorzet voor de maatschappelijke contextanalyse van beleidsplannen SCvW 2026-2030*. [Civiel actorschap in een wereld in verandering – Socius.be](#)
- ▶ Socius (2023). *De uitbouw van de internationale rol van Socius. Projectdossier 2023-2025*.
- ▶ Socius (2023). *Veldtekening internationaal cultuurbeleid*. Presentatie, dd. 27/03/2023.
- ▶ Socius, de FOV, De Ambrassade, Jint en Kenniscentrum Sociaal Europa (2015). *Internationale visibiliteit, samenwerking en belangenbehartiging voor het sociaal-culturele jeugd- en volwassenenwerk*.
- ▶ Socius, FOV, Ambrassade, Jint en Kenniscentrum Sociaal Europa (2015). *Internationale visibiliteit, samenwerking en belangenbehartiging voor het sociaal-culturele jeugd- en volwassenenwerk*.
- ▶ <https://socius.be/internationaal/>

.13.2.6.Podiumkunsten

- ▶ Boekman Stichting (2022). *Towards sustainable arts. European best practices and policies*. [Towards sustainable arts: European best practices and policies - Boekman Foundation](#)
- ▶ Gielen P. *Kunst in netwerken. Artistieke selecties in de hedendaagse dans en de beeldende kunst*. Lannoo, Tielt, 2003.
- ▶ IETM (2021). *Rewiring the network. Resetting the Agenda for IETM*. [rewiring the network - final summary 0.pdf \(ietm.org\)](#)
- ▶ Perform Europe, IDEA Consult (2022). *Research Results of Perform Europe*, [Research Results of Perform Europe | IETM](#)
- ▶ Ilic M. et al. (2021). *RESHAPE. A Workbook to Reimagine the Art World*. [Reshape](#)
- ▶ Janssens J. (2018). *Re/framing the International. Het nieuwe internationale werken in de kunsten*. Brussel, Kunstenpunt. [Kunstenpocket #2 | \(Re\)framing the International | Flanders Arts Institute](#)
- ▶ Janssens J. (2016). [25 problemen met de internationale spreiding van theater en dans | Kunstenpunt](#)
- ▶ Kunstenpunt (2021). *Kunsten na Corona*, [KUNACO-Kunstenpunt-Oktober-2021-AO.pdf \(assets.sh\)](#)
- ▶ Kunstenpunt (2023). *Kunst, crisis en transitie. Een Fair New World in de kunsten?!* [Kunst, crisis en transitie. Een Fair New World in de kunsten?! \(yumpu.com\)](#)
- ▶ Kunstenpunt. *Cijferboek Kunsten 2018*. [Cijferboek Kunsten 2018 | Kunstenpunt](#)
- ▶ Kunstenpunt. *Kritische succesfactoren voor de loopbaanontwikkeling binnen muziek- en podiumkunsten*, <https://www.kunsten.be/en/research/a-fair-new-world/a-fair-new-idea/duurzaam-internationaliseren/podcast-sustainability-and-international-collaboration-in-the-arts/>
- ▶ Kunstenpunt. *Landschapstekening Kunsten 2019*.
- ▶ Kunstenpunt. *Podcast: Sustainability and International Collaboration in the Arts, A Fair New Idea?! #2: Working internationally – Podcast: Sustainability and International Collaboration in the Arts | Flanders Arts Institute (kunsten.be)*

- ▶ van Looy B. en van de Velde W. *Kritische succesfactoren voor de loopbaanontwikkeling binnen muziek- en podiumkunsten*. [Kunstenpunt | Muziek | Kritische Succesfactoren van de Vlaamse Kunsten - Cases uit de muziek-, dans- en theatersector](#)
- ▶ Vlaams Theater Instituut (2011). *Joining the dots. Bouwstenen voor een duurzaam internationaal kunstenbeleid*. [Kunstenpunt | Muziek | Joining the dots. Bouwstenen voor een duurzaam internationaal kunstenbeleid - Courant 96 febr-april 2011](#)
- ▶ Tom van Imschoot (2018), 'De nood aan een andere taal. Gesprek met Sarah Vanhee'. [De nood aan een andere taal | Etcetera \(e-tcetera.be\)](#)
- ▶ Ash Bulayev, 'Freedom & Frenzy'. Kunstenpunt, 2018. [Freedom and Frenzy | Flanders Arts Institute \(kunsten.be\)](#)
- ▶ Diederik Peeters (2011), 'Bespiegelingen van een Sprinkhaan'. [SPIN \(spinspin.be\)](#)

.13.2.7.Beeldende kunsten

- ▶ Boekman Foundation (2022). *Towards sustainable arts. European best practices and policies*. [Towards sustainable arts: European best practices and policies - Boekman Foundation](#)
- ▶ Gielen P. *Kunst in netwerken. Artistieke selecties in de hedendaagse dans en de beeldende kunst*. Lannoo, Tielt, 2003.
- ▶ Ilic M. et al. (2021). *RESHAPE. A Workbook to Reimagine the Art World*. [Reshape](#)
- ▶ Janssens J. (2018). *Re/framing the International. Het nieuwe internationale werken in de kunsten*. Brussel, Kunstenpunt. [Kunstenpocket #2 | \(Re\)framing the International | Flanders Arts Institute](#)
- ▶ Kunstenpunt (2021). *Kunsten na Corona*, [KUNACO-Kunstenpunt-Oktober-2021-AO.pdf \(assets.sh\)](#)
- ▶ Kunstenpunt (2023). *Kunst, crisis en transitie. Een Fair New World in de kunsten?!* [Kunst, crisis en transitie. Een Fair New World in de kunsten!?! \(yumpu.com\)](#)
- ▶ Kunstenpunt. *Cijferboek Kunsten 2018*. [Cijferboek Kunsten 2018 | Kunstenpunt](#)
- ▶ Kunstenpunt. *Landschapstekening Kunsten 2019*.
- ▶ Kunstenpunt. *Podcast: Sustainability and International Collaboration in the Arts, A Fair New Idea?! #2: Working internationally – Podcast: Sustainability and International Collaboration in the Arts | Flanders Arts Institute (kunsten.be)*
- ▶ Vlaams Theater Instituut (2011). *Joining the dots. Bouwstenen voor een duurzaam internationaal kunstenbeleid*. [Kunstenpunt | Muziek | Joining the dots. Bouwstenen voor een duurzaam internationaal kunstenbeleid - Courant 96 febr-april 2011](#)
- ▶ Eva Swyngedouw & Erik Swyngedouw (2009) The Congolese diaspora in Brussels and hybrid identity formation: multi-scalarity and diasporic citizenship, *Urban Research & Practice*, 2:1, 68-90, DOI: 10.1080/17535060902727074
- ▶ [Global art market value 2022 | Statista](#)

.13.2.8.Design

- ▶ Böröcz Z. en Thoelen A. (2019). *Veldverkenning vormgeving*, in opdracht van Departement CJM. [Veldverkenning vormgeving | Vlaanderen.be](#)
- ▶ IDEA Consult (2022). *Onderzoek noden designsector*, in opdracht van Departement CJM. [Onderzoek noden designsector | Vlaanderen.be](#)
- ▶ Stimuleringsfonds (2021). *Het belang van internationaal samenwerken*.
- ▶ Kunstenpunt (2019). *Landschapstekening Kunsten*. [Landschapstekening Kunsten 2019 | Kunstenpunt](#)
- ▶ Flanders DC. Jaarverslagen 2021, 2022 en diverse posts. [www.flandersdc.be](#)
- ▶ Thoelen, Annelies (2018). 'De plaats van de designsector binnen Vlaanderen: hoog tijd voor een volwaardig en geïntegreerd designbeleid'. *Christen-democratische reflecties*, 6, pp. 93-105.
- ▶ Marlies Demol, Annick Schramme en Walter Van Andel (2013), Internationalisering van de creatieve industrieën in Vlaanderen. Case: de Vlaamse mode-industrie. Flanders DC en AMS. [2013-06-ams-internationaliseringvandecreatieveindustriecasemodeindustrie.pdf \(flandersdc.be\)](#)
- ▶ Annick Schramme en Walter Van Andel (2015), Internationalisering van de creatieve industrieën in Vlaanderen. Mapping en bedrijfseconomische analyse. Flanders DC en AMS. [2015-12-ams-creatieveindustrieinvlaanderen.pdf \(flandersdc.be\)](#)

.13.2.9.Audiovisueel

- ▶ Departement CJM (2016). *Doorlichting van het Vlaamse gamebeleid*. [Microsoft Word - VAF Eindrapport 12102016 DEF.docx \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ Departement CJM (2021). *Doorlichting van het Vlaamse audiovisueel beleid*. [50765 \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ Departement CJM. *Beleidsnota 2014-2019 MEDIA*. [Beleidsnota 2014-2019. Media | Vlaanderen.be](#)
- ▶ Departement CJM. *Beleidsnota 2019-2024 MEDIA*. [Beleidsnota 2019-2024. Media | Vlaanderen.be](#)
- ▶ *Econopolis* (2012). *Made in Flanders: Het exportpotentieel van de Vlaamse audiovisuele sector*. [VAF-rapport 2012 final](#)
- ▶ Flanders Image, <https://www.flandersimage.com/>
- ▶ FLEGA (2021). *The Belgian Games Industry Facts and Figures*. [220930 BelgianGamesIndustry facts&figures 2021.pptx \(vaf.be\)](#)
- ▶ IDEA Consult (2021). *Scenario's voor het beheer van de dynamische ruimte Cultuur*. In het kader van de *Vlaamse Brede Heroverweging*, in opdracht van Departement CJM. [Scenario's voor het beheer van de dynamische ruimte Cultuur \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ Kunstenpunt. *Landschapstekening Kunsten 2019*.
- ▶ Ballon, P., Van den Bulck H., Delaere S., Tintel S., Braet O. en Van Dam T. (2021). *Doorlichting van het Vlaamse audiovisueel beleid*, in opdracht van Departement CJM. VUB-SMIT/Universiteit Antwerpen.
- ▶ Vlaams Audiovisueel Fonds, [www.vaf.be](#)
- ▶ Vlaams Audiovisueel Fonds. *Jaarverslagen*, <https://www.vaf.be/jaarverslagen>
- ▶ Vlaamse Overheid, *Level up Vlaanderen. Visienota Gamebeleid 2022-2025*. [Visienota Gamebeleid levelup_def.pdf \(vlaanderen.be\)](#)

.13.2.10. Literatuur

- ▶ BoekenOverleg (2019). *De leeslijst van het BoekenOverleg. 10 prioriteiten voor 5 jaar beleid.* [De leeslijst van het BoekenOverleg. 10 prioriteiten voor 5 jaar beleid. by Literatuur Vlaanderen - Issuu](#)
- ▶ Flanders Literature, <https://www.flandersliterature.be/> (bezoekt april 2023)
- ▶ IDEA Consult (2021). *Scenario's voor het beheer van de dynamische ruimte Cultuur. In het kader van de Vlaamse Brede Heroverweging.* [Scenario's voor het beheer van de dynamische ruimte Cultuur \(vlaanderen.be\)](#)
- ▶ Kunstenpunt (2019). *Landschapstekening Kunsten.*
- ▶ Literatuur Vlaanderen. *Jaarverslagen.*
- ▶ Literatuur Vlaanderen (2020). Aanzet tot Meerjarenplan 2021-2025. [Literatuur Vlaanderen aanzet meerjarenplan 2021-2025 0.pdf](#)
- ▶ McMartin J. (2019). *Hoe boeken de wereld over gaan.*
- ▶ Nederlandse Taalunie (2016). *Het literaire grensverkeer in de praktijk Boekverkopers, organisatoren van literaire manifestaties, uitgevers en bibliothecarissen over Nederlandse schrijvers in Vlaanderen en Vlaamse schrijvers in Nederland,* Maarten Dessing.
- ▶ Thoelen P. en Flamée F. (2019). *Het literaire landschap in Vlaanderen en Nederlandstalig Brussel. Kwantitatieve inventaris van de actuele toestand en bevraging naar de wenselijke evolutie,* in opdracht van Literatuur Vlaanderen. EOS Advies

.13.2.11. Cultureel erfgoed

- ▶ Adviescommissie Cultureel Erfgoed (2020). [Beleidsadvies en sectoranalyse cultureel erfgoed.](#)
- ▶ Departement CJM (2022). *Het borgen van immaterieel erfgoed in Vlaanderen.*
- ▶ Departement Cultuur, Jeugd en Media (2021) samen met Werkplaats immaterieel erfgoed, Werking in de cultureel-erfgoedsector duurzaam uitbouwen en verdiepen.
- ▶ FARO (2020). *FARO-nodenbevraging. Onderzoek naar de noden en verwachtingen van de Vlaamse cultureel-erfgoedorganisaties en hun medewerkers.*
- ▶ FARO (2020). *Verkenning van de internationale tendensen die van belang zijn voor de cultureel-erfgoedwerking. "Wat leeft er momenteel internationaal binnen het vakgebied van de professionele erfgoedwerkers – roerend erfgoed". SVN ONDERZOEKSRAPPORT*
- ▶ FARO (2021). *Cultureel erfgoed en corona: een balans. Een verkennende studie over de impact van de COVID-19-pandemie op de Vlaamse cultureel-erfgoedsector.*
- ▶ FARO (2022). De blik vooruit. [Actuele trends en thema's voor beleidsplanningstrajecten.](#)
- ▶ FARO (2022). *De blik vooruit. Actuele trends en thema's voor beleidsplanningstrajecten.*
- ▶ Jan Jambon (2021). *Omgevingsanalyse. Bijlage bij de Strategische Visienota Cultureel Erfgoed 2021.*
- ▶ Jan Jambon (2021). *Strategische visienota cultureel erfgoed.*
- ▶ Jan Jambon (2021). *Strategische visienota cultureel erfgoed. Samenvatting.*
- ▶ NEMO (2022). *Museums in the climate crisis. Survey results and recommendations for the sustainable transition of Europe.*
- ▶ Overleg Vlaamse musea (2016). *Volop inzetten op musea. Visienota.* <https://faro.be/publicaties/volop-inzetten-op-musea>

